

А 2004
454к

К. ӨМІРӘЛИЕВ

XV-XIX
ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚ
ПОЭЗИЯСЫНЫҢ
ТІЛІ

АЛМАТЫ - 1976

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

Қ. ӨМІРӘЛИЕВ

XV-XIX
ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚ
ПОЭЗИЯСЫНЫҢ
ТІЛІ

Қазақ ССР-нің «ҒЫЛЫМ» баспасы

АЛМАТЫ — 1976

Кітапта XV—XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы тақырыбы, идеясы, жанры, стилі әрі поэзия тілінің лексикасы, әр алуан фразеологиялық топтары, грамматикалық формалары, синтаксисі, әрі өлеңнің ырғағы, ұйқасы, шверсиясы т. б. өзара байланыста сөз етілген.

Ауызша туып, ауыздан ауызға көшіп жеткен поэзия үлгілерін әуелде шығарушылар ұстанған тәсіл, былайғы айтушыларға тән көп-көп сыр, сөз үлгілері бойында болатын бірте-біртелік өзгеріс сипаты т. б. әр тарап зерттеуге алынған.

Қазақ поэзиясында жанрлардың, сөз үлгілерінің тууы, өзара ықпалы тарихи даму сипатында қарастырылған. Бұлар VIII, XI, XIII ғасырлардан сақталып жеткен көне жазбалардағы ауызша поэзия үлгілеріне жан-жақты талдау негізінде дәлелденіп отырады.

Кітапта түркі туыстас халықтардың ауызша сөз үлгілеріне салыстырулар мол берілген.

Әдебиеттану мен тіл білімінің ортақ объектілері тоғыстырыла зерттелгендіктен, кітаптың ішкі құрылымы өзгешелеу. Автор кітаптың кіріспе бөлімінде бұған теориялық тұрғыдан келе отырып, иланымды дәлелдер жасайды.

Жауапты редакторы
Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі
І. К. КЕҢЕСБАЕВ

О $\frac{70103-055}{407(07)-76}$ 110—76

© Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1976 ж.

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ ТІЛІНІҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

I. Поэтикалық тіл және оны қай тұрғыдан зерттеудің міндеттілігі

Тұрған өңір-төңіректі білу биікке қараудан, биіктен барып қараудан басталады. Сол сияқты қазақ әдебиеті тарихында Абай шығармалары жаңа сипатты жазба поэзияның басы әрі асқар биігі болды да, — әрбір жаңа қайнар бастау-көздің, ұлық жаратындының әуелі өзіне соққызбай өткізбейтіні сияқты, — қазақ филологиясында әдебиетке әрі әдеби тілге қатысты жайдың бәрінде Абай шығармаларына бару, оны ойға оралта отырып өзге сөз дүниесіне қарау дәстүр болды. Бұл алтын күмбезді ұлы сөз сарайы қазақ әдебиетінің рельефінде өте биік меже-шек болды. Ақын өлеңдері, оның тілі өзіне дейінгі әрі-бергі дәуірдегі қазақ әдебиеті мен оның тілі үшін бірден-бір өлшем болды. Бұл екі кезеңнің көп мәселесі аралық биік Абай шығармаларына салыстырылып барып бағаланып, сипатталып, дәлденіп отырды.

Міне, қазақ филологиясында қазақ әдеби тіліне қатысты мәселе қою бірінші рет Абай шығармаларына арналды¹ және біршама жүйеленіп, зерттеле бастаған да Абай шығармалары тілі болып отыр².

¹ Жұбанов Қ. Абай — қазақ әдебиетінің классигі. — Кітапта: Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966; Кенесбаев С. Абай основоположник казахского литературного языка. — «Советский Казахстан», 1955, № 9; Сауранбаев Н. Роль Абая в развитии казахского литературного языка. — В кн.: Жизнь и творчество Абая. Алма-Ата, 1954.

² Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі, 2-т. Алматы, 1960; Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Алматы, 1968; Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. Алматы, 1970.

Ал Абайдан бұрынғы дәуір әдеби тілі — поэзия тілі бұл күнге дейін нақты түрде түбегейлі зерттелген емес. Оқулық көлеміндегі баяндауларды³ немесе бірлі-жарым эпос тілін зерттеулерді⁴ атамасақ, бұл дәуір әдеби тілі тек ғылыми топшылау, тезистік тұжырым сипатында ғана сөз болып келеді.⁵ Нақты бір дәуір поэзиясы тілін я бір ақын тілін тұтастай: әрі лексикология, әрі грамматика, әрі стиль мен жанр, әрі көркемдік компоненттері, әрі өлең құрылысы жағынан әр жақты талдау әлі жоқ.

Бірақ, қалай дегенде де, қазақ әдеби тілінің проблемалық мәселелеріне қатысты бұрын-соңды айтылған пікірлер Қ. Жұбанов, Н. Т. Сауранбаев, С. Аманжолов, І. К. Кенесбаев, М. Б. Балақаев, Ф. Ф. Мұсабаев, А. Ысқақов, М. Әуезов, З. Ахметов т. б. ғалымдардың еңбектерінде айтылған пікірлер қазақ поэзиясы тілінің тарихына арналған зерттеулерге бағыт, бағдар берді, ықпал етті, қазақ поэзиясы тілі мәселелерін шешуді жеңілдетті.

1. Қазақ филология ғылымында поэзия тілі туралы

³ Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1969.

⁴ Жұбанов Е. Х. Литературно-лингвистические особенности эпоса «Қозы Қорпеш — Баян сулу». Автореф. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1967; Байзақов Ж. Лексические особенности языка казахского героического эпоса «Алпамыс». Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1967.

⁵ Сауранбаев Н. Т. К истории казахского литературного языка. — «Вестник АН КазССР», 1947, № 12; Әуезов М. Қазақ әдебиеті туралы. — «Әдебиет және искусство», 1961, № 4; Аманжолов С. Қазақтың әдеби тілі. Алматы, 1949; Мұсабаев Г. Становление и развитие казахского литературного языка и вопросы казахской диалектологии. Алма-Ата, 1952; Кенесбаев С. К. Развитие казахского литературного языка в советское время. — В кн.: М. Ауэзову. Алма-Ата, 1959; Ысқақов А. Әдеби тіліміздің дамуы. — «Қазақ әдебиеті», 1962, 16 ноябрь; Жанпейісов Е., Томанов М. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі туралы. — Кітапта: «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 5-шығуы. Алматы, 1968; Сыздықова Р. XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ әдеби тілі. — «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері». Алматы, 1968; Сауранбаев Н. Қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеу туралы. — «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері». Алматы, 1960; Мұсабаев Г. Об изучении истории казахского языка. — «Вестник АН КазССР», 1951, № 9; Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М. Қазақ әдеби тілінің мәселелері. Алматы, 1961; Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. I-т. Алматы, 1959; Әмірәлиев К. Қазақ әдеби тілінің тарихын қай тұрғыдан зерттеу керек? — «Қазақстан мектебі», 1963, № 4.

зерттеулерден мына еңбектерді айрықша бөліп айту керек. Олар: марқұм Қ. Жұмалиевтың «Абай поэзиясының тілі» деген докторлық диссертациясы (1946), З. Ахметовтың «Қазақское стихосложение» деген монографиясы (1964), Р. Сыздықованың «Абай шығармаларының тілі» (1968) және «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1970) деген монографиялары.

Бірақ бұл үш автор еңбегі де өздерінің зерттеуге алған объектісі жағынан үш түрлі: егер Қ. Жұмалиев өз зерттеуін Абай тілінің (1) лексикасын, (2) тропаларын талдауға құрса, Р. Сыздықова бірінші еңбегінде Абай тілінің (1) лексикасын, (2) қара сөздеріне қатысты морфологиялық формаларын, (ал екінші еңбекте) синтаксистік құрылысын талдаған. З. Ахметов қазақ поэзиясын (1) өлең түрі, (2) ырғақ-екпін, (3) ұйқас, (4) буын т. б. жағынан талдаған.

Шын мәнінде бұл монографиялар дара-дара зерттеу объектісіне алынған мәселелер белгілі дәрежеде басы қосылып тұтастай алынып, оның сыртында стиль, жанр дегендерді қамти, қоса бірлікте алып зерттемейінше поэзия тілі өзінің толық болмыс-тұрпатымен дараланып көрінбек емес. Әсіресе, бұл поэзия тілін тарихи даму тұрғысынан алып қарастырған кезде барынша анық сезілмек.

2. а) Өлең құрылысын зерттеуде көбірек көңіл бөлінетін ырғақ (ритм) — поэзия тілі теориясының ең бір күрделі саласы. Ырғақ — өлеңнің моторы. Өлең өлең болып туу үшін әуелі ол белгілі бір ырғақта туу керек. Өйткені поэзия музыкалық әуенге құрылатындықтан да, әуен құндағында туатындықтан да, өлеңдегі барша жеке сөздер де осы әуен нормасына бағынып, белгілі бір ырғақ толқынына бөлінулі болады. Ырғақ толқыны тізбегі сөйлеу тілінде тұрақты интонацияға ие тізбектерді бөліп жібереді, инверсияға түсіреді. Ал бұл бөлу — поэзияға тән көп ерекше белгілердің бірі, поэзияның ырғақ, инверсия заңына тән норма.

Демек, ырғақ — өлеңдерді түрге, жанрға бөлуге қатысатын негізгі белгілердің бірі.

ә) Өлеңнің тіркес жүйесі, синтаксистік жүйесі өлең ырғағымен бірлікте қаралуы керек. Ырғақтың қатысу-қатыспауына қарай қазақ поэзия тілінің синтаксис (әрі

тіркес) жүйесі ғана әр алуан болып келмейді, тіпті қазақ поэзиясы осы ырғақтың қатысу-қатыспауы жағынан дәуірге де, әрі түрге де бөлінеді.

Яғни қазақ поэзиясында белгілі бір жанр үшін ырғақ — тарихи категория.

б) Қазақ поэзиясы тарихында ырғақтың, белгілі бір грамматикалық формалардың — сөйлеу тілі жүйесінде ауызекі тіл нормасында сөзсіз көрінуге тиіс формалардың — өлеңде көрінбеуіне ықпал-билігін жүргізген кезеңі де болған.

Демек, өлеңнің ырғағын тарихи тұрғыдан қарастырығанда өлеңнің синтаксисіне, дәлірек айтқанда, өлеңнің тіліне соқпай, жалаң дара алып қарастыруға болмайды.

3. Жеке ақын тілінің лексикасын талдау — сол ақынның әдебиеттің белгілі бір кезеңінде әдеби тілді жасауда, дамытуда, қалыптастыруда үлкен қызметі, ролі болғандығын мойындау. Себебі мұндай ақын тіліндегі лексиканы талдаусыз одан кейінгі әдебиет тілінің лексикасы туралы зерттеу жүргізу мүмкін емес.

4. Сөйтсе де поэзия тіліндегі лексиканың жартысы ауыс мағынада қолданылған сөздерден тұрады. «Сөздің мағынасын «филиациялау» жолымен жаңа сөз жасау» (Б. В. Томашевский) поэзияның бірден-бір негізгі ерекшелігі. Бұлар — поэтикалық лексика (сөздердің образды, айшықты нақышта қолданылуы) поэзияның өзі. Поэзия прозадан өзінің лексикасында бөлектенгенде ілгері көрініске (қатарға) шығаратын осы сияқты белсенді сөздерімен бөлектенеді. Бұл белсенді сөздер өзге қалыпты «пассив» сөздердің аясында, құндағында соларды фонына алып тұрады.

Белгілі бір тілдік компонентті бояулы беру — оны ілгері шығару тәсілі. Өрнекті бояулы компонент өзінің осы өрнегі, бояуымен көріну үшін, оған өзінен кейін тұратын, өзінің ерекшелігін көрсетуіне мүмкіндік беретін қалыптылық, қалыпты қарапайым фон керек (онсыз өрнектілік те, бояулылық та жоқ). Міне, осы қалыпты фон сөздер тобы мен ілгері қатарға көрініске шығатын авангард (белсенді) сөздердің өзара теңдік, үйлесімділік қатынасы — поэтикалық тілдегі көркемдік. Егер бұл белсенді сөздер болмаса, өлең тек қалыпты («пассив») сөздерден тұрса, керісінше, қалыпты («пассив») сөздер болмаса, өлең тек белсенді сөздерден тұр-

са, онда өленде көркемдік болмайды. Яғни поэзияға тән ең негізгі қасиет болмайды.

Я. Мухаржовский поэзияда болатын осы ерекшелікке тоқтап, былай дейді: «... в этом языке актуализация приобретает максимальную интенсивность, то есть такую, которая оттесняет на задний план сообщение как цель высказывания и становится самоцелью; она совершается не для того, чтобы служить цели сообщения, а для того, чтобы выдвинуть на передний план сам акт выражения, говорения... Актуализация какого-либо компонента обязательно сопровождается автоматизацией одного или нескольких компонентов... одновременная актуализация всех компонентов практически невозможна. Кроме того, одновременная актуализация всех компонентов поэтического произведения немислима, так как актуализация какого-либо компонента означает выдвигание его на передний план, а все, что находится на переднем плане, познается только в сравнении с чем-то, что является фоном (задним планом)»⁶.

Міне, сөздердің поэзияда қолданысқа түскен сәтінде болатын процестер, дәлірек айтқанда, өлең-поэтикасында сөздердің роль бөлісуі, негізгі герой-сөздер мен фондық, көпшілік сөздердің қимыл-әрекеті тамаша көрсетілген.

Демек, поэзия тілі тарихи сөз болғанда поэзия лексикасы екі бағытта: тектік-мағыналық әрі мағыналық-жұмсалыс бағытында қатар қарастырылуы керек.

5. Поэзия тілінің грамматикасы мен әдебиет тілінің грамматикасы да бірдей емес. Поэзия тілі әдебиет тілінде бар жеке морфологиялық формаларды әрі сөйлем түрлерін қолдануда да одан барынша ерекшеленеді. Яғни поэзияда барлық морфологиялық формалар емес, белгілі бір морфологиялық формалар ғана актив қолданысқа түседі. Бұлар — поэтикалық реңк алған формалар.

Тіпті қазақ поэзиясында мақтау-арнау өлеңдер, әсіресе, жоқтау өлеңдер үшін есімшенің бір ғана *-ған* қосымшасы негізгі морфологиялық форма — поэтикалық тәсілі ретінде жұмсалады. Арысы VIII ғасыр, XI ғасыр түркі жазба сөз үлгілерінде жоқтау, мақтау-арнау

⁶ Мухаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык.— «Пражский лингвистический кружок». М., 1967, с. 410.

өлеңдерде де бірден бір суреттеу, баяндау тәсілі болған, ішкі әрі жол аяғы ұйқасты құрауға қатысқан бұл форма бергі XVIII әрі XIX ғасыр поэзиясында да осы өлең түрлерінің бірден бір поэтикалық тәсілі болды. Немесе шартты райдың *-са* және есімшенің *-ар* қосымшалары қосары негізгі баяндаушы форма болып келу мақалдарға әрі осы сөз үлгісінен дамыған дидактикалық мәнді шешендік сөздерге, шешендік толғау өлеңдерге тән.

6. Әдебиет тілі үшін мүмкін емес жүйеде сөйлем құру немесе сөйлеу тілінде бар барша сөйлем түрлері негізінде толғаусыз сөйлем құра бермей, тек белгілі бір сөйлем түрлерін ғана таңдау — поэзияны прозадан ерекшелейтін бір белгі. Айталық, тек қана бірыңғай көсемшелі не есімшелі тізбекті сөйлем проза тілі үшін норма болмаса, ал мұның өзі поэзия үшін норма болып табылады. Басқаша айтқанда, мұның өзі поэзияның сөйлеу тілі мен проза тіліне тән нормаларды бұзу арқылы тапқан өзіндік нормасы. «Деформация литературной нормы касается, однако, самой сущности поэтического языка и поэтому было бы неверным требовать от поэтического языка его подчинения литературной норме» (Я. Мухаржовский).

Демек, поэзия тілін оны өзге жанр тілінен бөлектейтін осы ерекшеліктерді ескере отырып зерттемесе, поэзия тілі грамматикасын осы ерекшеліктің жемісі ретінде қарап талдамаса, міне, осыларды ескермесе, онда поэзия тілінің барынша ала бөтен өзіндік стильдік тәсілі ұмыт қалмақ. Ырғақпен, ұйқаспен астасып жатқан синтаксистік-морфологиялық норманы қарастырмаған жерде белгілі бір дәуірдің поэзиясы, тілі туралы түбегейлі сөз айту мүмкін емес.

Айталық Абайдың:

Бір күйгізіп, сүйгізіп
Ескі өмірді тіргізер
Өмір тонын кигізіп
Жокты бар қып жүргізер,—

деген жолдарында әдетте «тірілтпей» түрінде келетін сөзді өзге жолдардағы «жүргіз», «кигіз», «сүйгіз» сөздерінің әуенімен «тіргіз» түрінде алуы ұйқасқа бағындыру. Яғни бұл — ұйқас тапқан «бұзу», ұйқастық норма табу.

II. Белгілі бір ақын-жырау тілін шығармасында көтерген тақырыппен, идеямен, жанрмен бірлікте алып-қарау

1. XV—XIX ғасыр арасында жасалған: «Тоқтамыс толғауы», «Сыпыра жыраудың толғауы», «Қазтуған туралы сөз», Шалкиіз сөзі, Жиёмбет, Ақтанберді өлеңдерінің (XV—XVII ғ.), әрі Бұхар (XVIII ғ.) Махамбет (XIX ғ.) сияқты белгілі ақын-жыраулардың қазақ поэзиясы тарихындағы орнына баға бергенде В. И. Лениннің «Тарихи қайраткерлердің сіңірген тарихи еңбектері олардың осы күнгі талаптарға қарағанда жаңалық енгізбегеніне қарай бағаланбайды, өзінің алдындағы өткендерге қарағанда олардың қандай жаңалық енгізгендігіне қарай бағаланады»⁷,— деген қағидасы тұрғысынан баға беру керек.

2. «Қазтуған туралы сөз», Шалкиіз т. б. ақындар өлеңдері негізінен алғанда, феодалдық дәуір поэзиясына тән ода мен ерлік-серілік өлеңдер. Ал осылармен тұстас туған «Орақ — Мамай», «Әділ сұлтан» сияқты жырлар — ерлік-жауынгершілік тақырыптағы тарихи жырлар.

Бұл дәуір поэзиясының осы сипатта туып дамуы — оның жеткен биігі. Бұларда көрінбеген қоғамдық ой, жалпы халықтық мүдде мәселесі сол дәуірдің күн тәртібіне қойылмаған мәселесі, яғни қоғамның даму дәрежесінің мүмкіндік бермеген мәселесі.

3. Бірақ бұл ақын-жыраулардың шығуы, ерлік-жауынгерлік тақырыптағы жырлардың тууы — тарихи құбылыс. Өйткені бұлар, біріншіден, қазақ поэзиясының XV—XVIII ғасыр деген үлкен бір дәуірін құрайды екіншіден, осы XVII ғасырға дейінгі дәуірдегі қазір із-түзсіз, беймәлім поэзия туралы түсінік-топшылаулар жасауға мүмкіндіктер береді, үшіншіден, өте көне дәуірден қалған сөз үлгілеріне соңғы дәуір поэзиясы тұрғысынан кері жүріп өткелек құруға аралық дәнекер болады.

4. Қазақ поэзиясында қоғамдық ой, жалпы халықтық мүдде Бұхар жырау поэзиясында көрінді.

Бұған негізгі себепші қалмақ шапқыншылығы болды. Сыртқы жаудың шапқыншылығы күн тәртібіне қа-

⁷ Ленин В. И. Шығармалар. 2-т., 1958, 195—196-беттер.

зақ халқының қайта бірігу мәселесін қойды. Дәлірек айтқанда, «Бұхар қазақтың үш жүзінің басы қосылып, бір орталыққа бағынған күшті мемлекет болуын аңсайды. Сондықтан Абылайды осы арманды жүзеге асырушы деп есептеп, оны ісімен де, жырымен де қолдайды, хандықтың нығаюы, хан үкіметінің берік болуы жолында күреседі» (ҚСЭ, 2-т. 532 бет.).

Хандық мекеме — бұқара халықты қанаушы мекеме болғанына қарамай, қоғамдық даму жағдайы негізінде келіп шыққан заңды, тарихи құбылыс. Өзінің еркін билеуші осы тарихи мекемеге қызмет ету Абылайдың да, Бұхардың да борышы. Адамдардың еркінен тыс болатын нәрселер үшін, адамдардың өздерінің еркінен тыс жасайтын әрекеттері үшін оларды кінәлауға әсте болмайды. Бұған Ф. Энгельстің: «Құлдық сияқты масқара көріністерге асқан адамгершілікпен ашу-ызаңды ақтара отырып, құлдық және т. с. жөнінде жалпылама жел сөзді үйіп-төгуден оңай нәрсе жоқ. Амал не, бұл ашу әркімге белгілі жайды ғана, атап айтқанда — бұл антикалық мекемелердің біздің қазіргі жағдайымызға және осы жағдайларға байланысты сезімдерімізге енді сәйкес келмейтіндігін ғана көрсетеді. Бірақ мұнда біз бұл тәртіптердің қалай пайда болғаны, бұлардың неліктен өмір сүргені және тарихта қандай роль атқарғаны жайында мүлде ештеңе білмейтін боламыз»,⁸ — дегені тұрғысынан қарап баға беру керек болады.

Осы тұрғыдан келгенде XVIII ғасырда Бұхар қазақ поэзиясында бұған дейін жоқ жаңа тақырыпты — халықты бірлікке шақыру, осы бірліктің ұйтқысы хандық мекемені нығайтуды уағыздау сияқты қоғамдық дәуірлік тақырыпты көтерді. Ал мұның өзі, екінші кезекте, сол дәуірдегі қоғамдық ойдың көтерілген биігі де болды.

«Адамдардың болмысын олардың санасы билемейді, қайта олардың санасын өздерінің қоғамдық болмысы билейді»⁹. Сондықтан да адамдардың санасына баға

⁸ Фридрих Энгельс. Анти-Дюринг. Алматы, 1957, 177—178-беттер (қазақша басылуы).

⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Таңдамалы шығармаларының екі томдығы. 1-том. Алматы, 1957, 340-бет.

бергенде олардың өздері жасаған дәуірдегі қоғамдық болмыстық тұрғысынан келіп баға беру керек болады.

Олай болса белгілі бір дәуірдегі қоғамдық болмыс адамдарға нені айтқыза алар еді, нені шешуді алға тарта алар еді деген тұрғыдан келуіміз керек болады.

Өйткені «...адамзат өзінің алдына әрқашан тек өзі шеше алатын міндеттерді қояды, өйткені анықтап қарағанда әрқашан да міндеттердің өзі тек оны шешуге қажетті материалдық жағдайлар болып отырған кезде ғана немесе, ең болмағанда, болуға таянып отырған кезде ғана туады»¹⁰.

5. Бұхар поэзиясында қазақ халқы тұтастай жырыланады. Оның поэзиясында бай-кедей жоқ, тұтас халық бар. Оның «жақсы», «жаман» деп атайтын адамдары тап мүшелері емес, олар өзі тұтас алып отырған қоғамның адамдары. Мақталып жатқан бай да, кемсітіліп жатқан кедей де жоқ.

Бұхардың ізгі тілегі қоғамның түгел мүшесіне ортақ тілек. Тыныштықты, берекені, бірлікті, от басы амандығын, адамдарды алаламай, жұрттың бәріне бірдей тілейді. Бұхарда бар осы ерекше сипат XIX ғасырдың 60-жылдарындағы ағартушыларға тән сипатқа көп жақын. В. И. Ленин олар жөнінде: «Ағартушылар өздерінің айрықша көңіл бөлерлік нәрсесі ретінде халықтың бірде-бір табын жекелеп алып қараған емес, бұлар тек жалпы халық туралы ғана емес, тіпті, керек десе, жалпы ұлт туралы сөз қылды»¹¹, — деген болатын.

6. Қазақ поэзиясында қоғамдық оймен қатар бірінші рет бұқаралық мүдде Махамбет поэзиясы арқылы көрінді.

Мұның басты себебі: Махамбет поэзиясы шаруалар көтерілісі негізінде, соның тікелей әсерімен туды. Ал шаруалар көтерілісі қауым топтарына саяси пішім берді, көтеріліс оларды жікке бөлді. Көтерілістің осы даналығы Махамбеттің даналығы болып поэзияға түсті. Ол көтерілістің тілін сөйледі, көтерілістің көзімен қарады.

Осы себепті де Махамбет нені көріп, нені көре алмаса да, нені айтып, нені айта алмаса да, оны көтерілістің сипатынан іздеу керек болады.

¹⁰ Аталған еңбек, I-том, 310—341-беттер.

¹¹ Ленин В. И. Шығармалар, 4-басылуы, 2-том, 582-бет.

Махамбет қазақты Бұхар сияқты тұтас алған жоқ, оны қара халыққа (бұқараға), ел билеуші әкім хан-сұлтанға бөліп қарады. Әрине ол әкімдікті сынаған жоқ, әкімді сынады. Әкімді Жиёмбет те, Бұхар да сынаған болатын, бірақ олар терезесі тең адам ретінде сынаса, Махамбет әкімді бұқара көзімен сынады. Ал мұның өзі сол кездегі қазақ поэзиясы үшін ірі табыс болды, қазақ поэзиясының жаңа белесі болды.

7. Поэзияда ненің айтылуы — поэзия назарынаң жемісі, поэзия ақыл-көзінің жемісі. Қазақ поэзиясында ненің айтылып, ненің айтылмауы — поэзияның нені көріп, нені көре алмауының нәтижесі.

Ал енді қалай айту — түсініктің, идеяның жемісі. Демек, қазақ поэзиясында ненің айтылып, ненің айтылмауында әрі ненің қалай айтылуында осы поэзияның сезіну, көру, бағалау тарихы жатыр.

Олай болса XV—XIX ғасыр аралығындағы поэзия тілі — осы сезіну, көру, бағалаулардың сипатымен бірліктегі нәрсе.

«Жаңа идея әдетте жана тілді талап етіп отырады» (В. Г. Белинский). Өзінің сезініп, көріп-көтерген тақырыбы арқылы поэзияда жаңа объектілер сөз болады, ал идея арқылы бұл объектілерге өзгеше мазмұн белгіледі, олар белгілі бір көзқарас тұрғысынан баяндалады. Айталық, Шалкиіз, Жиёмбет сияқты жырау өлеңінде келетін халық, хан сөзі мен Махамбет өлеңінде келетін халық, хан сөзінің мағынасы да, тілге оралу жағдайы да екі басқа. Ілгергі екі жырауда халық, хан сөзі осы сөздің жай қалыпты атауыш мағынасында қолданылса, Махамбетте бұл екі сөзге таптық (бұқаралық) көзқарас тұрғысынан бөлек, қосымша мағына беріле қолданылады. Немесе қазақ сөзі қазақ поэзиясында жалпы халықтың жиынтық атауы ретіндегі ұғымда бірінші рет Бұхар жырауда ғана қолданылған.

8. Поэзияда ненің (бір объектінің) аталуы, я белгілі бір формалардың қолданылуы поэзияның жанрына да қатысты. Яғни поэзия тілі жанрмен бірлікте қаралуы керек.

Өйткені «әдеби жанр категориясы — тарихи категория. Жанр сөз искусствосы дамуының тек белгілі бір кезеңінде ғана көрінеді де, одан соң үнемі өзгерісте бо-

лады»¹². Ал әрбір жанрдың тіпті өлең түрінің де өзіне тән ырғақ жүйесі, лексикалық құрамы, синтаксисі болады. Бұл ерекшеліктерін жанрына, өлең түрлеріне қатыссыз сөз ету — домбыраның тиегін, ішегін, пернелерін т. б. тетіктерін оның өзіне қатыссыз, одан бөліп алып сөз ету сияқты болар еді. Ішек, тиекті домбыраның өзінсіз сөз ету қандай болымсыз болса, поэзия тілін жанрсыз, өлең түрлерінсіз сөз ету де сондай болымсыз болар еді.

Мұның сыртында қазақ поэзиясы тарихына үңіле қарасақ, жанрлар тоғысуын (эпостық жырларда азаматтық поэзия үлгілерінің жүруін т. б.), бір ақынның бірнеше жанрда, бірнеше өлең түрінде мұралар қалдырғанын көреміз. Міне, осы жанр тоғысуы, өлең түрлері айыра ескерілмеген жерде, белгілі бір шығарма я ақын тіліндегі осы жанр тоғысуы таңған ерекшеліктер айыра көрсетілмеген жерде поэзия тілі жүйелі әрі қажетті тұрғыда зерттелмек емес.

а) XV—XIX ғасыр аралығындағы қазақ поэзиясында дидактикалық мазмұндағы шешендік сөз, шешендік толғау сөз, терме-толғау өлең поэзияның өзге қай түрінен болсын ең құрметті орынға ие болды. Толғау айту (толғау) қазақ ұғымында даналықтың, ақылгөйліктің белгісі ретінде қабылданды.

Бұл шешендік толғаулар — табиғат құбылыстары заңдылықтарына қорытынды жасайтын, бұл заңдылықтарды өмірде адамдарға өлшемге алатын дидактикалық-философиялық туындылар; бұл шешендік толғаулар — өмір тәжірибесінің қорытындыларын тізген ақыл шежіресі; бұл шешендік толғаулар — халықтың тәлім-тәрбие жайлы ережелерінің жиынтығы.

Шешендік толғау сөздер өзінің мазмұны мен тақырыбы жағынан осылайша барынша бір сарынды болғандықтан, форма жағынан да барынша бір тектес: белгілі топтағы лексикалары, санаулы формаға құрылған синтаксистік жүйесі бар шешендік толғау өлеңдерде белгілі топтағы жеке сөздер көбіне қайталап отырады және бір тектес формаға құрылған баяндауышты сөйлемдер үнемі қайталап отыра-

¹² Лихашев Д. С. Системы литературных жанров древней Руси.— В кн.: «Славянские литературы. V международный съезд словистов». София, сентябрь. М., 1963, с. 47.

ды. Бұл жағынан шешендік толғау өлеңдер ауызекі тіл, сөйлеу тілі заңдылығына өте жақын заңдылыққа ие мақал-мәтелдерді еске түсіреді.

Демек, қазақ поэзиясындағы ірі бір сала — дидактикалық мазмұнды шешендік сөз, шешендік толғау сөздер өзінің стильдік жүйесі жағынан өзге сөз үлгілерінен барынша ала бөтен. Бұлар мақал-мәтелдер сияқты XV ғасырда да, XVI—XVII ғасырда да, тіпті XVIII—XIX ғасырда да бір үлгіде туып отырған.

ә) Ал қазақ поэзиясында XV ғасырдағы «Сыпыра жырау толғауы», «Тоқтамыс сөзі», XVI ғасырдағы «Орақ — Мамай жыры», «Ер Тарғын жырындағы» кейбір үзіктер әрі Махамбеттің (XIX ғ.) біраз өлеңдері — азаматтық-ерлік, ерлік-жауынгерлік мазмұнда туған, өзара өте жақын стильдік-тілдік жүйеге ие сөз үлгілері. Бұлар өзінің лексикасы әрі синтаксисі, өлең құрылысы жағынан дидактикалық мазмұндағы шешендік толғаулардан бөлек үлгідегі туындылар.

б) Қазақ поэзиясында сипаттай, суреттей айтылатын жоқтау, мақтау түрінде келетін арнау өлеңдер өзінің сөз таңдау, сөзге поэтикалық мағына беру, белгілі бір грамматикалық формаларды ерекше бөлек қызметке жегу жағынан, әрі синтаксистік жүйесі жағынан өз алдына бір бөлек топ құрайды. «Қазтуған туралы сөз», Шалкиіз өлеңдері осы үлгіде туған. Бұхар мен Махамбет те өздерінің біраз өлеңдерін осы үлгіде шығарған. Тіпті, «Сыпыра жырау толғауында», «Тоқтамыс сөзінде» де, «Орақ — Мамай жырының» өзінде де осы үлгі аралас күйде жиі келіп отырады. Яғни бұл үлгіде де қазақ поэзиясында мұралық, дәстүрлік, жалғастық әсер-ықпал ізі жатыр.

в) Қазақ поэзиясында әсіресе Махамбет поэзиясында эпостық-батырлық жырлардың әсері едәуір. Осы себепті де оның өлеңдерінің стильдік-тілдік жүйесінде фольклордың осы жанрына тән стильдік-тілдік белгілер мол ұшырасып отырады.

III. Қазақ поэзиясы тілін осы поэзияның тууы мен дамуын қарастыра отырып зерттеу міндеттілігі

1. Қазақ поэзиясы мен оның тілінің тарихын осы поэзияға не халықтың тарихына қатынассыз алып, не халық тарихымен шартты түрде жалаң байланыстыра салып шешуге болмайды.

Қазақ поэзиясының тарихы қазақ халқының халық болып құрылу дәуірінен бұрын басталғанына дау жоқ, бірақ осы «бұрынның» өзі белгілі дәрежеде шек тілейді. Сол сияқты қазақ халқының құрылу дәуірімен тұстас келетін бір ақынның өлеңінен, я шығарушысы белгісіз бір өлең үзігінен қазақ поэзиясының тарихын бастау да көп ретте дұрыс болып шықпайды. Өйткені ондай ақындар өлеңінің я өлең үзігінің бізге келіп жетуі таза кездейсоқтық нәрсе. Айталық, XV ғасырға тән «Қазтуған туралы сөз» не «Досмамбет сөзі» өзінің түрі, әсіресе мазмұны, тіпті мұралық-еншілестік жағынан қазақ поэзиясы деген үлкен поэзияның көрінісі не соның басы деуге сын көтермейді, ол ең мықтағанда, сол XV ғасырда қазақ поэзиясы деген поэзияның болғандығын жанамалап анықтайтын факт ғана.

2. «Қазтуған туралы сөз», «Досмамбет сөзі» деген жыр, «Орақ — Мамай жыры», «Әділ сұлтан жыры» т. б. сөз үлгілері қазақ халқының құрылу қарсаңында, одан бергі дәуірде өзге территорияда Еділ мен Жайық бойында, Еділ, Қырым аралығында Алтын Орданың өзге бір ордасына ұйытқы болған ноғайлар арасында туды. Ал бұл жырларды осы құрамда болып, қазақ халқына кейін қосылған ру-тайпалар өзімен бірге әкелді. Кейінгі дәуірлердегі қайта жырлаулар негізінде бұл жырлар өзінің бұрынғы ноғай әрі Қырым жұрты редакциясынан біраз өзгеріп, біршама қазақыланды. Осы себепті де бұл сипаттас біраз сөз үлгілеріне қазақ, ноғай, қарақалпақ т. б. халықтардың ортақ еншілестігі бар мұра ретінде қарау керек.

3. Қазақ поэзиясы (әдебиеті) деген бір тарихи категорияның басталуын жеке, кездейсоқ фактілермен шешуге, дәлелдеуге болмайды. Бір халықтың әдебиеті тарихының басталуын халық тарихына бейтарап болған шығармалардан іздемей, сол әдебиеттің халықтың тарихи тағдырына қатысы тұрғысынан келіп іздеу керек.

Бірнеше ақын мен олардың өлеңдерінің жиынтығы (мейлі, ол сол халықтың қалыптасуымен тұтас келіп жатсын) белгілі бір әдебиеттің басы болып табылмайды, белгілі бір халықтың қалыптасу процесі тұсында осы тарихи мәселеге үндескен шығарма ғана әдебиеттің басы болып табылады.

4. Әрине, мұндай әдебиет өзіне дейінгі дәуірдегі халық творчествосынсыз дүниеге келген жоқ. Бірақ үлкен дария тоқсан тарау бұлақтан құралса да, ол дария «бұлақ» деп аталмай, «дария» деп аталатыны сияқты, бұл әдебиет те өзіне дейінгі жасалған творчестволық тәжірибелер, үлгілер, мұралар негізінде жасалса да, бұлардың атымен аталмай, өзінің жаңа атымен — х а л ы қ а т ы н а л ғ а н атымен аталады.

5. Қазақ халықтығы қалыптасқанға дейінгі жерде әр кезде, әр жерде ру-тайпа мүддесі дәрежесіндегі сандаған мәселелер туып, күн тәртібіне қойылып жатты, ал олар өз уақытының идеологы ру-тайпа ақындарын ілгері шығарды, ру-тайпа мүддесі тұрғысындағы мәселелер (немесе жеке бір ханның дара мүддесі тұрғысындағы өте тар аядағы мәселелер) поэзияға түсті. Бірақ мұндай өлеңдердің құптаушылары аз болды әрі ертедегі рулық, тайпалық бытыраңқылық дәуірге тән сапырылыстық жағдай әлгі мәселелерді күн тәртібінен тез-ақ шығарып тастады да, бұл мәселелермен бірге туған өлеңдерді де қоса теріске шығарып отырды. Осылайша айтылудан қалған өлеңдер халық ішінде тез ұмытылып қалып отырды. Тіпті қазақ халықтығы қалыптасқаннан кейін де жер-жерде ру-тайпа мүддесінен туған поэзия үлгілері көп болған, бірақ олар да жоғарыдағы себептермен тез ұмытылып отырған, ал сақталса, сол ру-тайпа аймағында (сол өлеңдердегі мазмұнға бейтарап қарау психологиясы бар, көне сөзге құмар көңіл әуені басым ортада) сақталған. Бізге көне дәуірден келіп жеткен өлеңдердің біразы осындай өлеңдер.

Керісінше, бұл сияқты жергілікті рулық, тайпалық я бір жеке хандық мүддеден жоғары тұрған мүдделер болады. Ондай жоғары мүдде сол ру-тайпадан жоғары тұрған тарихи категория — ж а л п ы х а л ы қ т ы қ а у қ ы м д а ғ ы мүдде. Ал бұл сияқты жалпы халықтық ауқымдағы мүдде сол халықтың басын уақытша немесе түпкілікті біріктіріп отырады. Әрі жалпы халықтық ауқымдағы идеяларды ала келеді. Ал осы жал-

пы халықтық ортақ мүдде, идеялар негізінде шығармалар туады.

Міне, қазақ атымен аталатын әдебиеттің (поэзияның) басын осындай мұралардан, осы мұралар туған дәуірден іздеу керек болады.

Біз ондай мұраларды дәлелі бар деп айта алмайтын болғандықтан, қазақ поэзиясының басы, оның туу дәуірі дегенді қазірше ашық қалдырдық. Қазақ халқының халық болып құрылу қарсаңында, одан кейін жасаған кейбір жырау өлеңдері мен бірлі-жарым жырларды өздеріне ірі-ірі айдар тақпай, жай зерттеу объектісіне алдық.

6. Қазақ поэзиясы тілінің XV ғасырдан бергі тарихы бұған дейінгі дәуірге тарихи экскурсия жасалмайынша әр уақытта болжам күйіндегі пікірден басталмақ. Ал тарихи экскурсияны жазба мәдениет сақталған VI ғасырға дейін ғана жасауға болады.

Халықтың сөз үлгілері жазуға түскен VI—XII ғасыр арасында Қара теңізден Байқалға, Орхон жазығына дейінгі кең байтақ жерде мекендеген халықтар тұтастай түрк деп аталған жеке-жеке ру-тайпалар болды, бұл ру, тайпалардың өзара бөліспеген ортақ еншілесі — т і л д і к - ә д е б и м ұ р а л а р ы болды. Олар V—VIII ғасырда Орхон тас жазбаларына, XI ғасырда М. Қашғаридың үш томдық сөздігіне түсті.

Қазіргі қазақ халқы — ежелгі осы ру, тайпалардың конфедерациялануы негізінде қалыптасқан халық. Олай болса, бір кезде өзінің халық болып қалыптасуына негіз болған бұл ру, тайпалар тұтынған әдебиет оның қазақ атымен белгілі болған дәуіріне тән әдебиетінің де қалыптасуына негіз болды.

XV ғасырдағы қазақ халқы сонау VI—XII ғасырдағы халық еместігін мойындай отырғанмен, ол өз тегін сол ғасырлардағы халықтан бастайтындығын қалай терістей алмасақ, XV ғасырдағы әдебиет сонау VI—XII ғасырдағы әдебиет еместігін мойындай отырғанмен, оның тегі осы VI—XII ғасыр арасындағы әдебиетте жатқандығын да солай терістей алмаймыз.

Әрине, бұл VI—XII ғасырдағы жазуға түскен нұсқалар — қазақ әдебиеті деп аталатын дүниеліктер емес, олар — ескі түркі әдебиеті. Бірақ, осыған қарамай, қазақ әдебиеті деген әдебиет пен ескі

түркі әдебиеті деген әдебиеттің арасында байланыс жоқ және ол сақталмаған деуге болмайды. Ондай байланыс-жалғастық ізі сақталған.

XV—XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында бар үлгілердің бірсыпырасы осы дәуір аралығында туса, бірсыпырасы одан әрірек XIII және XIV ғасырда туды, ал енді бірсыпырасы өте әріде, сонау V—VIII ғасыр мен XI ғасыр арасында туды. Бірақ солардың бәрі де кейінгі дәуірге сол күйлерінде өзгеріссіз жеткен жоқ, мұнсыз әдебиетте даму да болмас еді. Дамудың күрделігіне қарай бұл бастапқы тірек-үлгілер мен оның талай замандарды артқа салған кейінгі жалғас-бірлігі арасындағы айырмашылық та күрделі болады, тіпті бастапқы негіз үлгіден басқа сипат та алады. Бұл басқалық олардың өзара бөтендігі емес, дамудың нәтижесі. Даму негізінде барып шыққан өзгеріс. Жаңа сапа — бөтен нәрсе емес, даму нәтижесі алшақтатқан таныс, бейтаныс нәрселер. Бұл жоқ жерден дамуды іздеуге де болмайды. Дамудың кейінгі қалпы түпкі тірек-үлгіден қаншалықты алыстаған сайын, олардың арасындағы ұқсастықтардың дәуірі соншалық бері жақындай береді де, арғы жер ұқсас еместіктер дәуіріне айналады.

Сондықтан да ескі түркі әдебиеті мен кейінгі дәуірдегі қазақ поэзиясын байланыстыра қарастырғанда, бұларды жалғас жатқан әдебиеттер ретінде қарамай, ең әуелі біріншісінен екіншісіне жеткен жеке белгілерді іздеу, керісінше, екіншісінде бардың қайсысы біріншіде болғандығын анықтау керек болады.

7. Орхон ескерткіші деп аталатын ескерткіштер — өз дәуірінің мәдени мұрасы, бірден-бір тілдік мұрасы. Бірақ олар тұтас күйінде бір стильде туған поэзия емес. Айталық, VIII ғасыр ескерткіші «Күлтегін» мен «Тонукүк» тұтас алғанда «мен» арқылы баяндалатын шежіре; қағандар мен алыптардың, қаған қасындағы Асанқайғы, Бұхар сипаттас шешендердің (білгелердің) жорықтары мен ел басқару ісін баяндайтын шежіре. Ал осы шежіренің кезеңді жерінде бергі дәуірдегі Асанқайғыша, Бұхарша шешен сөйлеп кету, толғап кету, мақалдап кету немесе жоқтау айту, тіпті ерлік жорықтарды жырлап кету бар. Яғни XV ғасырдағы «Сөз үлгілері» сияқты «мен»-нің тасасында тұрып айтушы шежіреші сол кезде үстем болған сөз үлгілерінің

біразын, тіпті ауыз әдебиетінде бұрыннан айтылып жүрген сөздерді де тоғыстырып пайдаланған.

8. Қазақ поэзиясы тілі тарихын зерттегенде осы қазақ поэзиясы деген поэзияның тарихи тамырын көне дәуірге жалпылай апармай, осы поэзияны құрайтын сөз үлгілерінің нақты стильдік-тілдік тәсілдерінің қайсысы VIII ғасырдағы «Күлтегін», «Тоңукук» сияқты ескерткіштерден немесе XI ғасырдағы М. Қашғари «Сөздігінен» кездеседі дегенді негізге алу керек.

9. VIII ғасырдағы «Күлтегін», «Тоңукук» ескерткіштеріндегі әрі XI ғасырдағы «Дивану луғат-ит түрк» ескерткішіне кірген ауыз әдебиеті үлгілерінде бергі дәуірде қазақ поэзиясын құраған сөз үлгілерінің (1) шешендік сөз, шешендік толғау сөз (2), мақтау (ода) мазмұндас жоқтау-арнау өлең түрлері кездеседі.

10. Сөз жоқ, дидактикалық мазмұндағы шешендік сөз, мақтау үлгідегі жоқтау-арнау өлең өзара тарихи байланысы жоқ екі дәуір әдебиеті ғана емес, екі түрлі әдебиетте, бөлек-бөлек харықтар әдебиетінде де бола береді. Сондықтан байланыстылықты жалаң мазмұн бірлігіне құру қателестіреді, ондай өзара байланыстылықты жоғарғы сөз үлгілерін жасауда негізгі роль атқаратын стильдік-тілдік формалардың бірлігіне құру керек. Яғни мазмұндық мұралық, бірлік пен модельдік (стильдік-тілдік) бірлік ізінің қатар байланыстығына құру керек.

11. Әрине, XV ғасырдан бергі жердегі қазақ поэзиясының VIII ғасырдағы «Күлтегін», «Тоңукук» ескерткіші мен әрі XI ғасырдағы «Дивани луғат-ит түрк» ескерткішіне енген поэзия үлгілерімен байланысы бергі ауызша поэзия мен арғы жазба поэзияның (жазба әдебиеттің) байланысы емес, бұл ескерткіштегі сөздер, өлеңдер — бұлардың өзінің тууына қатыссыз өзге себептермен жазуға түскен ауызша поэзия үлгілері.

12. Махмуд Қашғари «Сөздігіндегі» ауызша поэзия үлгілерінің біразы сол XI ғасырға ғана тән мұралар емес, олар түркі халықтарының сол кездегі тілінің дамуына ғайымен өзгеріске түсіп үлгірген арғы дәуірдің, дәлірек айтқанда, IX—X ғасыр аралығының да тіпті оған дейінгі дәуірдің де мұралары.

13. Таза күйінде туған жанрлар жоқ. Қазақтың азаматтық поэзиясы дейтін поэзияны құрайтын сөз нұсқаларында бар с ө з ж а с а у т ә с і л д е р і н і ң факт ретінде көріну тарихын анықтау үшін, бұл поэзия үлгісінің шеңберінен шығу керек. Яғни н а қ т ы с ө з т ә с і л д е р і н і ң белгілі бір жанр аясында емес, жалпы қазақ ауыз әдебиеті аясында көрінуін, қызмет ету дәуірін анықтау үшін, сөйтіп, бұл сөз тәсілінің қызмет аясының кеңдігін, тарлығын анықтау үшін, өзге жанрлардағы поэзия үлгілерін қоса қарастыру керек. Ал мұның өзі екінші кезекте жанрлар ара қатынасын анықтау да болады.

а) Айталық, қазақтың азаматтық поэзиясында бар м а қ т а у (ода) әрі ж о қ т а у - а р н а у өлеңдер мен салттық-тұрмыстық поэзиядағы жоқтау өлеңдер, сол сияқты эпостық-батырлық жырлардағы с и п а т т а у - с у р е т т е у ү з і к т е р і бір ғана ортақ тәсілде, формада келіп отырады.

Қазақтың эпостық-батырлық жырларының біразы таза эпос жанрында тұмаған. «Едіге жырында» тарихи-ерлік жыр белгісі мол. Ал «Орақ — Мамай жыры» — ерлік-жауынгершілік мотивте туған жыр. «Ер Тарғын» жырында ерлік-азаматтық өлең үлгілері араласып келіп отырады. Бұл жырлардың қай-қайсысы да XV—XVII ғасыр арасында қазақтың азаматтық поэзиясының өркендеу дәуірінен бұрын туған жырлар, әрі бұл жырлар — қазақтың азаматтық поэзиясын жасауда елеулі роль атқарған Махамбет өлеңдеріне тікелей әсерлері болған жырлар.

ә) Қазақтың азаматтық поэзиясында, әсіресе, Махамбет өлеңдерінде эпостық-батырлық жырмен өте жақындық, байланыстылық бар. Осы себепті де Махамбет өлеңдерінде эпостық-батырлық жырларға тән стильдік-тілдік тәсілдер, дәлірек айтқанда, эпостық жырларға ерекше тән тәсіл — мазмұнға, ұйқасқа дайындық сипаттағы тілге тиек қосалқы-кіріспе жолдар едәуір мол.

б) Қазақтың азаматтық поэзиясында негізгі орын алатын дидактикалық мазмұндағы шешендік сөз, шешендік толғаулар өзінің мазмұн-қызметінде ғана емес, формасында да халық мақалдарына өте жақын. Бұлар, әсіресе, өзінің синтаксистік жүйесінде өзара тығыз бірлікке ие. Сондықтан да бұл екі сөз үлгісін өзара байланыстылықта қарау, әсіресе сонау көне дәуірде туған мақалдардың синтаксистік-формалық (морфология-

лық) жағынан қазақтың шешендік сөз және шешендік толғауларына қаншалықты дәрежеде негіз-үлгі болғандығын тарихи даму, жанрлық әсер ыңғайында қарау басты меже.

в) Бұл сияқты әр жақты байланыстылықтарды қарастырған кезде, өте тар аяда болса да, өзге туыстас түрк халықтары әдебиетіне, әсіресе қарақалпақ, қырғыз, татар (Бараба), ноғай халқының фольклорлық шығармаларына барлау жасап отыру керек. Бұл арқылы біз туған әдебиетіміздегі қайсыбір поэтикалық формалардың өзге түрік халықтары әдебиеттерімен ортақ еншілесетін мұралық дүниеліктер екенін айырып қана қоймаймыз, сонымен бірге бұл ортақ-еншілес формалардың, тәсілдердің әдебиет тарихында көріну дәуірін шамалауға да мүмкіндік табамыз.

IV. Қазақ поэзиясының ауызша таралып, ауызда сақталуына байланысты туған ерекшеліктерді ескеру міндеттілігі

1. Қазақ поэзиясының сонау арғы дәуірдегі үлгілері ғана емес, бергі дәуірдегі Бұхар, Махамбет поэзиясы да ауызша шығарылып, ауызша таралып, ауызша сақталған.

2. Ауызша шығарылып, ауызда сақталған фольклор шығармаларында (ертегілер, аңыздар, тұрмыстық-салттық өлең-жырлар, мақал-мәтелдер, эпостық жырлар т. б.) автор болмайтындығы ақиқат.

Бірақ ауызша шығарылғанына қарамай, шығарушыларын (авторларын) сақтаған ауыз әдебиеті де бар. Қазақтың бұрынғы замандағы әдебиеті өзінің осы сипатымен өзге көп халықтар әдебиетінен ерекшеленеді. Мұның өзі қазақ ауыз әдебиетінің басқа халықтардағы жазба әдебиет атқаратын қызметті өз үлесіне алуына байланысты. Сондықтан да қазақ ауыз әдебиетіне жалпы өзге халықтарда болған ауыз әдебиет тұрғысынан қарап баға беруге болмайды. Әрі осы жұртқа белгілі бағалаулар тұрғысынан қарап, қазақтың шығарушылары (авторы) сақталған поэзиясын ауыз әдебиеті деп атаудан қашуға да болмайды.

Қазақ ауыз әдебиетінің бұл саласы — а з а м а т т ы қ т а қ ы р ы п т ы сөз ететін поэзиясы.

Қазақтың азаматтық поэзиясының тарихы өте әріде жатыр. Тіпті Асан, Сыпыра, Жиренше, Шалкиіз сияқты

XV—XVII ғасырда жасаған жыраулардан да өлеңдер сақталып, бізге жеткен. Бірақ арада өткен 400—500 жыл бұрын бұл жыраулар өлеңдерінің көбін ұмыттырып жоғалтып, жұрнағын ғана жеткізген. Шығармалары қаншалықты аз сақталған сайын шығарушылары соншалықты аңызға айналған.

3. Қазақтың ауызша шығарылған азаматтық поэзиясының дәстүрде «фольклор» деп аталатын әдебиеттен айырмасы — авторын сақтауы болса, осы авторын сақтауда да біршама ерекшелік бар. Егер арнау өлеңдер мен ерлік-азаматтық тақырыптағы өлеңдерде шығарушылары даусыз дәл сақталып отырса, дидактикалық-философиялық мазмұндағы шешендік сөздер мен шешендік толғауларда шығарушылардың «сақталуы» шартты нәрсе.

4. Қазіргі әдебиеттану ғылымында дидактикалық-философиялық мазмұндағы белгілі бір шешендік сөзді я шешендік толғауды бірде — бір кісіге, бірде — екінші кісіге телу немесе бір еңбек авторы «пәлендікі» деген өлеңді екінші бір еңбектің авторы «жоқ», бұл «түгендікі» деу тенденциясы өте басым болып отыр. Және бір дәуірде жасалған екі ақын өлеңі ғана емес, өмір сүрген дәуірінде 300—500 жыл айырым бар ақындар өлеңі де осылайша өзара «бөліске» түсіп жүр.

5. Қазіргі әдебиеттану ғылымының белгілі бір сөз үлгілерін авторға теліп қателесуінде объективті себептер бар: бұл сөз үлгілерін буыннан буынға жеткізіп салушылар да осылай бір кісіге теліп барып айтқан. Бірақ бұлардың екеуі де уақыт тасалаған бір сырды аңғармаған.

Ақынның «мен-кейіпкер» атынан айтуы автордың «мен-кейіпкер» не «кейіпкер-айтушы» тасасында тұруы, яғни өз өлеңін «мен-кейіпкер» атынан шығаруы ауызша поэзияның белгілі бір дәуіріне, белгілі бір даму сатысына тән болған. Яғни өлеңді монологқа, диалогқа құру ауызша поэзия дамуының белгілі бір кезеңіне тән құбылыс. Мұның кейінгі дәуірдегі ізін эпостық жырлардағы батырлар монологынан байқаймыз.

6. Поэзия тілін тарихи тұрғыда қарастыру — белгілі бір уақыт аясында қарастыру. Ал әдебиеттану ғылымында әр ақын-жырауға бір телініп жүрген бұл мұралардың дәл кімге тәндігіне ақиқат көз жеткізбейінше,

олардың тілін я ана зерттеушінің, я мына зерттеушінің беделіне сүйеніп, белгілі бір уақыт аясында алып қарастыру мүмкін емес.

7. Қазақ поэзиясындағы бұл топтағы мұралар бір ғана ортақ мазмұнға — дидактикалық-философиялық мазмұнға құрылған. Және олар өзара өте жақын санаулы ғана тілдік формада туған. XV ғасырда өмір сүрген ақын-жырау да, XVIII не XIX ғасырда өмір сүрген ақын-жырау да өз шешендік сөз, шешендік толғау өлеңдерін бір ғана мотивте шығарып отырған. Сөйтіп бір дәуірде не арасы кереқар алшақ дәуірде өмір сүрген ақын-жыраулардың мұралары әрі мазмұн, әрі форма жағынан бір-біріне өте жақын болған, форма қуалаушылық, мазмұн қуалаушылық қазақ поэзиясында ортақ мотивті өлеңдердің тұтас желісін жасаған.

8. Ортақ мотивті өлеңдер (мазмұн әрі форма жағынан бір тектес тұрақты өлеңдер) — поэзиялы мақал-мәтелдер, халық поэзиясының афоризмдері. Бұл типтес өлеңдердегі осы афоризмді жолдар тізбегі өлеңнің ұзын желісінен бөліп алуға өте бейім.

Бұл топтағы өлеңдер ырғақтық, инверсиялық, ұйқастық шарттар екінші қатарға шегеріліп (тіпті бұлар оның әлі поэзия ретінде көтеріліп, жетіліп жетпеген биігі де), тұрақты модель-формаға айналған бір тектес баяндауыш формалас, мағыналас сөйлемдер тізбегіне құрылатындықтан, осындай дайын модель-формалы сөйлем-жолдарды қоса беруге «көнгіш». Өлеңнің өзіне тән осы табиғи ерекшелігі кейінгі айтушылардың өкім-билігіне мол түсуіне бірден-бір себепші болды. Айтушылардың ақындық қабілетіне қарай, жаңа жағдайға, жаңа ортаға икемдеу талабына орай ұқсас, сарындас сөйлем-жолдар біріне көп, біріне аз қосылып отырды. Тіпті мазмұн әрі форма жағынан бір тектес болғандықтан, екі дәуірде туған өзара ұқсас екі өлең үшінші дәуірде келіп қосылып кетіп отырды. Әрі алғашқы нұсқалар аз-кем өзгерісімен тағы да сақталып отырды. Міне, бұлар осылайша «бастапқы» қалпында қалмай, өзара варианттық сипатқа келгендей дәрежеде өзгеріске ұшырады. Осылардың негізінде о баста белгілі бір нақты уақыт аясында туған өлеңдер келе-келе уақыт шиырына көп түсіп, шығарушыларға ғана емес, уақытқа да «телқоңыр» ортақ өлеңдерге айналды.

9. Осы себепті де өз «авторларын» сақтағанына қарамай, қазақ поэзиясындағы бір топ ортақ мотивті, вариантты дидактикалық-шешендік толғауларды белгілі бір ақын-жырауларға телімей, әрі тар шеңберде, белгілі бір уақыт аясында алмай, халықтың осы сөздерге өте жақын мақал-мәтелдері сияқты жалпы халықтық редакциядан шыққан ортақ мұра ретінде қарау керек. Олардың тілін осы тұрғыдан келіп талдау керек.

10. Қазақ поэзиясында салттық, этнографиялық, психологиялық т. б. ұғымдар негізінде туған мақалдарға жақын — фразеологиялар, дәстүрлі өлең жолдары, тұтас шумақтар бар. Олардың біразы эпостық жырларда да, азаматтық поэзия үлгілерінде де қатар кездесе береді. Немесе ауыз әдебиетінде белгілі бір формаға түскен сөз айшықтары қайсыбір ақын өлеңінде айырып алғысыз өзге жолдармен қатар, солармен жымдасқан сипатта бір бүтін дүние ретінде келе береді. Ал бұлардың тілге оралуына тілге тиек-түрткі себептердің ортақтығы негіз болады. Белгілі бір ақын тілін қарастырғанда ауызекі тілдің тұтас дамуы кезінде пайда болған немесе ауыз әдебиетінде туған бұрыннан бар бұл сөздерді айыра қарастыру керек, бұл сөз айшықтарын ақынның творчестволықпен қолданудағы, пайдаланудағы шеберлігі сөз болуы керек.

11. Ауызша шығарылған өлең-жырлар кейінгі дәуірге белгілі дәрежеде өзгеріп жетті. Сондықтан бұл ауызша шығарылған өлең-жыр лексикасын шығарушы жасаған дәуірге тұтас күйінде тели қарауға болмайды. Егер тұрақты тіркес, фраза, кестелі сөз айшығы, афоризм түрінде туған жолдардың лексикасы біршама тұрақты болса, сындық мағыналы сөздер мен жеке ұғымдық атау сөздер кейінгі дәуірде ауызекі тілде актив қолданысқа түскен синонимдерімен (шартты термин) ауыстырылып отырған. Ауызша поэзияда бұл қайта айтушылардың (ақындық құдіреті күштілердің) бәрі де авторлас болды, өзінің ақындық ыңғайымен, дәуір, уақыт, өлеңнің айтылу қарсаңындағы әр түрлі сәт-жағдай ыңғайымен — тыңдаушы жұрттың нені қалайтындығын, қалай айтқандығын қалау ыңғайымен редактор да болды. Сондықтан белгілі ақын-жырау шығармалары тілін халықтық редакциялаудан өткен, дәуірлік, тілдік белгілер таңылған тіл деп қарау керек. Ал ақын тілін қарастырғанда осы шығарушыға тән тілдік белгі-

лер мен айтушылар қосқан, дәуір қосқан тілдік белгілерді айыра қарау керек болады*.

Көркем әдеби тіл дегеніміз — әдебиеттің қоғамға қызмет ету барысында тапқан, өзін осы қызметі арқылы дамытуы барысында тапқан жетістіктерінің бірі. Әдеби тіл — әдебиеттің қоғамдық жағдайдың талабынан туған тақырып, мазмұн, идея сияқты қаруларын дүниеге келтіруге бірден-бір негізгі себепші болған жанр, түр, форма дегендерді белгілеуге, солардың жасалуына ат салысатын құралдың бір түрі.

Көркем әдеби тіл — әдебиеттің әрбір дәуірде тапқан жаңа идеясы, жаңа тақырыбының жемісі, осы жаңа идея мен тақырып тапқан жаңа форманың жемісі. Көркем әдеби тіл әрбір дәуірдегі әдебиеттің өзі. Өйткені идея, пікір, көзқарас т.б. бәрі де, белгілі бір тілдік формада туып отырды. Яғни Абайға дейінгі дәуірдегі қазақ ақындарының тілі — қазақ халқының әр дәуірлердегі қоғамдық жағдайлары әдебиетте туғызған жаңа идея, жаңа тақырып, жаңа формалардың жемісі.

Сондықтан да Бұхар, Махамбет, Дулат өлеңдерінің тілін сөз ету — олар әдебиетте көтерген тақырыпты, идеяны қоса қамти отырып сөз ету. Мұнсыз жоғарғы ақындардың тілін тану мүмкін емес. Мұнсыз талдау практикалық грамматиканың, ғылыми, тарихи грамматиканың, қазақ тілі лексикасының ғана жұмысы. Көркем әдеби тіл тарихының жалпы халықтық тіл тарихынан айырмашылығының өзі де осында.

Демек, осы ерекшелігімен көркем әдеби тілді зерттеу, тіл білімінің де, әдебиеттану ғылымының да біраз зерттеу тәсілін не ол бұл екеуінің объектісін қатар алып қарайтын, бірақ сонымен бірге өзіндік зерттеу үлгісі бар дара сала. Акад. В. В. Виноградов бұл жөнінде. «По моему глубокому убеждению, исследование «Языка» (или, лучше, стилей) художественной литературы должно составить предмет особой филологической науки, близкой к языкознанию и литературоведению, но вместе с тем отличной от того и другого»¹³, — деген болатын.

Біз оқушылардан өздеріне ұсынылып отырған еңбектен қазақ әдебиеттану ғылымы мен қазақ тілі

* Біз үлгі үшін Бұхар жыраудың 2—3 өлеңіне текстологиялық талдау жасадық. Осы кітаптың беттерін қараңыз.

¹³ Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М., 1959, с. 4.

білімінің жеке-жеке қарастыруы керек сияқты жайлардың басы қосылуына — қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы мен тіл білімінің шартты түрде бөлектеніп, поэзияға тән біраз құбылысты шартты түрде бөліп зерттеу тәжірибесі таңған түсінік тұрғысынан қарап баға бермеуін, В. В. Виноградов айтқандай, әдебиеттану мен тіл біліміне өте жақын, бірақ әрі осы екеуіне ортақ құбылыстардың басын біріктіре қарастырған әрі осы екеуінен де бөлек зерттеу әдісіне ие еңбек ретінде қарауын қалар едік.

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ XV ҒАСЫРҒА
ДЕЙІНГІ АРНАЛАРЫ

I

Қазақ халқы рухани мәдениеттен кенде халық емес. Көшпелі қазақ жұртының да өткен тарихы бар, адамзат мәдениеті тарихына қосқан өзіндік үлесі бар, үлкен әдебиеті бар.

Кезінде құлаған мола мен ескерткіш сым-тастарды, жер болып кеткен қала орындарын зерттеп, ел аузындағы барша ертегілерді, аңыз-әңгімелерді, эпостық жырларды, мақал-мәтелдерді жинап, олардан өткен тарихтың бұлдыр саңлауын, өшкен таңбадай көмескі бейнесін көп іздеген Шоқан: «Тарихи деректерден, қалалар мен тас құрылыстардың қалдықтарынан көрінетініндей тұтас Моғұлстан ерте заманда білімді, мәдениетті, отырықшы халықтың қонысы болған. Әрі ол уақытта кітаптар мен шежірелер жазылған, бірақ, ол заманнан қираған мұнаралар мен мешіттердің, имараттардың қалдықтарынан басқа ешқандай ескерткіш біздің заманымызға келіп жеткен жоқ. Ал халықтар мәдениетін ұмытып, қалаларды тастап, шатырларда тұрады, тағылық пен білімсіздікке түскен»¹,— дей келіп, қазіргі қазақтар бір кездегі осы мәдениетті халықтың ұрпағы, ежелгі мәдениеті бар халықтың бірі екендігін айтады.

Расында да солай. VII—XII ғасырда Жетісуда жасаған біздің аталарымыз үлкен мәдениеттің несі болды.

¹ Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений. В пяти томах, том I. Алма-Ата, 1961, с. 447.

Орхон деп танылған жазуды, соңғы екі ғасырда араб жазуын тұтынды. Бүкіл Шығысқа даңқы кеткен кітапханалары болды. Оқымысты ғалымдар, баяндар мен гомерлер өз заманының ерлік тарихын жазды, әдебиетін жасады, ежелгі грек философы Аристотель ілімін ілгері дамытқан еңбектерді дүниеге әкелді.

Кейін осы тарихи дамуға көшпелі монғолдар шабуыл жасады.

Бір кездегі австриялық мәдениетке швейцар бақташылары жасаған шабуылға тоқталып, Ф. Энгельс: бұл күрес білімділікке қарсы білімсіздіктің, мәдениеттілікке қарсы тағылықтың күресі болды. Ол кезде бақташылар мәдениеттілікті жеңіп шықты, ал осының жазасына олардың өздері былайғы мәдениеттіліктің бәрінен бөлектеніп, құралақан қалды — деген болатын². Осы сияқты көшпелі монғолдардың тағылық шабуылына ұшыраған Жетісу мен Сыр бергі бес-алты жүз жыл бойында жасалған мәдениетінен айрылды, керісінше, жеңген монғолдар оларға өз бақташылығын, жартылай тағылығын таңды. Сол үшін де VII—XII ғасыр қазақ халқы тарихы үшін жоғалған ежелгі грек дәуірі болып қала берді.

Одан бергі жерде үлкен тарихи прогресс заманы — қазақтың халық боп құралу заманы XIV—XVI ғасыр — тарихымыздағы ең жарқын беттердің бірі. Бұл дәуірде халық әдебиеті де барынша өркен жайды, эпостық жырдастандар туғызған эпик ақындар — дала философтары, көреген шешендер өмір сүрді. Осы дәуірдің тарихын жазған Мұхаммед Хайдар Дулати сияқты шежіре-тарихшылар дүниеге келді. Міне, бұл дәуір қазақ халқының қайта ояну дәуірі болды.

Сөз жоқ XIX ғасырдың екінші жартысына дейінгі поэзия — қазақ халқының мәдениеті өркендеген осы дәуірлерінде туған поэзияның жалғасы, солардың былайғы дәуірлердегі дамыған жаңа үлгілері, замандар бойындағы дамудың нәтижесінде келіп көтерілген биігі.

Демек бергі XIX ғасырдағы не арғы XVIII ғасырдағы поэзия тілін зерттегенде оны соған дейінгі поэзия тілімен, халықтың өзге жанрындағы әдеби мұралары тілімен сабақтастыра зерттеуіміз керек. Онсыз бұлар-

² Маркс К., Энгельс Ф. Об искусстве, том I. М., 1957, с. 206.

дың тілін тани алмаймыз және ол тілді солардың тілі деп кесіп те айта алмаймыз. Тіпті ілгергі әдебиетсіз Бұхардың, Махамбеттің, Дулаттың қазақ поэзиясы тіліне сіңірген төл қызметін де, олардың творчествосын да айыра алмас едік.

VI—VII ғасыр үлесіне тиесілі әдебиет болмаса XIV—XV ғасырда ноғайлы атымен белгілі болған әдебиеттің туу сырын түсініп, пайымдай алмас едік. XIII ғасыр басындағы монғол шапқыншылығының ғаламат зардаптарынан кейін аз уақыттың ішінде сондайлық әдебиеттің тууы сияқты кереметтің сырын мүлде түсінбей кеткен болар едік.

V—VII ғасыр арасында Каспийден Алтайға дейінгі кең байтақ жерді мекендеген халықтар тұтастай түрк деп аталды да, ал іштей үйсін, қыпшақ, қаңлы, арғу, дулу, ұйғыр, қырғыз, башқұрт, оғуз, чігіл, жабағу т. б. ру, тайпаларға бөлінді.

Тіпті бұл кездің өзінде-ақ болашақ жаңа халықтар — жеке-жеке түркі халықтарының негізгі ұйтқы топтары — әрі этногенездік, әрі әкімшілік-территориялық жағынан бөлек-бөлек шоғырлана бастады. Бірақ осыған қарамай ол кездегі тілдік-әдеби мұралар осы аталған ру, тайпалардың өзара бөліспеген ортақ еншілесі сияқты болды.

Әрине, бұл дәуір әдебиеті сөз болғанда әңгіме осы кереқар замандар арасында жасалған дүниеліктердің өзара ұқсас еместігінен олардың бір-біріне жаттығын көруде емес, әңгіме осы өзара ұқсас еместік қалай келіп шықты дегенді анықтауда, бір кездегі *негіз әдебиеттен* оның өзіне «мүлде» ұқсамайтын әдебиет қалай келіп шықты дегенді анықтауда, я болмаса осы *ұқсас еместік қалыптасқанға* дейінгі ұзақ аралықта үзіліссіз жалғастықтың бірте-біртелік өзгерісін, екінші сапаға өтуін анықтауда, ең ақырында, сонау дәуір әдебиетінде еншілестігіміз бар дегенде, осы еншілестіктің былайғы сыртында, кейінгі дәуірдегі әдебиеттен сол дәуір әдебиетін байланыстырып жатқан *өзек-негізді* анықтауда.

Бұл өзі сондай үлкен мәселе. Біз бұлардың ішінен ең соңғы мәселеге — VI—XII ғасыр әдебиеті мен XV ғасыр әдебиетін байланыстырып жатқан *өзек-негізге* тоқталмақпыз.

Соның өзінде әдебиет үлкен өрнек кестесі болса, сол өрнек кестелерден арғы-бергі дәуірлерге тән аздаған ұқ-

састықтарды ғана іздеп, әңгімені осы өте шағын ұқсастықтар аясына құрмақпыз.

Әрине, бергі XV ғасыр әдебиетінің көне дәуірдегі белгілерін, біз, сөз жоқ, тарихи белгілі дәуірден ғана, дәлірек айтқанда, арғысы енисей-орхон жазулары дәуірі V—VIII ғасырлардан, бергісі Махмуд Қашғаридың «Дивану луғат-ит түрк» атты еңбегі дәуірі XI ғасырдан ғана іздей аламыз.

V—XI ғасыр аралығынан бізге келіп жеткен сөз үлгілері едәуір. Олар бірінші, V ғасырға тән талас-енисей ескерткіштері — мола басына құлпы тасқа жазылған эпитафиялар, яғни өлінің өз атынан айтылған екі-үш, бес-алты сөйлемдік «тарихы»; екінші, VIII ғасырға тән орхон ескерткіштері — мола басына құлпы тасқа жазылған тарихи шежіре, яғни түрк тайпаларының сол тұстағы атақты қағандары мен батырлары Білге (қаған), Елтеріс (қаған), Күл (тегін), Тон (ұқұқ) т. б. жорық жолдары — ішкі бәсекесі, сырт елдерге шеруі, тәуелсіз ел болу жолындағы күресі әңгімеленген тарихи шежіре; үшінші, VIII—X ғасырға тән ұйғыр жазулары — жору, аяң айту, діни аңыз т. б.; төртінші, М. Қашғаридың XI ғасырда жазылған «Дивану луғат-ит түрк» атты еңбегі — түрк тайпалары тілінің сөздігі, яғни ауызекі тілде тұтынуда жүрген жеке сөздер, жеке сөйлемдер, мақал-мәтелдер, ауызша және жазбаша поэзияға тән өлең үзіктері.

V—XI ғасыр арасында ж а з ы л ғ а н, ж а з у ғ а т ү с к е н осы ескерткіштердің түрк тайпаларының сол дәуірдегі және оған дейінгі ауызша поэзиясына қай дәрежеде қатысы бар бұл ескерткіштер түрк тайпаларының ауызша поэзиясының жалпы тарихы туралы қандай мәліметтер бере алады?

Бұл сұраққа жауап іздеу — бүгінгі түркі тектес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының көне дәуірдегі, тіпті сөз үлгілері келіп жетпеген дәуіріндегі ауызша поэзиясы қандай болды дегенге жауап іздеу. Дәл осы арқылы ғана бергі дәуірдегі поэзияның арғы жасалу дәуірі жайлы түсінігіміз болады. Дәл осы арқылы ғана ауызша поэзиямызды дәуірге катесіз тели қарастыра аламыз.

Соңғы кезде тюркологияда әрі қазақ филология ғылымында көне мұраларды поэтиковедение (поэтикозна-

ние) тұрғысынан келіп қарастыратын зерттеулер туа бастады.

Мұның өзі түркі тектес халықтардың әрі оның ішінде қазақ халқының да көне дәуір поэзиясы тарихын жасау сияқты ізгілікті жұмыстарға бастап келеді.

Айталық, бұрынырақта V—VIII ғасырдағы орхон-енисей ескерткіштеріндегі поэтикалық белгілер туралы жалпылай айтылып келсе, соңғы зерттеулерде бұл ескерткіштер тұтас күйінде поэзия деп танылды³. Ал қазақ әдебиеттану ғылымында бұл ескерткіштер көне түрк поэзиясы деп танылып, оларды өлең үлгісіне келтірген кітаптар шықты⁴, ғылыми еңбектерде бұл ескерткіштердің көбіне көп поэтикалық артықшылықтары әңгіме болды.

Сөз жоқ, орхон-енисей жазба ескерткіштері — бұл күнде *тарихы белгілі* ең көне сөз үлгілері. Біз бұл ескерткіштер жазылған дәуір — V—VIII ғасырдан арғы жерде түрк тайпалары тілінің құрылысы, фольклорлық әдебиетінің, нақтырақ айтқанда, ауызша поэзиясының сипаты қандай болды деген сұраққа бірден жауап бере алмаймыз.

Өйткені V ғасырдан арғы жерден қалды деген сөз үлгісі бізде қазір табылған жоқ. Бірақ арғы жерде, шамамен I—V ғасыр арасында, түрк тайпаларында поэзия болмады деп тағы да айта алмаймыз.

Мұны айта алмауымыз ондай поэзияның болғанына күдік келтіруден емес, нақты дерек-фактінің жоқтығынан.

Сөз жоқ, ежелгі түрк тайпалары тілінің, ауызша поэзиясының *тарихы* — сол халықтың тілдік, поэтикалық сөз үлгісінің *тарихы белгілі дәуірден* басталады. Бірақ түрк тайпалары тілінің де, поэзиясының да *басы, туу басы* сол тарихы белгілі сөз үлгілері емес. Ол *дүниеге келген тарихи құбылыстың туу басы емес, тарихы белгілі кезеңінің ғана басы*. Сондықтан да V—VIII ғасырға тән сөз үлгілері — түрк тектес халықтар тілінің, сөз мәдениетінің шартты түрде ғана «басы», «алғашқы үлгісі» болып есептеледі. Ал V ғасырдан арғы жерде,

³ Стеблева И. В. Поэзия тюрков VI—VIII веков. М., 1965.

⁴ Ертедегі әдебиет нұсқалары. Алматы, 1967, 26—56-беттер, Мұсабаев Ф., Махмұтов А., Айдаров Ф. Қазақстан эпиграфиясы, 1-шы-ғуы. Алматы, 1971, 109—156-беттер.

I ғасыр тұсына тән тұтас сөз үлгілері табылған кезде, бұл VIII ғасырдағы сөз үлгілері түркі тектес халықтардың сөз мәдениетінің басы болудан қалып қояды. Өйткені сөз үлгілерінің сақталуы да, табылуы да таза кездейсоқтық.

Міне, орхон жазбаларын VIII ғасырдағы «түрк поэзиясы» деп танушылар осы тарихи заңдылықты, шарттылықты, кездейсоқтықты ескере бермейді.

Жұртқа белгілі (археологиялық) тарих қола дәуірі деген дәуірді атағанда, оны солай танығанда, ежелгі ру адамдарының жасаған, тұтынған құралының сипатынан шығарып барып атаған. Және бұл қола дәуірі деген дәуір мен арғы мыс дәуірі деген дәуірді осылардан жасалған құралдарға қарап айырып, белгілеп отыр. Егер археология қазба арқылы табылған мыс құралды қола деп таныса, біріншіден, ол сол құралдың уақытқа қатысты тарихын жоғалтар еді, екіншіден, заттарды өз атымен атамай, заттардың өзіне тән қасиеті, сапасы туралы ұғымды шатастырар еді.

Міне, орхон ескерткіштерін поэзия деп танудан осы жайды анық көреміз. Яғни ауызекі тілге тән стильден алшақ емес сөз үлгісін поэзия деп тану — түрк халықтары VIII ғасырда ауызекі тіл стилі мен поэтикалық стиль бөлінбеген, поэтикалық стильдің элементтері ғана жасала бастаған сөз үлгісіне ие болды деген түсінікке келтірер еді. Мына тұрған VIII ғасырда түрк тайпаларында *мәдениетті қалыпқа келген ауызша поэзия* болмады деген пікір туғызар еді.

Шынында да солай ма? Жоқ, бұл — мыс құралды қола деп атап, мыс дәуірін жоғалту, қола мен мысқа тән ұғымдарды шатастыру: яғни VIII ғасырдан қалған ескерткіштерді поэзия деп тану — түрк халықтарының сол тұстағы және оған дейінгі поэзиясын жоғалту, оның анық сипаты турасында туар түсініктің өресін кескен болып тыбылар еді.

Түркі тектес халықтардың ауызша поэзиясының *нақты жасала бастау дәуірі* туралы пікір айту мүмкін нәрсе емес: егер түрк халықтарының тарихы белгілі тілдік құрылымының сипаты сол тарихи дәуірге дейінгі жерден арыда тағы қанша дәуірді қамтыды дегенді айту қандайлық қиын болса, түрк халықтарының тарихы белгілі поэзия үлгілері сол дәуірден арғы жерде тағы қанша дәуірді қамтитынын айту да сондайлық қиын.

Қазіргі түркі тілдері өзінің фонетикалық, грамматикалық құрылымы жағынан бұдан 1300—1500 жыл бұрынғы руналық жазу тіліне қаншалық жақын болса, мұның өзі — V—VIII ғасырдағы тіл аздаған біршама өзгерісімен сол өзіне дейін тағы да сондай бірер дәуірді қамтиды деген сөз. Ал мұны әрі түрк халықтарының ауызша творчестволық табыстары туралы да айтуға болады. «Өлең тілі халықтарда тіл әлі жетілмеген кездің өзінде-ақ жасала бастауы мүмкін»*. Сондықтан да бізде әдетте айтыла беретін, көбіміз қолданып жүрген «түркі халықтары поэзиясының V—VIII ғасырдағы алғашқы дәуірі» сипатында келетін танымдарымыз барынша шартты танымдар.

Түркі халықтарының ауызша поэзиясының арғы дәуірдегі тарихына барғанда, осы тарихты белгілі бір *уақыт аясына тели* зерттегенде түркі халықтарының бергі 1000 жылды қамтитын жіктелісінен кейін осы жіктелген жеке-жеке халықтардың тіліндегі бірлікке, айырым сипатына; — сол 1000 жылдан арғы жерде жасалған сөз үлгілерінің (мақал-мәтелдердің) бұл жеке-жеке халықтарда сақталуының, қазіргі дәуірге келіп жетуінің негізінде туған ортақтыққа, осы сөз үлгілерінде көрінетін айырым сипатына; — поэзиядағы ортақ жолдарға, поэтикалық ортақ тілдік тәсілдерге, олардың өзіндегі өзгешелене бастаған айырым сипатына — тағы сол сияқтыларға назар аударып, осы заңдылықтарды, оның даму эволюциясы сипатын зерттеу керек болады. Бұларсыз зерттеу — тарихи тұрғыдағы зерттеу емес, белгілі бір дәуірдегі тілдік үлгіні сол қалпында сипаттау, ең мықтағанда кейбір ерекшеліктерін салыстыру сипатында есепке алу ғана болады. Ал мұндай зерттеу сипаты — салыстыру, аналогия жасау тәсілдері жоқ жағдайда субъективтік пайымдауларға барынша еркіндік беріледі.

Тілде бұрын жасалған творчестволық сөз үлгілері кейінгі дәуірлерге өзін тұтынушы халықтың ауыздан ауызға көшіріп сақтауымен *жай ғана, дәуірге талғамсыз жетіп қана қоймайды*, сол өзін тұтынушы халықтың тілде болған белгілі бір кезеңдердегі өзгерісін қабылдай, соған бейімделе, қайта өзгертіп айтылуымен келіп жетеді. Сөйтіп, ол әрі тілдің сол өзгерген дәуірінде жаңа ту-

* Гегель. Сочинения. Том XIV. М., 1958, с. 200.

ған сөз үлгілерімен бірдей болып, соған өте ұқсап жатады. Бұл тұста өте ертеде туған белгілі бір формадағы творчестволық сөз үлгілерінің жеке-жеке түркі тілдерінде кейінгі кезде олардың тілдік ерекшелігі ыңғайымен белгілі бір айырым-өзгерістерімен тұтынуда жүргенін аналогия ретінде алуға болады.

Фольклорлық мұралар ішінде өзінің туу дәуірі жағынан барынша көне және тілдік белгілер жағынан барынша тұрақты, әрі дәстүрлі формаларға ие сөз үлгілері — мақал-мәтелдер. X—XI ғасырдағы түрк тайпалары тілінде тұтынуда жүрген осы сөз үлгісінің бірсыпырасы XI ғасырда жазылған «Дивану луғат-ит түрк» ескерткішіне енген. Махмуд Қашғари бұларды түрк тайпаларын аралап жүріп ел аузынан жинаған. Бұл кез түрк тайпаларының ірі-ірі жікке бөліну процесі басталған дәуірмен тұстас келеді.

Осы мақалдардың бірпарасы, мың жыл өткеніне қарамай, қазіргі түркі халықтарында сол «Дивану луғат-ит түркте» жазылған күйінде (аздаған фонетикалық өзгерісімен) сақталған: *Ач не йемес, тоқ не темес; бар — бақыр, йоқ — алтун* т. б. Ал бірпарасы аздаған грамматикалық (формалық) өзгерісімен сақталған: *Кіші аласы ічтін, йылқы аласы таштын* — (кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында); *қуш қанатын, ер атын* (құс қанатымен, ер атымен); *қорқмыш кішіге қой басы қош көрунур* т. б. Енді бірпарасы аздаған лексикалық, формалы өзгерісімен сақталған: *қуруқ қашуқ ағызға йарамас, қуруғ сөз қулаққа йақышмас; йазмас атым болмас, йаңылмас білге болмас; кіші сөзлешү, йылқы йызлашу; күзеқу узун болса елік күймес* т. б.

Сол сияқты М. Қашғари дәуіріндегі мақалдар қазіргі түркі халықтарында, бұлардың тіліндегі бергі дәуірде болған өзгерісі (фонетикалық, морфологиялық, лексикалық) ыңғайымен сақталған. *Тағ тағқа қабушмас, кіші кішіге қабушур* (МК) — *тау тауға қосылмас, адам адамға қосылар* (қазақ мақалы); — *тау тау белән очрашмый, адәм адәм белән очраша* (татар мақалы); — *дағ даға қабушмаз, інсан інсана қабушар* (түрк мақалы) т. б.

Осындай бір негізділік, бірлік-жақындық түркі халықтарының кейінгі азаматтық-дидактикалық поэзиясында да сақталған. Айталық, Қырым жұртында:

Бір дегеште не йаман?

Бір пытырсыз йыған мәл йаман.

Екі дегеште не йаман?
Екі ідіні сала қалсаң о йаман,⁵—

деп келетін өлең қарақалпақ ауыз әдебиетінде өзгеше-
леу болып кездеседі.

Бир *дегенде* не жаман?
Билимсиз өскен ұл жаман.
Екиленши не жаман?
Елеусиз өскен қыз жаман.⁶

Ал Қырым жұртында:

Булан мүйіз *салмаза*
Булутқа йітіп *турмас па?*
Бурунғы қарылар *өлмезе*
Бурунчук қара йірлер *тулмай ма?*⁷—

деп келетін өлең Сибирь татарларында өзгеше поэтика-
лық тілдік формада сақталған:

Пуланның мүзү *түспечең полза,*
Пултқа тіри *өзөчүк.*
Пу йатқан қалық *өлбөчөң полза,*
Пу йерге сынмин *йадачық*⁸.

Бұл халықтардың бір-бірінен жіктелу, территория-
лық жағынан алшақтау дәуірі (осы сөздердің қағазға
түскен кезінен арғы жерде) ең берісі үш жүз жылды
қамтиды. Міне, соған дейін туған сөз — бұл халықтар-
дың бәріне ортақ үлгідегі сөз — бергі үш жүз жыл ішін-
де (шартты) бұл халықтардың *тілінде болған өзгерістер*
ыңғайымен, кейінгі тілдік норма ыңғайымен қайыра ре-
дакцияланып жырланып отыр. Сөйтіп, ол әр халықтың
бергі бөлінген дәуіріне тән өз туындысына айналып отыр.

Енді М. Қашғари сөздігінде бар мақалдарға қайта
оралайық. Мың жыл ішінде фонетикалық жағынан бір-
шама, ал лексикалық-синонимдік, морфема-формалық
жағынан өте елеусіз өзгеріске түскен осы мақалдар-
дың поэтикалық-творчестволық модель-үлгісі қазіргі
түркі халықтарының бәрінде де сол күйінде сақталып
қалған.

⁵ Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен,
ч. VII, с. 166.

⁶ Қарақалпақ халық қосықтары. Нөкис, 1965, 315-бет.

⁷ Радлов В. В. Образцы..., ч. VII, с. 439.

⁸ Радлов В. В. Образцы..., ч. II, с. 648.

I. Оғлан ышы ыш болма с//оғлақ мөңүзі сап болма с; Ач не йеме с//тоқ не тем е с.

II. Қарға қарысын кім білір//кіші аласын кім тапар; Ерге муң тегі р//тағ сеңіріне йел тегі р.

III. Ағыз йе с е//көз уйаз у р; Іңен іңре с е//боту бозлар. Ал бұл сақталып қалғандық, екінші кезекте, осы бергі Х—XX ғасыр арасына ғана тән емес, ол арғы кезеңге — Х ғасырдан арғы кезеңге де тән.

Сол Х—XI ғасырдың өзінде қазіргідей барынша абстрактылы ұғымға ие, барынша қалыптылыққа, шарттылыққа ие, барынша жалпы халықтық ортақ түсінікке әрі барынша тұрақты модель-формаға ие мақалдар өзінің түпкілікті жасалып, тұрақталу жағдайына XI ғасырдан арғы жерде бірнеше ғасыр көп бұрын келіп үлгірген. Және XI ғасырға (М. Қашғари жазып қағазға түсірген дәуірге) өзінің формалық-ұйқастық (морфема-формалық) тәсілдерін — поэтикалық-творчестволық тәсілдерін бірнеше өзгертіп барып жеткен. Ал бұл өзгерістердің бірсыпырасы орхон ескерткіштері дәуірінен VIII ғасырдан бұрын болып үлгірген. Өйткені «Күлтегін» ескерткішінде кездесетін:

Ырақ ерсер, йаблақ ағы бірүр,
Йакүк ерсер, едгү ағы бірүр,⁹ —

деп келетін мақал өзінің модель-үлгісі, формалық-ұйқастық тәсілі жағынан М. Қашғари «Сөздігіндегі» мақалдармен бірдей келіп жатады.

Яғни: М Қашғари сөздігіндегі мақалдардың бірсыпырасы — түрк тайпаларының сол Х ғасырдағы тілінің нормасына түсірілген көне (Х ғасырдан, тіпті VIII ғасырдан көп бұрын туған) мақалдар, бірсыпырасы — өзінің байырғы (түрк тілінің Х ғасыр мен одан арғы жердегі даму-өзгерісі сатысындағы) қалпын сақтап жеткен мақалдар, енді бірсыпырасы — көне мақалдар, модель ыңғайымен жаңа жасалған мақалдар.

Мақалдар өзінің мазмұны жағынан да, модель-үлгісі — грамматикалық формаға құрылған тең сөйлемдері, баяндауыш ұйқасы жағынан да творчестволық туынды. Ауызекі (сөйлеу) тілдің жеке бір ерекше формаға ие бөлек материалы, ерекше жанры. Бұл — «Күл-

⁹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 28.

тегін» ескерткішіндегі «*Антағыңын үчүн ічідміш қағаныңын сабын алматын, йір сайу бардық, қоп анта алқынттығ, арылтығ*» — дегендей сөйлеу тілінің «ұйқасы» ыңғайымен емес, қалай айту ойластырылған, іздестірілген, осындай талаптану негізінде туған творчестволық туынды яғни поэзия элементі бар жаңа жанр. Ал бұл «жаңа» жанр ежелгі түрк тайпаларында сөз үлгісінің тарихы белгілі VIII ғасырға дейін, тіпті одан көп бұрын туып қалыптасқан.

Түрк тайпаларында айтыс, қарсы айтыс өте көне дәуірден бар¹⁰. Егер «өлең тілі халық тілінің әлі жетілмеген кезінің өзінде-ақ жасала бастауы мүмкіндігін» ескерсек, айтыс сияқты сөз дүкені халық ән-өлеңдері, халық поэзиясы жасалып, қалыптасқан дәуірден көп кейін, жеке индивид ақындардың көріне, шыға бастауымен орайлас жатады. Жеке ақындық өнер — халық поэзиясының дамуы негізінде барып туатын тарихи құбылыс.

Осы жеке ақындық өнердің тууына байланысты ғана тұрмыс-салт жырларынан бөлек, тарихи-әлеуметтік тақырыпта өлеңдер туа бастайды. «Дивану луғат-ит түртегі» X—XI ғасырға дейін туған «Алп Ер Тоңа»..., «Мыңлақ елін алғанбыз», «Мен жеңбесем кім жеңер» (атаулық шартты) сипаттас ерлік-азаматтық жырлар, өзге де өсиет өлеңдер осындай жеке ақындық өнердің жемісі.

Міне, VIII ғасырда, осыған қарайлас кезеңде түрк халқында тұрмыс-салт жырлары, айтыс дәстүрі, жоқтау өлең айту салты жеке индивид ақындар, олар шығарған ерлік-азаматтық, өсиет өлеңдер болуын мойындамау ғана «Күлтегін» сипаттас ескерткіштерді «поэзия» деп тануға әкеледі.

Рас, «Күлтегін», «Тоңуқук» ескерткіштерінде поэзияға тән, соған жақын үзіктер бар. Бірақ ол *тұтас ескерткіштер* тіліне, жанрына тән бір бүтіннің жасалуына тән ерекшелік емес, ол — ескерткішті тасқа түсірген автордың ауызша поэзияға тән тәсілдерді арагідік пайдалануы, кіргізуі ғана.

«Күлтегін», «Тоңуқук» — поэзия да, творчестволық өлең-жыр да емес. Олар, жұрт айтқандай «поэма да емес, түрк қағандары мен батырларының ерлік жорықтарын баяндайтын шежіре ғана. Оның стильдік ерекшелігі —

¹⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. I. М., 1950, с. 230.

«мен» атынан баяндай айтылуы. «Күлтегін» — шығарылған емес, айтып отырып жаздырылған («барқ ітгүчі, бедіз йаратыгма, бітіг таш ітгүчі табғач қаған чықаны...»). «Тоңуқуқ» та айтып отырып жаздырылған («Түрк Білге қаған еліңе бітітдім (жаз-дыр-дым) бен Білге Тоңуқуқ»). Сондықтан да бұлар ауызекі сөйлеу тілінің баяндай айту нормасына жақын.

Түркі тектес халықтардың ауызекі сөйлеу тілі де, оның бұрын-соңды ертегілер тілі де синтаксистік жүйелі жағынан зерттелген емес. Оның ерекшеліктері, яғни тұрақты, тұрақсыз белгілері есепке алынған емес. Осы салада ғылыми зерттеулер жасалған болса, оны орхон жазбалары тіліне үлгі-фон ретінде қолдансақ, онда біз ескерткіштер тілінің сипатын тез аңғара алар едік. Сол сияқты орхон ескерткіштері тілі де синтаксистік жүйесі жағынан әлі күнге дейін түбегейлі зерттелген емес, мұның өзі де бұл ескерткіштердің жанры туралы әрұдай болжам пікірлер айтуға уақытша болса да мүмкіндік беріп отыр.

Біз орхон ескерткіштері поэзия емес дегенде, оның тілін тұтас талдамай, поэзияға жат белгілерінен бір-екі фактілер келтірумен шектелеміз.

Тағы да салыстырудан басталық. ХІХ ғасырдың орта тұсында В. В. Радлов Қырым татарларынан «Тумалай ару» атты ертегі жазып алған. Егер осы ертегіні «поэзиялық тәртіпке» түсіріп жазсақ, не сөйлем ыңғайымен жазсақ, төмендегіше болмақ:

Қарады:

(жолда) бір хумай жылқы көрдү,
(шу жылқының) ішінде бір тай көрдү,
(о тай) жұртта болса екі еді,
болмаса бір еді,
ондай ділбәр айуан жоқ еді,
өзү жүрүк еді
өзү арық еді ¹¹.

Енді орхон ескерткіштерін осы ретпен берейік:

1. Үзе көк тәңрі йеті йегірмі йашыма таңут тапа сүледім,
таңут будуның буздым,
оғлын йотызын, йылқысын, барымын анта алтым...

¹¹ Радлов В. В. Образцы..., ч. VII, с. 186.

2. Болчуда сөнүшдіміз.

Қағанын, йабғусын, шадын анта өлтүртім,
ілін анта алтым.

Отуз йашыма Бес-балық тапа сүледім,
алты йолы сөнүшдім¹².

Міне, жай сөйлемдер соңындағы баяндауыштарға қарасак, «Тумалай ару» ертегісі де, «Могилян хан» ескерткіші де бір сипаттас. Егер бұларды «поэзия» десек, онда ертегі тілі деген тіл жоқ болып шығады.

Орхон ескерткіштеріндегі поэзияға жат белгілер бірінші дең, сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің тізбек қатары жиі келуі:

I. (1) йуғчы, сығытчы өңре, күн тоғсықда *Бөклі чөл-ліг ел, табғач, түпүт, апар, пурум, қырқыз, уч құрықан, отуз татар, қытаң, татабы* — бунча будун келіпен, (2) *сығтамыс, йығламыс*: антағ күліг қаған ерміс.

II. (1) Теңрі тег теңріде болмыш түрк Білге қаған бу өдке олуртым. (2) Сабымын түкеті есідгіл: (2а) *улайу інійгүнім, оғланым, //бірікі оғушым, будуным,// біріна шад-апыт беглер, //йырайа тарқат буйуруқ беглер, отуз татар, тоғуз оғуз беглері, будуны//* бу сабымын едгүті есід, қатығды тыңла¹³.

III. (1) Түрк будун өлті, алқынты, йоқ болты (тоң. 3). (1) Ечүміз-апамыз Бумын қаған төрт булыңығ қысмыс, йығмыс, йаймыс, басмыс. Ол қан йоқ болтуқда кесре (содан соң.— Қ. Ө.) ел йітміс, ычғынмыс, қачышмыс... (Оңғ., I).

Екінші — жалаң сөйлемді, төл сөздің келуі:

- I. (1) қыйын айдым,
(2) турғуру қотым,
(3) кентү будуным,— тідім,
(4) уду келің,— тідім.
(5) Қодуп бардым, келмеді.
(6) Йіче іртім,
(7) Бурғуда йетдім.
(8) Төртүнч ай тоқуз йаңықа сүнүсдім, санчдым (МЧ., 14, 15).

II. (1) Ол сабығ есідіп,

¹² Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии VII—VIII вв. М.—Л., 1959, с. 16—17.

¹³ Малов С. Е. Памятники..., 1951, текст, с. 29; II текст, с. 27.

(2) қағаным:

— Бен ебгеру түсейін,— тіді;

(3) — Қатун йоқ болмус ерті,

(4) аны йоғлатайын,— тіді;

(5) — Сү барың,— тіді;

(6) — Алтун йысда олуруң,— тіді.

(7) ... Алтун йысда олуртымыз,

(8) үч көруг кісі келті,

(9) сабы бір:

(10) қағаны сү тасықды,

(11) он оқ сүсі қалысыз тасықды,— тір,

(12) Йарыс йазыда тірілелім,— тіміс.

(13) Ол сабығ есідіп, қағанғару ол сабығ уттум.

(14) Қантайын.

(15) Сабығ йана келті:

(16) Олуруң тійін,— тіміс ¹⁴.

Сонда бұлар қандай жанр?

Енисей жазулары — өлінің жер басып тірі жүрген кезіндегі «тарихын» өлінің өз атынан баяндайтын мұң тілі. Мұның «тарих» болатыны — тірі кездегі бірді-екілі істері аталады, мұң тілі болатыны — тума-туыстарымен қызықтасып бірге өмір сүре алмағаны, олардан айрылғаны айтылады. Қараңыз: *Сіз: еліме, кунчуйума, оғланыма, будуныма, сізіме алтмыш йашымда адырылдым. Атым Ел Туған Тутуқ, бен теңрі елімке елшісі ертім, алты бағ будунка бег ертім* — Сіз: елімнен, күнекейімнен, ұлымнан, халқымнан — сіздерімнен алпыс жасымда айрылдым. Атым Елтуған тұтық. Мен теңрінің еліме елшісі едім, алты бау халыққа бек едім ¹⁵.

Көлем жағынан бір-екі сөйлем мен он шақты сөйлемнің арасынан шығып отыратын бұл жазулардың қазір жетпістейі табылды және бәрі де бір стильде. Осы себепті де бұлардың лексикалық құрамы бас-аяғы шамалы ғана топтағы заттық мәнді сөздерден тұрады. Ал бұл заттық мәнді сөздер үнемі қайталанып, бірыңғай тіркестіріліп аталып отырады да, сөйлем өлген кісінің әрекетіне тән қимылды білдіретін, онда да үнемі қайталанып келетін санаулы етістік сөздермен аяқтала отырады.

Ескерткіштерде етістіктер жалпы аз, 40—50 түрлі ға-

¹⁴ Малов С. Е. Памятники..., 1951, с. 63.

¹⁵ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952, с. 11.

на етістік сөздер қолданылған. Олардың өзі де өте сирек қайталанады. Ал өзге реттің бәрінде жазудағы сөйлемдер *адырылдым* (айрылдым, өлдім), *бөкмедім* (қызықтамадым, өлдім) деген екі етістік сөзбен аяқтап отырады.

Енисей жазуларында «қан ердім» сөзі кездеспейді, «қанға бардым», «бек ердім», «Алп туран», «Алп уруқу (тулы) тутуқ бен», «батур мен», «йолчы бен», «Күч күл тутуқ», «Кутлуғ Бақа тарқан Оге буйруқы мен» деген сөздер жиі кездеседі. Мұның өзі ескерткіштердің әлеуметтік топтың орта тобына, көпшілік бұқараға жататын кісілердің басына қойылғанын аңғартады. Екінші кезекте, мұның өзі жазудың халықтың орта тобына да тарағанын, ескерткіш сөз жазу («бегімке бөкмедім», «жолчы бен» дегендерді ескерсек) халықтың бұқара тобына да ортақ болғанын көрсетеді.

Өлінің сөзі ретінде берілуі, өлінің атынан айтылуы — енисей жазушының стильдік, жанрлық ерекшелігі. Бірақ бұл ескерткіштер поэзия емес.

Орхон жазбалары мен енисей жазбаларының аралығында 300 жыл жатыр. Бұл ұзақ аралық дәуір. Осы үш жүз жылдық мерзім енисей жазуынан басталған дәстүрді жетілдірді, оны жанр, стиль жағынан күрделендірді.

VIII ғасырдың басына тән «Тоңуқуқ», «Күлтегін», «Мойн чур», «Могилян» ескерткіштері қағандар мен қаған қасындағы сәуегей даналардың мавзолейі жанына тасқа ойып жазған туындылар. Бұлардың енисей жазуымен жақындығы — мола басына жазылуы. Ал негізгі айырмашылығы — өлінің тіріге арнау сөзі ретінде жазылуы. Мұнда жеке бастың меншіктізаты аталмайды, тірлікте істеген іс-әрекеті суреттеле эңгімеленеді. Яғни оқиға баяндалады. Ал бұл оқиға — түрк тайпаларының белгілі бір бөлігін билеп отырған қағандардың тіршіліктегі ел басқаруы, көрші туыс тайпалармен, елдермен жүргізген қатынасы, соғысы т. б. Бұл оқиға — түрк халықтары тарихының белгілі бір кезеңіне тән тарихи оқиға. Демек, бұл ескерткіштер — тарихи деректер баяндалатындықтан — *тарихи ескерткіш*. Ал жеке адамның қызметіне байланыстырылып баяндалатындықтан, бұл ескерткіштер — *шежіре-тарих*. Бұлар бергі XIV—XVI ғасырдағы «Жамиғ-ат тауарих», «Шейбани-наме» сияқты хандар шежіресіне жақын. Ал х а

лыққа қарата айтылатындықтан бергі дәуірдегі хан жарлықтарына ұқсас.

Ескерткіштердің мазмұны мен идеясына келсек, көп бұрын болып өткен оқиғалар баяндай әңгімеленсе, соғыс тұстары суреттей әңгімеленеді. Бұл тұста өткен тарихқа, өздері ұстаған бағытқа саяси баға беріледі, көрші ел табағ жұлтына тәуелді болмау идеясы, түрк тайпаларының бірлігі, ынтымағы уағыздалады.

Ескерткіштердің жанрына келсек, бұларда ауызекі (сөйлеу) тілдің тынысы анық көрініп тұр. Тыңдаушыға арналған. Ескерткіш авторы (не авторлары) тыңдаушысын көз алдына келтіріп қойып, өз сөзін әңгімелесе отырып айтып шығады. Осы әңгіме үстінде автор сөзді таңдап теріп айтады; тұрақты, дағдылы сөз орамдары мен тіркестерді жиі келтіріп, кейде оларды қайталап қолданып отырады; мақал сөз, шешендік толғау сөзді кірістіріп отырады; соғыс-жорықты әңгіме еткен тұста әскери терминдерді, батыр қимылын бейнелейтін образды сөз үлгілерін екпінді ырғақпен қайталап қолданып отырады. Автор өз сөзін түрк бектеріне, халқына т. б. арнайды, соларға қарата айтады. «Тоғуз оғуз бектері, будуны, бу садымын (сөзімді.— Қ. Ө.) едгүті есід, қатығды тыңла!» (10. 27-бет), «Түрк, оғуз бектері, будуны, есідің! Үсте теңрі басмасар, аста жер тілінмесер, түрк будун, еліңді, билігіңді кім бұзды?» *

Бірақ бұл ескерткіштер ауызекі сөздің, ауызекі әңгіменің сол қалпында жазуға түсірілуі емес. Бір ескерткіштер — ауызекі тілге (сөзге) жақын, тіпті одан әлі бөлектене қоймаған, өзінің айқын үлгі-тәсілін жасап шыға қоймаған жазба әдеби нұсқа.

Ескерткіш бір ғана стильде жазылмаған. «Үлкен Күлтегін» аяқталған ойды білдіретін 306 сөйлемнен тұрады. Осы ескерткішті әңгімелеп жазу үлгісі әр түрлі.

Бірінші. «Үсте Қөк Теңрі, аста жазық жер қылынмыс-да, екі арада кісі оғлы қылынмыс»,— деп басталатын бірінші сөйлемнен «Қаңым қағанқа баслатып Базғанды балбал тікміс» деген 84 сөйлемге дейін автор өзінің бабалары Бумын қаған, Істемі (VI ғасыр) қаған таққа отырғаны, ел билегені, олардан кейін таққа «білімсіз қаған отырып», елді табғашқа құл еткені, елдің бас көтергені, түрк халқы игілігіне өз әкесі Ілтеріс қағанның

* Ескерткіш тілін ұғуды жеңілдету үшін, кейбір дыбыстарды, жеке формалар мен сөздерді қазіргі тіл нормасымен беріп отырдық.

таққа отырғаны, «елден, қағаннан айрылған халықты түрк билік-төресін сағынған халықты ата-бабасының билік-төресі кезіндегідей қайта құрғаны», сол үшін қырық жеті рет әскер жүргізіп, жиырма рет соғысканы, сөйтіп, ақырында қайтыс болғаны жайлы айтады. Бұл — өткен оқиға. Мұны баяндағанда автор сөйлем баяндауышын үнемі *-мыш* (яғни *-ған екен*) формасымен аяқтап отырады.

Екінші. «Ол билік орынға есім қаған олурты», — дегеннен бастап, өзі араласқан істер негізінен *-ды(қ)*, *-ды(м)* формасымен беріледі. Осының ішінде 123—138 сөйлемдер түрік бектері мен халқына қарата айтылады: «Түрк, оғуз бектері, будуны, есідің! Үсте теңрі баспаса, аста жер тілінмесе, түрк будун, еліңді, төріңді кім бұзды? Өкін! (Көтерген) Білге қағанына, ерген, барған езгу еліңе өзің жаңылдың, жамандық кел (-тірдің).... Өтіккенжыш бардың, Құрығары барығма бардың, барған жерде езгі (-лік болды ма?), — қаның суша жүгірді, сүйегің тауша жатты» (қазіргі қазақ тілі нормасына ыңғайлап берілді).

Ал «Кіші Күлтегін» 83 сөйлем. Мұнда «Үлкен Күлтегіндегі» Білге қағанның өзі таққа отырғанға дейінгі ел ішінің бүліншілігін баяндайтын жер (122—144 сөйлем) мұнда 1—53-сөйлемде қайталанатын. Оқиға өзара өте ұқсас текте баяндалады. Ал «Үлкен Күлтегіндегі» 145—294-сөйлемде баяндалатын оқиға (Білге қаған мен інісі Күлтегіннің қызметі) мұнда 54—57-сөйлемде жинақтап беріледі [Қаған отырып, жоқ-шығай будунды көп жинадым, шығай будунды бай қылдым, аз будунды мол қылдым. Болмаса осы сөзімде жалған бар ма?].

Ескерткіштің 57—83 сөйлемінде «түрк беклер, будун, бұны есідіні» — деп қарата отырып, артқы елге өзінің өсиетін қалдырғанын жазады [«Түрк будун <ын жып> ел <жора-жарғысын> бұнта ұрдым: жаңылып үлес <те кететінінді> және бунта ұрдым, <қандай>, сабым <болса>, бенгі тақиқа ұрдым. Аңар көр <іп> білің!].

«Тоңукук» өмірбаяндық үлгіде басталады [Білге Тоңукук бен өзум, Табғач іліңе қылынтым. Түрк будун табғачка көрур ерті]. Одан әрі оқиға әңгіме түрінде айтылады. Әңгіме автор (Тоңукук) атынан айтылғанмен, оны диалогқа құрып айту — ескерткіштің негізгі ерекшелігі:

Қырқызда йантымыз (қыргыздан қайттық). Түргес қағанта көруг келті, сабы антағ:

— Өңден (-алдынан) қағанғару сү (-әскер) йорылым (жүргізелім),— тіміс,— йорымасар бізні,— қағаны алп ерміс, айғучысы білге ерміс, қач нең ерсер,— бізні өлтуртечі күк,— тіміс.— Түргіс қағаны тасықмыс,— тіді, он оқ будуны қалысыз тасықмыс, тір. Табғач сүсі бар ерміс (табғач әскері де бар екен). **Ол сабығ есідіп Қағаным:**

— Мен еб-герү түсейін,— тіді,— қатун йок болмус ерті, аны йоғлатайын,— тіді. — Сү барың,— тіді. — Алтун йысда олуруң,— тіді. — Сү басы Інел қаған, Тардус сад барзун,— тіді.

Білге Тоңуқук — баңа (маған) айды:

Бу сүг елт (ерт),— тіді...

Алтун йысда олуртымыз. Үч көруг кісі келті. Сабы бір — Қаған сү тасықды, он оқ сүсі қалысыз тасықды,— тір,— Йарыс йазыда тірілелім,— тіміс.

Бұл ескерткіштер өзінің жазылу стилі жағынан бергі Алтын Орда дәуіріндегі XV—XVI ғасырдағы шежірелер мен хан жарлықтарын еске түсіреді. «Кіші Күлтегіннің» теңрі тег теңріде болмуш түрк Білге қаған бу өдке олурдым. Сабымын тугеті есідгіл»,— деп басталуы, «Могилянның» «Теңрі тег теңрі жаратмыш түрк Білге қаған сабым»,— деп басталуы осы XIV—XVI ғасырдағы хан жарлықтарына, хаттарына ұқсас. Айталық, Тоқтамыстың хаты «Тоқтамыш сөзүм Йағайлаға,— деп басталады. Ал «Кіші Күлтегіннің» осы сөзінің жалғасы «улайу інійігүнің оғланым, бірікі оғушым, будуным, біріе шад апыт беглер, йырайа тарқат буйуруқ беглер, отуз..., тоғуз оғуз беклері, будуны...».— деп келіп санамалап қарата айтылады. Осы үлгіні «Улуғ Улусының оң қолының уа сол қолының тумен, мың, жүз он білкін оғланлар, билер және ішкі кентлернің уа шаһарларының даруға беклер...» — деп басталатын Дәулет Герей жарлығынан көреміз.

Мұның өзі «Күлтегін» т. б. ескерткіштер жазылған дәуірде, яғни VII ғасырдың аяғы, VIII ғасырдың басында Түрк қағанатында осы ескерткіштер стиліне жақын үлгіде х а т, ж а р л ы қ ж а з у дәстүрі болған дегенге аналогия жасауға мүмкіндік береді. Ал тасқа жазылған ескерткіштер стилі — осы жарлық стилінің шежіре-тарих стиліне ұласқан түрі, бұл екеуінің араласуы негізінде келіп шыққан жаңа стиль үлгісі.

Әрине, орхон ескерткіштері Білге сияқты қағандардың, Тонуқуқ сияқты даналардың атынан айтылған, солар айтқан (не жазған) сөз болып көрінгенмен, оны жазған екінші авторлар бар. Олар — қаған қасындағы шежірешілер, хатнама иелері.

Ескерткіш авторлары тексттің өзінде «сабым» («сөзім») деп айтып отырса да, аяғында келіп бұл сөзді «бітіг» деп атайды. Ал бұл «бітікті» жазушылар басқа адамдар. «Күлтегінде» «беңгу таш тоқытдым, бітідім» (біті-дім — жаз-дым) деп, автор атынан айтыла тұрып, артынша «*Бу бітіг бітігме атысы Йолығ тігін*» деп ескерткіш сөзін аяқтайды. Ал «Могилянда» Білге қаған атынан «бітідім» деп аяқталып келіп, ең соңғы сөзі «*Білге қаған бітігін Йолығ тігін бітідім... қаған атысы Йолығ тігін мен ай артуқы төрт күн* (бір ай төрт күн. — Қ. Ө.) *олуруп бітдім, бедізтім*»,— деп аяқталады. Демек, Білге қағанның жарлық сөзін, шежіре-тарихын жазған оның туысы (атысы) Йолық тегін деген бітікші.

Тіпті осылайша «бітік» сөзімен аяқтау Алтын Орда хандарының жарлықтарында, хаттарында да кездеседі. 1428 жылы жазылған Улуғ Мухаммед ханның жарлық хаты «...өзүңіз білүрсіз тіп бітік сәлем үйрдік, йыл бичін, Орда йағасында бітілді»,— деп аяқталады.

Қорытынды: VIII ғасырдың басында жазылған «Тонуқуқ», «Күлтегін», «Могилян» сияқты ескерткіштер — жазба әдеби нұсқалар. Олар — хан жарлықтары мен шежіренің алғашқы үлгі-нұсқалары. VIII ғасырда туған (шартты) бұл жанр XIV—XV ғасырға үзіліссіз келіп жеткен.

Демек, түрк халқында сыналы жазумен бірге туған хат, жарлық сөз жанры VIII ғасырға дейін де болды. Ал «Тонуқуқ», «Күлтегін» осы жарлық жаңырының VIII ғасырдың басында шежіре әңгімеге келіп ұласқан әрі жарлық сөз стилін сақтаған жаңа бір жанрлық үлгісі. Бұлар ауызекі әңгіме тіліне өте жақын монолог түріндегі әңгімеден автор диалог сөзді беруге оңай көшіп отырады; сөйлемдер қысқа [түрк будун өлті, алқынты, жоқ болды; Барс бек ерті; қаған ат бунта біз берді (к); сінлім кунчуй <ді> берті <к>, өзі жаңылды, қағаны өлді, будуны күн, құл болды], кейде мақалдап, фразеологиялық тіркестерді тізіп, шешендік сөздер қолданып сөйлейді. Сол сияқты тарихи деректерді, оқиғаларды соншалық дәлме-дәл, кіші-гірім детальдарына

шейін тізіп баяндайды. Ал ұқсас оқиғаларды суреттей әңгімелегенде белгілі топтағы сөздерді қайталап қолданып отырады. Мұның өзі шежіренің негізгі бір стильдік тәсілі.

Әрине, біз орхон ескерткіштері поэзия емес, бөлек жанрда жаратылған дегенде, олардың ішінде поэзия үлгілерінің аралас жүретінін жоққа шығармаймыз. Оларда арагідік өлең-жыр шумақтары аз да болса ұшырасып отырады.

Міне, біздің қазақ поэзиясының арғы дәуірдегі XV ғасырға дейінгі арналары дегенде сүйеніш, тірек етеріміз осындай шамалы дерек-белгілер.

К. Маркс: «Можно априорно определить культурный уровень какого-нибудь народа, зная лишь, из какого металла — золота, меди, серебра или железа — он изготовляет свое оружие, свои орудия или свои украшения»¹⁷, — деген. Міне, көне дәуір ескерткіштерінде кездесіп қалатын бірді-екілі осындай сөз үлгілерін негізге ала отырып сол дәуірдегі ауызша поэзия сипатын долбармен анықтауға болады.

XI ғасырда М. Қашғари төмендегі өлеңді ел аузынан жинап алып, өз сөздігіне енгізген.

Алп Ер Тоңа өлді мү?
Есіз ажун қалды мү?
Өзлек өчін алды мү?
Емді йүрек йыртылур.
Улышыб ерен бөрлейү
Йыртыб йақа үрлейү
Сыкрыб үні йүрлейү
Сығтаб көзі өртүлүр...

Түрктердің ұлы қағаны Тоңа Алп ер — Афресиаб (МҚ. III. 379)¹⁸ VII ғасырдан арғы жерде болған. Жоғары ұзақ өлең — осы Тоңа Алп ерге арналған жоқтау. Бұл жоқтау өлең кейбір тілдік (лексикалық, грамматикалық, фонетикалық) өзгерістерімен сол VII ғасырдан арғы жерден XI ғасырға — М. Қашғари заманына келіп жеткен.

VIII ғасырдың басында жазылған «Тоңуқуқ» ескерткішінде:

¹⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Об искусстве. В двух томах, том I. М., 1957, с. 93—94.

¹⁸ Махмуд Қашғари. Девону лұғат-ит турк. I том. Ташкент, 1960; II том, 1961; III том, 1963. Біз бұдан кейін (МҚ. III) деп қысқартып беріп отырамыз.

Йуіқа ерікліг топлағалы учуз ерміс,
Йинчге ерікліг үзгелі учуз ерміс:
Йуіқа қалын болсар,
Топлағулук алп ерміс;
Йинчге йоғон болсар,
Үзгүлүк али ерміс,¹⁹ —

деген жолдар бар.

Ал бұл жолдар — шешендік толғау өлеңінің үлгісі.

Әрине, бұл сөз Тоңуқуқ білге-шешеннің өз сөзі болуы да мүмкін. Бірақ сөз үлгісі (жанры) Тоңуқуққа дейін де көп бұрын болған. Яғни түрк халықтарының ауызша әдебиетінде дидактикалық - философиялық мазмұндағы шешендік толғау да ескерткіш жазылған дәуірге дейін болды.

Өлеңнің мұндай түрін айтушылар — жыраулар болған. Олар қаған (хан), оның бек (би), шад, жабғу, тарқан сияқты ру-тайпа басындағы әкімдеріне дейінгі жерде ең ежелгі тайпалардың көсемдері болды. Бұл орын және осы орынға келу жолы — білгірлік пен шешендік арқылы, бұларды өнер тұту арқылы келген күрес жолы болды. Олар өз кесім-үкімін, байлам-болжамын жырмен айтатын болды. Ал түрк тайпаларында (одан бұрын хунндарда) хандық система құрылған кезде, бұл тайпа көсемдері ханның (қағанның) ақылшылары болды.

Хунн дәуірі (б. э. дейінгі 200 жыл) баяндалған тұста И. Я. Бичурин: «хунндар сәуегей, даналарын *чжуки* деп атайды»²⁰. Бұл — бергі дәуірде *жырау*, ал XI ғасыр жазбаларында *жырағу* деп аталған даналар болатын*. Аңыз-әңгімелерде, тарихи деректерде ордада, хан қасында болатын XIII ғасырдағы Улығ Жыршы не Сыпыра жырау, бергі Бұхар жырау — бәрі де осындай тарихи негіздің, дәстүрдің үзіліссіз жалғастығын көрсетпек.

¹⁹ Негізгі айтылар жерде кеңірек баяндалады; Малов С. Е. Памятники..., 1951, с. 62.

²⁰ Бичурин И. Я. Собрание..., т. I, с. 48.

* Жылнамаларда түрк сөздігіндегі *р* дыбысы берілмейді: түрк — *тугю*, тарқан — *даган*, теңрі — *дынлы*. Сол сияқты көп ретте сөз басындағы *ж(дж)* дыбысы *ч*-мен беріледі: *жабғу* — *шеху*. Демек, бұл *чжу(р)ки* не *чжу(р)аки* сөзі XI ғасырда бар *жырағу* сөзінің алғашқы үлгісі болуы.

VIII ғасыр жазба ескерткішіндей емес, одан бергі дәуірден — XI ғасырдан бізге келіп жеткен жазба ескерткіште, дәлірек айтқанда Махмуд Қашғаридың «Дивану лугат-ит түрк» атты еңбегінде сол кездегі түрк тайпалары арасында айтылып жүрген ауызша поэзия үзгілері молырақ ұшырасады.

Бірақ сөздікке енген осы үзіктер 7—8 буынды өлеңдер жайлы тюркологияда әр ұдай пікірлер бар. Егер ертеректе бұл өлеңдерді түрк ауыз әдебиетінің (фольклорының) ежелгі үлгісі дейтін пікірлер (М. Хортман, К. Брокельман) болса ²¹, кейін П. Пельо сияқты зерттеушілер бұл пікірге қарсы шығып, көне түрк өлеңдері ұйқасты болып келмей, өлең басындағы аллитерацияға (ұқсас дыбыс қайталауына) құрылғанын, М. Қашғари сөздігіндегі өлеңдер ұйқасы, сөзсіз, парсы поэзиясы әсерін көрсететінін айтты. Бұл пікірді И. В. Стеблева да қуаттап М. Қашғари сөздігіне енген 7—8 буынды өлеңдерді араб-парсы ұйқасы мен аруз өлшемінде туған деп қарайды. Ежелгі түрк поэзиясында аллитерациялық системадан соңғы ұйқасты өлеңге көшу ислам жаулап алған облыстарда болды деген тұжырымға келеді ²².

Әрине, бұл авторлар орхон жазбаларын поэзия үлгісі деп таныды да М. Қашғари сөздігіне енген өлеңдерге тән төрт аяғы бірдей тең өлшемді, ұйқасты орхон түркітерінің орхон «поэзиясы» сипаттас «поэзияны» жаратқан түркітердің тума творчестволық табысы деуге сенбеді. Яғни орхон жазбаларындағы поэзия еместі поэзия деп тану, оларша айтқанда, «орхон поэзиясы» мен М. Қашғари сөздігіндегі өлеңдер арасынан байланыстылықты таба алмау — түркітердің төл творчестволық жасампаздығы дегенді ойлауға ырық бермеді.

Сөз жоқ, М. Қашғари сөздігіндегі поэзия үзіктеріне тоқтаудан бұрын поэзияға қатысты терминдердің, ұғымдардың осы еңбекте берілген классификациясына назар аудару керек.

Қашғари дәуірінде поэзия жаратушы сөз ұсталары ж ы р а ғ у және ш а й ы р деп екі түрлі терминмен атал-

²¹ Бұл пікір Н. М. Моллаевтың «Узбек адабиети тарихи» (Ташкент, 1963, 137—138-б.) деген кітабында да айтылады.

²² Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. М., 1971.

ған. Юсуф Баласағұнни «Құтадғу білігте» шайыр жөнінде былай дейді:

Баса келді шайыр бу сөз теруші,
Кісіні мадақтап һәм жерлеуші.
Қылыштан өткір бұлардың тілі
Қылдан жіңішке бу қатер жолы.

Тәтті, нәзік сөзді іздесе көңіл,
Бұлардан есіт, сөзі ұғуға жеңіл.

Теңізге сүңгір, бак, көңілмен іздер,
Гауһар, інжу, жақұт шығарып тізер.

Мақтаса, мақтауы елге жайылар,
Тілдесе, жаман ат артқыға қалар.

Бұларды құрметте, ей қарындас,
Тіліне ілінбе, олардан алыс бас.

Егер ізгі мақтау тілесең өзің,
Бұларды сүйсіндір, кесілер сөзің.

Не қолқа қылса, тартынба беруден,
Өзінді сатып ал бұлардың тілінен.²³

Шайыр жөнінде Юсуфтың әрі сол кездегі жұрттың түсінігі де, шайырдың кәсібі де бұл үзіндіде анық көрінген: мақтаушы, сынаушы шайыр, жұрт именер, имене құрметтер шайыр, тіпті сөзін сататын шайыр бар.

Ш а й ы р сөзін М. Қашғари көбіне ш е р (шэър) деп аталатын өлең үлгісін айтушыларға қолданады: «Ч ө ж у — түрк шайырларының бірінің аты» (III, 256); «ш а й ы р сүйіктісінің жүзін айға ұқсатып сипаттайды» (I, 358). Ал й ы р а ғ у (жырағу, жырау) сөзін бір «музыка құралын тартушы», «әнші» сөздерімен түсіндіреді (III, 43). М. Қашғаридың «ол йыр йырлады» сөзін бере отырып, «Көбіне бұл сөз ш э ь р ге байланысты қолданылады» (III, 9), — дегенін ескерсек, й ы р а ғ у — өлеңді әнмен, белгілі бір музыка құралымен айтушыны мегзейді.

Көркем сөз үлгілері атауынан М. Қашғари түрк тілі лексикасымен қ о ш у ғ, й ы р (жыр) сөздерін келтіреді. Ал бұл екі сөз кейде «шер» сөзінің синонимі ретінде алынады: «Ол йыр йырларды. Көбіне бұл сөз ш э ь р ге байланысты қолданылады (III, 9); «қ о ш у ғ — ш э ь р, қасида. Шэърде былай деген» (I, 357). Ал й ы р сөзінің

²³ Юсуф Хос Хожиб. Құтадғу билиг. Тошкент, 1972, 652-бет. Үзік қазіргі тіл нормасымен жеңілдетіліп берілді.

өзін түсіндіргенде «й ы р — газал, мақам, күй» (III, 156) деп, й ы р сөзін кең мағынада қолданады.

Әрине, й ы р сөзі ол кезде к ү й-с а з, ә н сөзінің тікелей мағынасында емес, жанама мағынасында жұмсалған. Болмаса ол дәуірде күй-саз, ән мағынасын беретін көк сөзі болған: «ер көкледі — адам ән салды» (III, 315)), «ер көкленді — адам әндетті» (III, 144). Қазіргі тіліміздегі «көкіме», «күйіне келтіру» дегендер байырғы көк сөзінің мағынасын сақтаған.

Ал XI ғасырда ж ы р, қ о ш ы ғ үшін өлшем болды ма? Олар қандай өлшемде, қандай ырғақ желісінде тұды? М. Қашғари сөздігінде осы мағынаны беретін көг сөзі бар: «к ө г — шьърдің вәзні. *Бу йыр не көг үзе ол* — бұл жыр қай ырғақ (өлшем) желісінде» (III, 144). Бұл көг сөзі — сол кездегі түрк өлең-жырының өлшеміне берілген ат. Ұлы Абай *өнер сөзі* жайында айтқан бір өлеңінде:

Қуаты оттай бұрқырап,
Уәзінге өлшеп тізілген.
Жаңбырлы жайдай сырқырап,
Көк бұлттан үзілген.
Қайран тіл, қайран сөз, ²⁴ —

дейді. Міне, осы «уәзінге өлшеп тізу» М. Қашғари дәуірінде көг сөзімен берілген*. Яғни XI ғасырда, тіпті оған дейін де түрк тайпаларында өлең-жыр тұрақты өлшемде туатын болған, қатаң тәртібі сақталған ырғақ өлшемінде, белгілі формада туатын болған және бұл өлшемнің атауы — поэтикалық термині болған. Айталық, тұрақты ырғақ өлшемін, форма (ұйқас) бірлігін сақтау — түрк мақалдарында өте ертеде қалыптасқан. Ал бұл өлшем бірлігі сөйлеу интонациясына құрылған мақалдардай емес, әуен ырғағына құрылған көне өлең-жырларда барынша қатаң болды.

М. Қашғари өз сөздігінде поэзияның ауызша және жазбаша үлгілерін қатар пайдаланған. Жазба поэзия

²⁴ *Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы*, I том. Алматы, 1957, 221-бет.

* Древнетюркский словарь М. Қашғари қолданған бұл «көг» сөзін қытайдың *ц ю й*, *к һ у о д* — мелодия деген сөзі деп қарайды (311-бет). Демек, түркітерде өлең өлшемі атауы арабша емес, қытайша аталған. Әрине, бұл арабтар әсері болған дәуірден арғы жердегі тарихи із.

үлгілерін автор шэър (бірер жерде бэйіт) деп алып отырады. Бұл топтағы өлең үзіктері көп емес, бас-аяғы жүзге тарта жол. Олар — үгіт-насихат және сүйіспеншілік тақырыптағы 11, 12 кейде 14 буынды болып келетін егіз жолды өлең үзіктері:

Тоғуп тақы қалмады мәңгү ерен,
Ажун күні, йулдузы тутчы тоғар.
[Туды, тағы қалмады мәңгі адам,—
Күн жұлдызы әлемнің мәңгі қаған]
Йақын-йағуқ көрмезін неңні көзүр,
Қазаш таба ыт кібі қыңру бақар.
[Жақын-жуық көрмейді, дүние көрер,
Қарындасқа ит кебі қыңыр қарар].

Егер бұл үзіктерді мазмұнына, ұйқас түріне, ырғақ жүйесіне, буын санына қарай жіктесе, бас-аяғы бес-алты түрлі шығармадан алынғандығы байқалады. Атақты «Қутадғу білігтен» (1070) екі жыл кейін (1072) жазыла бастаған сөздікте автор бұл үзіктерді қандай шығармалардан алып қосқандығы белгісіз, бірақ қалай дегенде де бұларды Қашғари Бағдадқа бармай тұрып, өз мекенінде жүргенде жинаған, яғни «Қутадғу білігтен» бұрын туған жазба поэзия үлгілерін пайдаланған.

Бұл өлең үзіктері — келтірінді жолдар жоғарғы авторлардың араб-парсы поэзиясының әсері туралы айтқан пікірлерін сөзсіз растайды. Ал М. Қашғари сөздігіне енген өзге 7—8 буынды жыр үлгілес өлеңдер — түрк тайпаларының ауызша поэзия үлгілері.

Әрине, уақыт аясынан сырт тұратын поэзия жоқ. Ал белгілі бір көне сөз үлгілерін оның туған дәуірін, уақыт аясын шамамен болса да анықтамай тұрып талдау, яғни белгілі бір дәуірге телімей талдау — сол сөз үлгісін тарихи тұрғыдан талдау болып шықпайды. Өйткені уақытқа телінбеген сөз үлгісінің тарихы — мағынасыз, керексіз тарих.

Міне, осы себепті де XI ғасырда қағазға түсіп, М. Қашғаридың атақты «Сөздігіне» енген поэзия үлгілерін қарастырғанда ол сөз үлгілерінің қағазға түскен дәуірін меже етіп алу, араб-парсы әрі түрк халықтарының сол дәуірде туған мәдени байланысын ескеру, түрк поэзиясына осы байланыс тұрғысынан ғана келіп қарау, олардан осы байланыс ізін іздеу, дәлірек айтқанда, өзге халық поэзиясы өлшемдерін іздеу, соларға ұқсату, бір халық поэзиясы нормаларын екінші бір халық поэзиясына

телу — бір жақтылық болар еді. Осы сырт әсері үшін ежелгі түркі поэзиясы ұйқасты емес, аллитерациялы (ұқсас дыбысты) системаға құрылған деген ойдан жасалған теорияны, дәлірек айтқанда, поэзия емес сөз үлгілерін поэзия деп қараудан, негізі қате талдаудан туған теорияны шығару — түрк халықтарының ежелгі дәуірде-ақ болған поэзия туғызу қабілетіне, мүмкіндігіне және осы салада жасаған еңбегіне қияпат жасау.

М. Қашғари ел ішінен ауызда жүрген сөз үлгілерін жинады. Ал олардың бірсыпырасы автор өмір сүрген кезеңде туса, бір бөлегі оған дейін, көп бұрын туған. Айталық, «Сөздікте» Зулқарнайн дәуіріне қатысты ұзақ аңыз әңгіме бар. Онда *Шу* деген түрк ханының Зулқарнайнмен соғысы, бұл соғыстың *Алтун қан* (қазір *Алтун хан* — МК) деген бір тауда болғаны, Зулқарнайнның *Шу* мен бітімге келуі, ол кеткен соң, *Шу* ханның қазіргі *Баласағун* жағына (МК сөзі) келіп, *Шу* қаласын салғаны, ол кезде *Тыраз*, *Ыспыжаб*, *Баласағун* т. б. қалалардың әлі дүниеге келмегені айтылады (III, 419—423). Ал осындай өте көне дәуірге кететін тарихы бар поэзия үлгілерін де «Сөздіктен» табуға болады. Ол үшін бұған мүмкіндік беретін деректерге, өзге тарихи кездерге аналогия жасау керек. Қараңыз:

XI ғасырға дейінгі жерде, әсіресе Түрк қағанаты дәуірлеген VII—VIII ғасырда, хунндар, ақ хунндар (эфталиттер) дәуірі V ғасырға дейінгі жерде бұл халықтар Орта Азиядағы Согдиана мен Иран жұртына ірі-ірі жаугершілік жорықтар жасады: эфталит-хунндар IV ғасырда бүкіл Согдиананы бағындырып, Амудария алқабын өздерінің мекені етті, ал V ғасырда Иранға қарсы шығып, Сасанидтер мен эфталиттер арасындағы соғыс өте ұзақ, өте қатал қырғынды болды. VI ғасырда Ильхан тұсында (520—553 ж.) Істеме хан (Византия тарихында Дизавул) он түрк тайпасының он туына қолбасшы болып, 100 мың армиямен батысқа жаугершілік жорық жасады, 555 жылы Арал теңізіне дейінгі (Аму мен Сырға дейінгі) жерді алды, 565 жылы эфталиттерді жеңіп, Иранға шабуыл жасады, Істеме баласы Кара Чурын Түрк, оның баласы Соух тегін Иль Арслан (Фирдаусиде *Савэ*, арабтарда *Шэба*) тұсында Иранға шабуыл жасады. Савэнің армиясы, Табаридың айтуынша 300 мың, Фирдаусидың айтуынша 400 мың болған. Түрктермен соғысқа Шаханшах Хормизд атақты қолбасшысы Бах-

рам Чубинді («Шах-намеде» бұл соғыс ұзақ суреттелген) қарсы қояды... Ал Қара Чуриң Түрктің немересі Түн Жабғу хан (VII ғасырдың алғашқы 20 жылы) кезінде бұл шапқыншылық жорық жалғаса берді. Н. Я. Бичуриңде бұл жөнінде «Түн Шеху хан батыр болды, оның әрбір соғысы жеңіспен бітіп отырды, өзіне Тиеліні қосып алды, Персияны, Гибинді (Қашмирді) жаулады» деген. Ал оның немересі Нишу 630 жылдары Туңь аләу (Тоңа алп) Валиба Дулу хан деген лақап атпен таққа келді. Ал оның інісі де Тоңа шад, кейін Ышбара Қылыш хан деген лақап атпен таққа келді (Н. Я. Бичуриңнің жоғарыда аталатын кітабындағы деректер негізге алынды):

Міне, түрктің осы қағандарының Иранға жорықтары Фирдоусидың «Шах-намесінде» Туран жаулаушылары ретінде суреттелді. «Шах-намеде» Туран ордасының Иранға көп жорық жасаған Афрасиаб, Демир Алып, Эрджасп, Савэ (Соух тегін Иль Арслан Дулу хан) т. б. батырлары аталады. Фирдоуси өзінің бұл дастанын негізі III—VII ғасырда жасалған эпостық аңыздарға сүйене отырып X ғасырда жазды. Сөз жоқ, үш жүз жыл мен бес жүз жылдың арасында бұрын болған бұл оқиғаларды баяндауда әрі түрк қағандарының атын ол оқиғаларға телуде Фирдоусиде анохронизмнің болуы толық заңды: тарихтағы ізі анық бергі дәуір қағандарына арғы дәуірдегі көмескіленген тұтас оқиғалар телінуі мүмкін. «Шах-намедегі» Афрасиаб жөнінде осыны айтуға болады. Ал осы Афрасиаб туралы М. Қашғари былай дейді: «Тоңа — жолбарыс жыныстас хайуан. Ол пілді өлтіреді. Бұл сөздің түпкі мәні осы. Бірақ бұл сөз түрктерде мағынасы өзгерген күйінде қолданылады. Бұл сөз көбіне адамдардың лақап аты орнына қолданылады. Яғни *Тоңа хан*, *Тоңа тегін* сол секілді. Түрктердің ұлы ханы Афрасиабты *Тоңа алп ер* деп атайды. Жолбарыс секілді күшті батыр адам деу» (III, 379).

Міне, М. Қашғаридағы осы *Тоңа алп ер* Н. Я. Бичуриңде, яғни қытай жылнамасында 630 жылдары Батыс Түрк қағанатына хан болған *Тоңа алп Балиби Дулу хан* ба, болмаса оның інісі *Тоңа шад Ышбара Қылыш хан* ба — мейлі, осылардың қайсысы болғанда да әйтеуір М. Қашғари «Сөздігіндегі» *Тоңа алп ер* (Афрасиаб) атты хан VIII ғасырдан арғы жерде болған түрк хандарының бірі.

Жоғарыда М. Қашғари «Сөздігіндегі» поэзия үлгілері белгілі бір уақыт аясында қаралуы керек, өйткені «Сөздіктегі» өлең үлгілері араб поэзиясының әсерімен XI немесе арғы X ғасырда туған жоқ, олардың көбінде өте көне дәуірдің ізі жатыр дегенде, біз «Сөздіктегі» осындай «Тоңа алп ер туралы жоқтау» сияқты өлеңдерді ескерген едік. Бұл жоқтау 630 жылдары *Тоңа алп Дулу хан* деген лақап атты ерге, я оның інісі *Тоңа шадқа*, не «Күлтегін» ескерткішінде үлкен асы ескерілетін *Тоңа тегінге* арналды ма — мейлі, қайсысына арналса да, бұл жоқтау VIII ғасырдан арғы жерде — М. Қашғари «Сөздігі» жазылған дәуірден үш ғасырдан бұрынғы жерде туған. Және ол араб-парсы поэзиясы әсерімен бірге келуге тиіс поэтикалық терминдер жоқ кезде түрк тайпаларының байырғы поэтикалық өлшемінде — көг өлшемінде туған:

Алп Ер Тоңа өлді му?
Есіз ажун қалды му?
Өзлек өчүн алды му?
Емді йүрэк йыртылур

Улышыб ерен бөрләйү
Йыртыб йақа урлайү
Сыкрыб үні йүрлейү
Сығтаб көзі өртүлүр.

Беглер атын аргуруб
Қазғу аны турғуруб
Меңзі йүзі сарғарыб
Қурқум анар түртүлүр.

Көңлүм ічүн өртеді
Йетміш йашығ қартады.
Кечміш үзүк іртеді
Күн түн кечіб іртелүр...*

* Егер соншалық көркем осы өлеңді қазіргі тіл үлгісімен сөзбесіз айтып берер болсақ, онда оның бұл көркемдік қасиетінен түк қалмас еді. Себебі өлеңнің интонациялық сазы тілдің сол XI ғасырдағы тіркестік, формалық, синтаксистік ерекшелігіне құрылған. Өлеңнің эмоциясы осы өз ерекшелігінде күшті. Бұларда өзара сәйкестену, жұптасу бар. Осылардың үстіне адамдардың сол дәуірдегі психологиялық түсінігі тағы бар. Айталық, «Тіріг есән болса таң оқуш көрүр» деген мақалда «тіріг» сөзі «адам» сөзінің немесе «тірі пенде» тіркесінің орнында тұр, ал «тең» сөзі «қызықты» (-ты — табыс септігі), «қызықты нәрсені», «таңырқарлықты» (-ты — табыс септігі), «таңырқарлық нәрсені» деген сөз бен тіркестің орнында тұр. Бұл мақалдың шын мағынасы бізге осы тілдің қазіргі заңына бағындырып, қазіргі тілдік жүйеде бергенде ғана түсінікті болады. Тілдің форма жағынан баюының өзі адамдардың психологиялық түсінігі мен оларға мағына беруіне де байланысты.

Міне, осы сияқты жоғарғы өлеңдерді аударып беру — оның сол дәуірдегі эмоциялық бояуын, мағынамен астасқан үндік сазын жоғалту деген сөз. Ал бұларды жоғалтпау үшін ондағы ұғымды ғана алып қазіргі тілдік үлгіде, текске тәуелсіз жаңадан өлең шығару керек болады.

М. Қашғари келтіретін бұл өлең үзіктері, олардың мазмұнына қарағанда, әр ру, әр тайпа арасында әр түрлі мекенде туған. Айталық:

Бузруч йеме қудырды,
Алпағутын азырды,
Сүсін йана қадырды,
Келгелімет іркешүр,—

деп басталған өлеңде (I, 161) й а б а ғ у тайпасының бастығы Бузручтың өзге бір тайпаға соғысқа дайындалуы (өзге тайпа тарапынан), Э р т і ш суының й е м ә к терге тән екені сөз болса,

Таң ата йорталым,
Бузруч қанын ырталым,
Басмыл бегін өртелім,
Емді йігіт йувулсун,—

дегенде Бузруч батырдың қанын жоқтап, б а с м ы л тайпасына қарсы аттан салған йабағу тайпасын көреміз, солардың атынан ұрандауды көреміз.

Бычғас бітік қылулар,
Ендкей йама берүрлер,
Хандан басут тілерлер,
Басмыл, чумул тіркешүр,—

дегенде басмыл мен ч у м у л ғ а қарсы соғысқа йабағу тайпасы ханнан көмек сұрайды (I, 427).

Бечкем уруб атлақа,
Ұйғур дақы татлақа,
Оғры йавуз ытлақа
Қушлар кебі учтымыз

(Бечкем тағып, ұйғыр мен татқа құс сияқты тиейін),— дегенде өзге бір тайпа тасада тұр. М. Қашғари: «бечкем — айрым белгі. Батырлар жібек я жабайы сиыр құйрығын ұрыс күндері соғыс белгісі ретінде тағып алады. Оғуздар мұны «парчан дейді»,— деген (I, 447). Осыған қарағанда бұл өлең ұйғырдан, оғуздан басқа бір тайпаға тән.

Егер осы өлеңнің өзге шумағындағы:

Кімі ічре олуруп
Іле суын кечтіміз
Ұйғур таба башланып
Мыңлақ елін ачтымыз,—

деп айтылуын ескерсек, өлең Іле өзенінен өтіп ұйғырға (Мыңлақ мекендегі) жорық жасаған, шамамен, солтүстік-шығыс Жетісудағы тайпаға тән.

Ал осы өлеңнің:

Келіңізлейү ақтымыз
Кендлер үзе чықтымыз
Фурхан евін ыйқтымыз
Бурхан үзэ сычтымыз,—

деген жолдары ұйғырлардың әлі мұсылман болмаған кезеңін көрсетеді.

Оттуз ічіб қықралым,
Йоқар қобуб секрелім,
Арсланлайу көкрелім,
Қачты сақынч севнелім,—

деген өлең келтіріп, Қашғари былай дейді: «Үшті отыз сөзімен айтушылар да бар. Мен мұны Көңгутте йағмалардан есіттім. Олар «оттуз ічәлім» деп үштен ішкенін өз көзімен көрдім. Өлеңде отыз сөзі үш қ а й т а р а д а н дегеннің мағынасын береді (I, 160). Демек, бұл үзік йағма тайпасына тән.

Етіл сувы ақа туруп
Қайа түбі қақа туруп
Балық тілім бақа туруп
Колун тақы күшәрүр,—

деген жолдарды келтіре отырып М. Қашғари Етіл қыпшақ еліндегі бір дарияның аты екенін айтады. Бұл өлең, сөз жоқ, *Етіл* өзені бойындағы түрк тайпаларында туған. *Етіл* бойында туған бұл өлеңнің М. Қашғари аралаған жерлерге тек ауыздан-ауызға ұзақ уақыт көшу арқылы ғана жетуі, таралуы мүмкін.

Бұл арада айтпағымыз: М. Қашғари жинаған 7—8 бұынды өлеңдер, өзінің мазмұнына, оқиға желісіне, объектіге алған топоним, этнонимдеріне қарағанда, Іле, Ертіс, Еділ төңірегінде туған өлеңдер. Ал бұл мекендер IX, тіпті X ғасырда араб әсері бармаған, мұсылман бол-

маған түрк тайпалары тіршілік еткен мекендер болатын ²⁵.

Ал мұсылмандық үстем болған территорияның өзінде жағдай өте аумалы-төкпелі болды. Арабтардың әдебиеттегі әсері IX ғасырда Орта Азиядан бері тараған жоқ. Жалпы әдеби тіл қалыптастырудың алдында IX ғасырда Персияда, Түркстанда жергілікті диалектіде поэзия жасауға тырысу сияқты баспалдақ болды. Оның үстіне IX, X ғасырда Персияда, Түркстанда мемлекеттік іс-қағаз, діни уағыз әдебиетінде араб тілі мен парсы тілі арасында бәсеке болды. Ал X ғасырда Түркстанда әдебиет негізінен парсы тілінде жасала бастады ²⁶. Тіпті бұл дәуірде мұсылман дүниесінде дін ісіндегі қаталдық пен төзімсіздікке байланысты парсылар мен түркілер арасында қатты күрес бар еді. ²⁷ Әрине, саясаттағы, әдебиеттегі мұндай бағыттардан гөрі көпшілік халық арасында араласу болды. М. Қашғари дәуірінде (XI ғ.) парсылармен аралас екі тілде сөйлейтіндер *суғдақ, кэн-жэк, арғулар* болды (МК., I, 65) және *Тыраз* (Талас) *Баласағұндықтар* да екі тілде сөйледі (I, 66). Бірақ бұл қала тұрғындары арасындағы ғана құбылыс еді.

Сондықтан да мұсылман түркілеріне араб-парсы әдебиеті жазба үлгіде ғана әсер етті. Ол — XI ғасырдың екінші жартысында (1069—70) жазылған «Құдадғу біліг» сияқты дастандарға тән *н а н ж оғ а р ы* тұратын *қ о с а р ж о л д ы ұ й қ а с т ы* поэзия. Ал түрк халқының ауызша туған тұрмыс салт, ерлік-жорық жырына дейін ықпал ету үшін оған жоғарыдағы деректерден басқаша өте күрделі тарихи жағдай керек еді. Ол тарихи жағдай XI ғасырға дейінгі жерді былай қойғанда бергі дәуірдің өзінде де болған жоқ.

²⁵ Бартольд В. В. Сочинения, т. II, ч. I. М., 1963, с. 125, 241.

²⁶ Сонда, 194—195-беттер.

²⁷ Сонда, 239-бет.

КӨНЕ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІ МЕН ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ
АРАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР, СТИЛЬ,
ФОРМА БІРЛІГІ

Қазақ поэзиясы және қазақ поэзиясы тілінің тарихы, оны тұтынушы халықтың халық болып қалыптасу дәуірі — XV—XVI ғасырдан басталса да, оның негіздері бұған дейінгі дәуірлерде жатыр. Өйткені XV—XVI ғасырдағы халықтың бұл дәуірге дейінгі творчестволарынсыз дүниеге келген жоқ. Бұл — даусыз шындық. Және бұл дәуір поэзиясы қазақ атымен аталатын әдебиеттің өзге туыстас түрк халықтары әдебиетімен бірдей еншілестік ортақ арналары болып табылады.

Ал бұл арналар қайсы?

Тарих неден басталса ой барысы да содан басталуы керек. Осы реттен келгенде, түрк халықтарында ең ежелгі жазба мәдениет V—VIII ғасырдан қалған енисей-орхон жазуларынан басталады. Яғни бұл ескерткіштер — түркі халықтарының тарихы белгілі сөз мәдениетінің басы.

Әрине, бұл сөз мұралары, тұтас күйінде поэзия емес.

Бұлардың ішінде мазмұн жағынан күрделі көлем жағынан мол ескерткіштер — «Күлтегін» мен «Тоңуқук». Бұлар «мен» арқылы баяндалатын шежіре, қағандар мен алыптардың, қаған қасындағы билгелердің (сәуегей шешендердің) жорықтары мен ел басқару ісін баяндайтын шежіре. Ал осы шежіреде Сыпыра жырауша, Асан қайғыша шешен сөйлеп кету, толғап кету, мақалдап кету бар. Яғни XV ғасырдағы ерлік-батырлық жыр-өлеңдерді шығарушылар сияқты «мен»-нің тасасында тұрып айтушы-шежіреші бар. Ол шежіреші-айтушы ескерткіштердегі «мен»-геройдың тасасында тұрып сол кездегі үстем

болған сөз үлгілерінің біразын — ауыз әдебиетінде бұрыннан айтылып жүрген сөздерді тоғыстырып пайдаланған.

Ал осы сөз үлгілерінің ішінде XV ғасырдан кейінгі дәуірде қазақ поэзиясын құраған сөз үлгілеріне өзінің нақты стильдік-тілдік тәсілдері жағынан жақын келетіндері бар. Сол сияқты мұндай сөз үлгілері XI ғасырдан қалған ескерткіш — «Дивану луғат-ит түрkte» де бар. Олар: шешендік сөз, шешендік толғау сөз, мақтау мазмұндас жоқтау-арнау өлеңдер.

Әрине, дидактикалық мазмұндағы мақал сөз, шешендік сөз, мақтау үлгілеріндегі жоқтау-арнау өлең өзара тарихи байланысы жоқ әр дәуір әдебиетінде де, түрлі халықтар әдебиетінде де бола береді. Сондықтан да байланыстылықты жалаң мазмұн бірлігіне, жеке сөздерге құру, сөз жоқ, шатастырады. *Өзара байланыстылықты бұл сөз үлгілерін жасауда негізгі роль атқаратын стильдік-тілдік формалардың бірлігіне құру керек.* Яғни мазмұндық бірлік пен модельдік (стильдік-тілдік) бірлік ізінің қатар байланыстылығына құру керек.

1. VIII—XI ғасыр ескерткіштеріндегі мақалдар мен қазақ поэзиясындағы дидактикалық-шешендік толғау өлеңдердің бірлігі

Қазақтың азаматтық поэзиясында барынша мол орын алатын жанр — дидактикалық шешендік толғау өлеңдер. Бұлар өзінің стильдік-тілдік белгілері жағынан бір сипаттас келеді де, ол белгілері тілдің белгілі бір тар уақыт аясына, белгілі бір кезеңіне теліп қарастыруға келе бермейді. Және өзінің осы ерекше қасиетімен олар мақал-мәтел жанрына өте ұқсас. Неге бұлай?

Мақал-мәтелдердің түркі халықтарында нақты туу дәуірі туралы сәуегейлік жасау тіпті мүмкін нәрсе емес. Өйткені мақалдар адамдардың табиғат құбылыстарына деген түсінігі сырттай сезіну қожалығынан босаған кезден бергі жерде-ақ жасала бастаса керек. Адам баласы табиғатта болып жатқан сан құбылысты қорытындылауда тәжірибеге «молыққан», оны бағалайтындай дәрежеге жеткен кезде мақалдар туып, ауызекі сөйлеу тілінен жіктеліп шыққан. Сөйлеу тілінің жеке бір ерекше формаға ие бөлек материалы түрінде, ауызекі тілдің

«жанры» ретінде қалыптасты. Ең ежелгі дәуірдегі данышпан философтар өз ойларын мақал жүйелес сөз үлгісінде жазды, терең пікірге толы бұл сөз жүйесін өз ойларына тұжырымды түрде беру үшін үлгі етті ¹.

Сөз жоқ, жазбаға, жазба мәдениетке дейінгі дәуірде көп халықта мақалдар мен мақалдан дамып күрделенген шешендік сөздер ежелгі Греция сияқты елде туған философияның қызметін атқарды.

Әрине, бұлар — жалпы аналогиялық топшылаулар.

Түркі халықтарына тән ең ежелгі жазба мәдениет — V—VIII ғасырлардан қалған орхон-енисей жазуларынан басталады. Демек бұл ескерткіштер — түркі халықтарының тарихы белгілі сөз мәдениетінің басы. Ал осы жазба ескерткіштерге көз салсақ сол V—VIII ғасырдың өзінде-ақ даналық, данышпандық ұғымы да, оның терминдік-сөздік атауы да толық, түпкілікті қалыптасқанын анық көреміз: ол дәуірде ой, ақыл мағынасындағы өг, білік, ал ойшыл, ақылды мағынасындағы өге², білгә сөздері қызмет еткен. Әрі бұл сөздер жеке кісілердің сындық-сапалық қасиетін білдіріп, олардың атымен бірге қосарланып та айтылатын болған: *Білгә Тонүкүк бан өзүм* (Білге <-ақылды> Тонүкүк мен өзім)³; қағаны алп ерміс, айғучысы білгө ерміс (ханы алып екен, айтушысы <кеңесшісі> ақылды екен)⁴.

Тіпті ескерткіште осы дананың сөзі де берілген:

Ол сабығ ісідіп, Түн удысықым келмеді, күндүз олурсықым келмеді, Анта отру қағаныма өтүнтүм, Анча өтүнтүм. Табғач, Оғуз, Қытаңбу үчегү қабысыр, қалтачы біз, өз ічі-тасын тутмыс тег біз.

Йуіка ерікліг топлағалы учуз ерміс
Йінчгә ерікліг үзгелі учуз (ерміс),
Йуіка қалын болсар,

¹ Біз бұл мәселені «Абай афоризмдерінің туу негіздері жайында» деген мақаламызда кеңірек сөз еткенбіз. Қараңыз: *Өмірәлиев Қ.* Абай нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану (мұғалімдерге көмекші құрал). Алматы, 1968, 46—63-беттер.

² Бұл сөз жөнінде кең талдау «Тіліміздегі кейбір сөздердің этимологиясы туралы бірер сөз» («Қазақстан мектебі», 1966, № 2) деген мақаламызда берілген.

³ *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 61 (1).

⁴ *Сонда*, 63 (29)-бет.

Топлағулук алп ерміс;
Йінчге йоған болсар
Үзгүлук алп ерміс.⁷

Соңғы 6 жол — бізге өзінің формасы жағынан да, әрі ритм жағынан да барынша таныс, бейтаныс сөз. Бұлар бергі дәуірдегі бізге барынша танық шешендік сөздерден ешбір айнақатесіз.

Демек, сонау VIII ғасырда ауыз әдебиетінің белгілі жанры шешендік сөздің, шешендік толғау сөздің болуы шешендік толғау сөз ғана емес, оның өзіне негіз болған мақал-мәтелдердің тарихын да бұл дәуірден көп әріге сілтейді.

Әрине, әңгіме — бұл арада мақал-мәтелдерге тән осы тарихтың мерзім аясын дәлді анықтауда емес, әңгіме — мақал-мәтелдердің тілде болған, қызмет еткен дәуірін шамалауда, оны әрі мақал мен шешендік сөздердің өзара қатынасы тарихы үшін межеге алуға. Осы жағынан келгенде, VIII ғасырға тән жоғарыдағы шешендік сөздің болу фактісі әрі XI ғасырда жазылған М. Қашғаридың «Дивану луғат-ит түрк» атты еңбегінде келтірілетін мақал-мәтелдердің тұрақты формада келіп отыру фактісі, ең соңында осы мақал формаларының, шешендік сөздердің де негізгі форма-үлгісі болу фактісі бізге бұлардың арасындағы бірлік-байланыстың тамыры өте әріде жатқандығын көрсетпек.

Әрине, орхон-енисей жазуы дәуірінен келіп жеткен мақалдарды біз дәлді біле бермейміз. Бірақ:

//Йуіқа/ қалын/ болсар,//
//Топлағулук/ алп/ ерміс,//
//Йінчгә/ йоған/ болсар,//
//Үзгүлук/алп/ерміс,//—

деген шешендік сөзде шартты райдың *-са* жұрнағы мен есімшенің *-міс* жұрнағы жұптық бірлік жасаған. Тіпті «Күлтегін» ескерткішіндегі *«ырақ ерсэр, йаблақ ағы бірүр; йағұқ ерсэр, едгү ағы бірүр»* (Жырақ болсаң жаман ағы берер, жақын болсаң, езгі ағы берер) деген сөз мақалға өте жақын: мұның баяндауыш формалары, *-сар, -үр; -сар, -үр* түрінде жұп жасап қайталанса, өзге сөздері *жырақ* (ы р а қ) — *жақын* (й а ғ ұ қ); *жаман* (й а б -

⁵ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 61 (12, 13).

лак) — жақсы (едгү) түрінде антонимдік жұп жасаған. Ал бұлар кейінгі XI ғасырдағы жазба ескерткіштерде кездесетін (бол) -са және (бол) -ар жұптығындағы мақал формаларын еске түсіреді. Анығында солай: XI ғасырда жазуға түскен мақал-мәтелдер сол дәуірдің жемісі емес, олар — одан бірнеше жүз жылдар бұрын туып қалыптасқан мақал-мәтелдер. Өйткені сөйлеу процесінде сөз (речь) ә дегенде-ақ мақал формада туу үшін ол форма алдын ала жасалынып қойылған дайын үлгі-форма болу керек. Ал модельге дайын мұралық сөйлем үлгілері алынуы үшін және олар санаулы-ақ формалар арқылы жасалуы үшін бұл модель-формалар ауызекі тіл дәстүріне тән сөйлем үлгілерінен бөлініп шыққан өз алдына бөлек категория ретінде танылуы керек. Бұл танудың негізінде мұралық, дәстүрлік сипат жату керек. Тілде, ауызекі тілде осындай бір сөз жанрының жеке бір категория ретінде бөлініп шығуы үшін, сөз жоқ, бірнеше жүз жылдар керек болады*. Осы жүз жылдар негізінде барып қана мақалдағы ой абстрактылық сипатқа келеді. Айталық, М. Қашғари сөздігінде: *от тэсэ ағыз күймэс* (от десе <дегенмен> ауыз күймес), *ай толун болса элігін інлэмэс* (ай толы болса, қолмен көрсетпес) — деген мақалдар бар. Ал осы мақал мағынасындағы модельге ие шарттылық сол XI ғасырдың өзінде де дәл бүгінгідей дәрежеде болса керек.

Міне, осы тұрақты модель-форма ғана мақалға өзімен мағыналас, тақырыптас шешендік сөздерді жасауға мүмкіндік берді.

Әрине, жоғарыдағы сияқты бірді-екілі сөздер болмаса, арғы дәуірлерден сақталып қалған шешендік сөздерді біз қазірше біле бермейміз. Олардың бірсыпырасы тақырыбына, айтылу ретіне орай көнеріп, ұмытылса, бірсыпырасы мақалға айналып үлгірген болу керек. Бірақ қалай дегенде де өзара барынша жақын бұл екі сөз түрінің бірлік-жақындығы өте әріде жатыр.

Мақал-мәтелдер (әсіресе көне мақал-мәтелдер) өзінің сөйлем түрлері жағынан және баяндауыш формала-

* Тікелей мақалға қатысты болмағанмен ауызекі тілдің өзге материалынан бөлек, мақалға жақын идиомдар жөнінде І. Кеңесбаев: «Идиомның шеңберіне енген сөздер дерексізденіп (абстрактанып), өзінің тікелей мағынасынан айырылу үшін белгілі мерзімдік шарт керек» («Халық мұғалімі», 1946, № 1—2, 46-бет), — дейді. Идиомдарға тән бұл ерекшелік мақалға да тән.

ры жағынан барынша тұрақты келеді әрі бұл формалар санаулы ғана болады. Егер құрмалас сөйлем түрінде келсе, олардағы жай сөйлем баяндауыштары шартты түрде егіздесіп, жұптасып отырады. Мақал-мәтелдерде формадағы осы тұрақтылық, шектеулік жүйелілік бірлік негізінде келіп өзіндік модельге ие шарттылық қасиет қалыптасқан. Айталық, ауызекі сөйлеу тілінде: *інген ыңыранса бота боздайды; інген ыңыранғанда бота боздайды; інген ыңырағанда бота боздады* — түрінде келе береді, ал мақалда ондай «еркіндік» жоқ. Олар алдын ала жасалып қойған (немесе модельге айналған) санаулы ғана қалып-формада туады. Қараңыз:

I

1. Інен інерсә, боту бозлар.
2. Ағылда оғлақ туса, арықда от өнер.

II

1. Екір болса, ер өлмес,
Андуз болса, ат өлмес.
2. Күзекү узун болса, елік күймес.

III

1. Тағ тағқа қавушмас,
Кіші кішігә қавушар.
2. Алын арслан тутар,
Күчүн қосун тутмас.

IV

1. Нече мундуз ерсе, еш езгү,
Нече ергі ерсе йол езгү.

V

1. //Оғлан/іші/іш/болмас,//
//Оғлақ/мүнүзі/сап/болмас.//

VI

1. Түнлә уруп//күндүз сәвнүр
Кічідә евләніб//улғазу севнур*

Бұл мақалдар негізінен *-са* шарттылық формасы мен есімшенің келер шақтық *-ар* және *-ма-с* формалары арқылы жасалған. Әрі бұл формалардың келу түрінде тұ-

* Бұл мақалдар М. Қашғаридың «Дивану лұғат-ит түрк» деген 3 томдық еңбегінен алынды. М. Қашғари сөздігіндегі мақалдар баяндауыш формаларына қарай бірінші рет жеке-жеке топталып «Қазақ тілі тарихи грамматикасының практикумы» (1973) деген кітапта берілген.

рақты заңдылық бар: *болса — болар; болса — болмас; болмас — болар; болар — болмас* т. б.

Міне, VIII—XI ғасыр жазба ескерткіштерінде бар мақалдарға тән осы форма — бергі дәуірде қазақ атымен белгілі болған поэзиядағы дидактикалық-шешендік өлең сөздерге тән.

Әрине, бұл екі сөз түріне де тән ортақ форма бұлардың өзара жақындығын ғана көрсетпейді, бірінен бірінің дамуын да көрсетеді. Дәлірек айтқанда XV ғасырға дейін және XV ғасырдан бергі жерде туған, белгілі бір кісілер атына телініп жүрген не «авторы» белгісіз дидактикалық-шешендік сөздеріміздің басы — стильдік-тілдік үлгісінің басы VIII ғасыр ескерткіштеріндегі мақал, шешендік сөздер мен XI ғасырда қағазға түскен мақалдарға тән стильдік-тілдік үлгіде жатыр.

2. XI ғасыр ескерткіштеріндегі ауызша поэзия үлгілері мен қазақ поэзиясы арасындағы байланыс белгілері

Тарихта кездейсоқтықтар үнемі болып тұратын нәрсе. Белгілі заңдылықтар негізінде туғанына қарамай, XI ғасыр басында М. Қашғаридың сөздігі жасалуы кездейсоқтық құбылыс. Және оның сақталып, бізге жету тарихы туралы да осыны айтуға болады. Егер осы «Сөздік» жасалмаса, ол бізге келіп жетпесе, бүгінгі бұрын сол XI ғасырдағы поэзия үлгілерінен құр алақан болар еді. Айталық, «Күлтегін», «Тонуқұқ» ескерткішінен кейінгі IX—X ғасыр және М. Қашғари сөздігінен кейінгі XII—XIII ғасырлардағы халық поэзиясы тарихы туралы осыны айтуға болар еді. Қазір бұл дәуірлер әдебиеті туралы өте көмескі білеміз. Бірақ біздің білмеуіміз сол дәуірлерде халық поэзиясының болмауының әсте кепілі бола алмайды. Өйткені сонау VIII ғасырда шешендік толғау үлгісіндегі өлеңдердің «алғашқы» (арғы жерден мүлде дерек болмаған соң, біз осылай шартты түрде аламыз) формалары болғанда, XI ғасырда М. Қашғари сөздігінен оның жетілген үлгісін кездестіріп отырғанда, оларды жасаған халық тарихы кейінгі IX—X және XI—XIII ғасырларда да бар болып отырғанда, бұл дәуірлер халық поэзиясы үшін де бар дәуір болды. Түркі халықтары бұл дәуірлер аралығында да өзінің рухани қазынасын байытып, тамаша дүниеліктерді туғызды.

Сондықтан да мұндай «жоғалған» дәуірлер үшін аналогия сөзсіз керек және аналогия бұл дәуірлер үшін бірден-бір ұстанатын принципміз де болуы керек.

X—XII ғасырдағы әдебиет кейін XIV—XVI ғасырдағы Алтын Орда, жоғайлы заманы аталатын дәуірдегі бізге көп нұсқалары жетіп үлгірген әдебиеттің тікелей басы болды. Өйткені X—XII ғасырда түркі тайпалары ірі-ірі одақтарға бөлініп, қайта жіктеліске түсті де, бұрынғы тайпалық сипаттағы әдебиеттер тайпа одақтарының ортақ мұрасына айналды. Әрі бұрынғы тайпа одақтары ыдырап, олар қайыра бөлек-бөлек одақтарға бөлінуіне байланысты әдебиеттің жалпы түркі халқына ортақтық сипат алуы, территориялық шеңберін кеңейтуі ұлғая түсті. Бұл дәуірде Жетісу — Ыстықкөл — Шу және Жетісу — Сарысу — Қаратау — Сыр аралығы түркі халықтары үшін барынша күшті тоғысулар мекені болды. Бұл түркі тайпалары тарихында VII—VIII әрі IX ғасырда Алтай — Орхон, Алтай — Алатау мекенінде болған ірі араласудан соңғы үлкен тоғысу болды. Егер VIII—X, X—XII ғасырларда туған мақал-мәтелдердің кейін барлық түркі халықтарының ортақ мұрасына айналу шындығын қалай мойындасақ, осы дәуірдің әдебиеті және оның жалпылық сипаты туралы да дәл сондай мойындау керек. Тіпті, мақал-мәтелдерден гөрі әдеби үлгілердің — поэзияның таралу шеңбері кең және бұл процесс тез де болды.

М. Қашғари жинаған ауызша поэзия үлгілері жанр жағынан әр алуан. Олар табиғат, тұрмыс-салт, ерлік-жорық, өсиет-үгіт сипаттас болып келеді.

Табиғат жырларында табиғат құбылыстары сондайлық шебер суреткердің көзімен танылып көркем бейнеленеді. Жаңа шыққан жазы, жаз аспаны мен бұлты, шешек атқан ұрмақ жері, тіршілікке енген құрт-құмырсқа, жан-жануары ақын тіліне қатар ілінеді, бәрі бірлікте, бір-біріне сабақтас өз алдына бір әлем ретінде жіктеліп суреттеледі. Ақын:

Иай барубан еркүзі,
Ақты ақын мүндузы.
Тоғды йаруғ йулдузы.
Тыңла сөзүм күлкүсүз.
Түрлүк чечек йарылды,
Барчын йазым керілді,
Ужмақ йері көрүлді.
Түмлуғ йана келгүсүз.

деп жырлайды. Қамтыған объектісі, олардың ерекше қасиетін бөліп алуы, оларды қосарлауы, оларды атауы — бәрі де кейінгі кезде қазақ атымен аталған поэзияда жасалған табиғат жырларына өте ұқсап жатыр. Сондықтан да жоғарыдағы жырлар мазмұн аясы, бояу тәсілі жағынан ХХ ғасырдағы бізге барынша жақын.

«Сөздікте» «Мен жеңбесем кім жеңер» (44 жол), «Мыңлақ елін алғанбыз» (20 жол), «Таңғұтқа жорық» (32 жол), «Үдере қуып» (24 жол), «Жауға шап» (16 жол) т.б. сияқты ерлік-жорық жырлары бар. Әрине, бұлар үзіктер ғана. Бұлар сөз таңдау ыңғайында ғана «Сөздікке» кіріп қалған жыр үзіктері ғана.

«Мыңлақ елін алғанбыз» жыры жеңіс салтанатының дабылы сияқты.

Кімі ічре олуруп,
Іле сувын кечтіміз.
Ұйғур таба башланып,
Мыңлақ елін а ч т ы м ы з.
Түнле біле бастымыз,
Тегме йаңақ бостымыз.

Кесмелерін кестіміз,
Мыңлақ ерін б ы ч т ы м ы з.
Келіңі злейү ақтымыз
Кендлэр үзе чықтымыз
Фурхан евін йықтымыз
Бурхан үзе с ы ч т ы м ы з. *

Мұнда өктем-үстем сес, мадақ-даңқ үні бар. Өлең жорық жолынан кері қарай қайтар бетте, соғыс әсері басылмай тұрып туған; жорық жаңғырығы, жеңіс ырғағы сол қалпында беріле салған. Өлеңдегі «Фурхан үйін жықтық», «Бурхан үстіне...» деген жолдар көшпелі тайпалардың психологиясына тән мінез: жеңген жұрт-

* Кеме ішіне отырып,
Іле суын кештік біз,
Ұйғыр жаққа бет қойып
Мыңлақ жұртқа астық біз,

Түнделетіп бастық біз,
Тұс-тұсынан бостық біз,
Ат жалдарын кестік біз,
Мыңлақ ерін пістік біз,

Селдетіп ақтық біз
Қала үстіне шықтық біз,
Фурхан үйін жықтық біз,
Бурхан үстіне тыштық біз.

тың жеңілген жауының ат құйрық-жалын кесу, қаласын ойрандап, керегесін кесу, туырлығын тілу — жауын мұқату мінезінен туған және оны мақтаныш ретінде жырға қосатын болған.

Ал енді:

Ерен арығ үрпешүр,
Өңіп, кегін іртешүр,
Сақал тутуп тартышүр,
Көксі ара от түтер.

Өпкем келіп оғрадым,
Арсланлайу көкредім,
Алплар башын туғырдым.
Емді мені кім тутар?

Емді мені кім тутар?— («Мен жеңбесем кім жеңер») дегенде, жоғарыдағы өлеңдей кейіпкер — ақын «біз» атынан емес, «мен» атынан әрі «ол» болып сөйлейді. Мұнда «жауынгер-ақын» «мен» бар. Қазақтың «Тоқтамыс жыры», «Орақ — Мамай жыры», «Қазтуған сөзі», «Ер Тарғын» жырындағы «Ер Тарғын сөзі» өлең жолдарының, жыр үзіктерінің бәрінде де ақын Тоқтамыс, Орақ, Қазтуған, Ер Тарғын атынан сөйлейді, ақын «мен-кейіпкер» тасасында тұрады, «ақын-мен» мен «кейіпкер-мен» қосылып кетеді. Міне, осы ерекшелік «Сөздіктегі» келтірілген жырларда да бар. Яғни жыр тудыру тәсілі қазақ поэзиясындағы ерлік-жорық жырларын жарату тәсілімен бірдей. Осы үшін де «Сөздікке» XI ғасырда енген, ал тууы жағынан VIII ғасырға кететін бұл жырлар бізге ішкі рухы, сыртқы үлгісі жағынан барынша таныс әрі жақын.

М. Қашғари «Сөздігінде» бізге, біздің ауызша поэзиямызға бұлардан да жақын тұрған өлең үлгілері бар. Олар — жоқтау өлеңдер. Бірақ бұлар жасалу дәуірі жағынан жоғарғы өлеңдерден де әрі жатыр.

Алп әр Тоңа өлді му?
Есіз ажун қалды му?
Өзлек өңін алды му?
Емді йүрек йыртылур.

Өзінің дүниеге келуі жағынан 1200—1300 жыл арыда жатқан осы өлең бүкіл табиғатымен жаңа. Бұл өкінішті

зар тілі өксік үнімен де жаңа. Ал бұл ескінің жаңалығы — бүгінгімен арада жатқан үзілістің жоқтығы. Бағы замандағы бұл жоқтау үлгісі:

Көзүң йашын жүгүртүр,
Көңлің тулды болғай му?
Жырың көңіл өкүртүр,
Жочы өлді болғай му?—

деп Шыңғыс ханға Жочы өлімін есіттірген Улуғ жырчының XIII ғасырда айтқан жоқтау сөзі сияқты сатылар арқылы бүгінге жетсе керек.

Ал енді «Сөздікте» келтірілетін екінші бір жоқтау өлең — «Кім еді?» бар. Бұл жоқтауда жоғарыдағы үзіктегідей өлген жанды іздей, сұрай айтпайды, өлген жанды суреттейді, жақсы қасиеттерін термелей тізеді.

Ерді ашын татурған,
Йавлақ йағығ қ а т а р ғ а н,
Бойнын тутуп қазырған
Басты өлім ағтару (II, 77).
Йағы отын өчүрген,
Тойдын аны көчүрген,
Ішлер кнын кечүрген
Тегді оқы өлдірүр (I, 476).

Бұл жоқтаудың тілдік үлгісі бірсыпыра сыр бүгіп жатыр. Біріншіден, «Йавлақ йағығ қатарған» дегенде қазіргі «қайыр» сөзі «қатар» түрінде «т»-мен берілсе, бірер сөзі ғана өзгеше болып келетін осы жоқтау өлең шумағы басқа бір жерде:

Ерді ашып татурған,
Йавлақ йағығ қачурған,
Оғрақ сүсін қ а й т а р ғ а н
Басты өлүм ахтару (I, 471),—

түрінде келеді.

Яғни бұрын туған жоқтау өлең XI ғасырда да бір тайпа тілінің ерекшелігіне қарай «қатарған», ал екінші бір тайпа тілінің ерекшелігіне сай «қайтарған» түріндегі өзгеріспен бөлек-бөлек мекенде айтылған.

Бұл тілдік айырым белгісі өз алдына. Жоқтау өлеңдегі ең негізгі нәрсе — біріншіден, бұл жоқтау өлең барынша жаңа. Ол өзінің ішкі тынысы жағынан да, сыртқы формасы жағынан да жаңа. Бұл жай бір кездейсоқ өлең үзгігі ғана емес, сол дәуірдегі түркі тайпаларының біразында барынша мол қолданылған жоқтау өлеңдер-

дің, тіпті азаматтық поэзиядағы мақтау (ода) өлеңдердің анық көрінісі. Екіншіден, XI ғасырдан арғы жерде түрк тайпаларының бір тобында (түрк тілдерінің солтүстік тобында) есімшенің *-ған* формасы басым болса, бір тобында (түрк тілдерінің оңтүстік тобында) есімшенің *-мыш* формасы басым болды. Тіпті бұл екі форма түрк тілдерін ірі-ірі екі жікке бөлетін тілдік айырым-белгі ғана емес, бұл форманың поэзияда жұмсалыуының, белгілі бір өлең түрінің стильдік-тілдік ерекшелігі ретінде жұмсалыуының өзі бұл халықтардың поэзиясына да тән тілдік айырым белгі. Өйткені түрк халықтарының ауыз әдебиеті үлгілеріне зер сала назар аударған кісі бұл *-ған* формасының бұл халықтардың біразының-ақ ауыз әдебиетінде ерекше стильдік-тілдік белгі ретінде жұмсалысқа түспегенін анық көреді. Ал, керісінше, *-ған* формасы — қазақ және оған тіл жағынан өте жақын халықтардың поэзиясында, дәлірек айтқанда, тұрмыстық поэзияда жоқтау өлеңдерді, азаматтық поэзияда жоқтау әрі мақтау өлеңдерді, эпостық жырларда батырларды сипаттайтын өлеңдерді жасаудың бірден-бір стильдік-тілдік құралы ретінде барынша кең қолданысқа түскен қосымша.

Демек, Махмуд Қашғари заманындағы жоқтау өлең жасауда жұмсалысқа түскен *-ған* формасы, яғни *-ған* формасымен келетін өлең үлгісі содан бергі дәуірлерде үзіліссіз келіп, қазақ халқы қалыптасқан дәуірдегі барша жоқтау өлеңдерге тән ортақ тәсіл болып қойған жоқ, мұның өзі батырлық өлең-жырлар мен азаматтық мотивтегі өлеңдер үшін де ортақ тәсіл болды. Біз бұл форманы XV ғасыр мен XIX ғасыр арасындағы қазақ поэзиясынан өте көп кездестіреміз.

I. Эпостық-ерлік жырларда кездесуі:

Дус тоқсан екі жасаған,
Қаздың да етін асаған

Өз Темір үйде жоқ болды
Қос-қос пышақ асынған,
(«Желкілдек»).⁶

Қосалұқтап отау тіктірген,
Көшкенде бартал тарттырған.
Салтанатын хан ұлынан арттырған

⁶ Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен. ч. III. Киргизские наречия. СПб., 1870, с. 102.

Мойтандардан шыққан екі бірдей
қос Дәулет.⁷

II. Тұрмыстық поэзияда (жоқтау өлеңдерде) кезде-
суі:

Жеті жасқа келгенде
Жетуп қиял ойлаған,
Ойға келген қиялын
Ең бітурмей қоймаған,
Сегіз жасқа келгенде
Серпіліп адам ұлы батпаған⁸

(«Әділ сұлтанды анасының жоқтағаны»).

Есіктен қабан ақыртқан
Төріне сұңқар шақыртқан
Қара арғымақ қатырған
Қара лашын қашырған
Көк бесті мініп көп жортқан
Көк бөрідей түн қатқан⁹

(«Арғын Дәулет ақынның жоқтауы»).

III. Азаматтық поэзияда Бұхар мен Махамбет те,
тіпті жазба әдебиеттің өкілі Абайдың өзі де жоқтау
өлеңдерін осы ортақ тәсілде шығарған.

Күпшек санды күренді
Табияға жаратқан.
Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан
Айбалтасын алтынменен булатқан...¹⁰
Садағына сары жебе салдырған
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған
Тереңнен көзін ойдырған
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қойдырған...

(Махамбеттің Исатайды жоқтауы).

Орынсызды айтпаған,
Түзу жолдан қайтпаған,
Жақсылық қылар орында
Аянып бойын тартпаған

(Абайдың Әбдірахманды жоқтауы).

⁷ Сказание об Едигее и Токтамыше (Записки Императорского Русского Географического общества по отделению этнографии, приложение к тому XXIX. СПб., 1905, с. 12).

⁸ *Ғабдолла Мұштақ*. Шайыр яки қазақ ақындарының басты жырлары. Орынбор, 25-бет.

⁹ *Сейфуллин С.* Шығармалар. 6-том. Алматы, 1964, 193-бет.

¹⁰ *Валиханов Ч. Ч.* Собрание сочинений. В пяти томах, том I. Алма-Ата, 1961, с. 169.

IV. Тіпті азаматтық поэзия өкілдері жоқтау өлеңде ғана емес, дидактикалық сарындағы өсиет өлеңдерінде де бұл форманы жиі пайдаланған:

Он ай сені көтерген,
Омырткасы үзілген,
Аязды күні айланған,
Бұлтты күні толғанған,
Тар құрсақты кеңіткен,
Тас емшекті жібіткен
Анаң бір аңырап қалмасқа.

(Бұхар)

Қорыта айтқанда, сонау X—XI ғасырда түркі тайпалары поэзиясында жоқтау, жоқтау-мақтау өлеңдерде негізгі бір тілдік тәсіл ретінде қолданылған бұл форма содан бергі дәуірде, дәлірек айтқанда, қазақ поэзиясы деген поэзия туып қалыптасқан XV—XVIII ғасырларда біріншіден, тұрмыстық жоқтау өлеңдер үшін де, екіншіден, тарихи-азаматтық өлеңдер үшін де, үшіншіден, эпостық-ерлік жырлардағы азаматтық поэзияға тән мотивтер үшін де ортақ үлгі, тілдік тәсіл ретінде үзіліссіз қызмет етіп келеді. Ал екінші кезекте, арасы мұндай кереқар замандардағы поэзияларда белгілі бір формалардың ортақ қызметке жегілуі — бұл замандардағы поэзиялар арасында мұралық, дәстүрлік байланыстың болғандығын да, бірі екіншісінің басы, керісінше, бірі екіншісінің жалғасы болғандығын да көрсетпек.

Ескерту: Өте таңырқарлық жай, жоқтау өлең формасы ғана емес, жоқтау салтына тән әрекет-ұғым да келіп жеткен. Ежелгі (V—VI) түрк тайпаларында ері өлсе, әйелі жоқтау үстінде бетін пышақпен тілетін болған (Н. Я. Бичурин. Собр., т. I, 1950, с. 230). Сөз жоқ, бұл әрекет-салт жоқтауда, дауыс айтуда сөзбен құпталып жария болып отырған. Және олары жоқтау өлең түрінде айтылған. Міне, осы көне салт «Қыз Жібек» жырында:

Ғашық болсаң сондай бол!
— О, дариға, құдай — деп
Қерегені құшақтап
Етпетінен құлады.
*Қыз Жібектің беттерін
Кереге көгі жырады,—*

түрінде өзгеріп жетсе, екінші бір жоқтау өлеңде:

Қыналы бармақ жез тырнақ
Күнінде қанға бояйын,
Албыраған ақша бет
Сүйегіне тақайын —

түрінде әрі әрекетте, әрі сөзде жаңғырық береді. Ал өте көнелік ізі бар «Ер Қосай» жырында:

*Байың өлді деген соң,
Қыналы бармақ жез тырнақ
Ақ бетіне салады,
Алды қанға толады,—*

дегенде сөз де, әрекеттің өзі де бар. Демек, алғашқы екі өлендегі әрекетті баяндау, соңғы өлендегі әрекет-қимылдың өзін айту поэзияға өте көне дәуірде түсініп үлгірген. Осындағы поэтикалық тәсілдер, сөз кестесі өте ертеде қалыптасқан.

Әрине, XV—XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясын көне дәуір поэзияларымен жалғастыратын белгілер бұлармен ғана бітпейді, ең бастысы, XV—XVIII ғасыр поэзиясында барыпша өркен жайған дидактикалық мазмұндағы терме, толғау өлеңдер өзінің ең алғашқы негізі жөнінде сонау X—XI ғасырдағы, оған дейінгі поэзияға қарыздар.

Айталық: X—XI ғасырдағы және оған дейінгі ауыз әдебиетіндегі азаматтық поэзия дидактикалық-философиялық мазмұнда терме-толғау үлгісінде көрінді. Мұны біз М. Қашғари «Сөздігіне» енген өлең үзкітерінен анық байқаймыз. Қараңыз:

*Тавар кімің өкүлсе,
Беглік аңар керкейүр.
Таварсызын қалып,
Бег еренсізін евгейүр.*

[Байлық кімде көбейсе дәреже өзі үйірілер; байлық қолдан тайғанда, бек қасынан жұрт кетер]. Не:

*Ешітіп ата-ананың
Сәвларыны қадырма.
Нең көп болуп гүвезлік
Қылып йана кутурма.*

(Ата-ананды тыңда, есіткен сөздеріңді қайырма. Дүнием көп деп бойкүйездік қылып құтырма).

Бұлардың формасы жоғарыда келтірілген жырлардан басқаша: мұнда ырғақ желісі баяу тартылған, интонациясы төмен, әңгімелей отырып қана айтылар сөз. Ұйқастағы еркіндік те бұл жанрдың осы қызмет талабынан келіп туған. Тіпті жоғары жолдарды қазақ тілінің сол М. Қашғари дәуірінен бергі жерде болған өзгерістері ізімен болмашы ғана өзгертіп барып айтқанда:

*Болған малға сүйінсең,
Акрын оған сүйінгіл,—*

деген жолдардың ырғақ желісі

Атың тулап кетпеске
Артқы айылдың бегі игі,—

деген бергі дәуірдегі сөзге, ал:

Кеткен малға қайғырма,
Азрақ оған өкінгіл,—

деген жолдардың ырғақ желісі, ішкі тынысы, формасы

Өткен айға сүйінбе
Өміріңнен орағы,—

деген мақалға өте жақын, бір қалыптан шыққандай. Басқа емес, дәл осы қасиеттерімен бұл сөз үлгілері бізге өте таныс кейпімен қабылданады. Жекелеген дыбыстық, қайсыбір лексикалық өзгешеліктер болмаса, бұл сөздер бізге кешегі ХІХ ғасырда туған сөздер сияқты. Бізді бұл сөз үлгілерінен айырып тұрған 1000 жыл бар екенін ескермейміз, оны ұмытқандайсыз (!)

Әрине, М. Қашғари дәуіріндегі ауызша поэзия үлгілерінің ұйқас түрі әр алуан. Табиғат жырларында, ерлік-батырлық жырларда ұйқас көбіне тұрақты келіп отырады:

Күчі теңі тоқышты,	а
Оғуш, қонум оқушты,	а
Черіг таба йақышты,	а
Бірге келіп өч өтер.	ә

Қурвы чувач курулды,	б
Туғум тігіп урулды,	б
Сүсі отун орулды	б
Қанчук қачар, ол тутар.	ә

Емді узын узунды	в
Кедін телім өкүнді	в
Ел болғалы ікенді	в
Андағ ерік кім утар.	ә

Бұл «Біз жеңдік!» деген он екі шумаққа созылған * тарихи-ерлік жырда, біріншіден, әр шумақ *a/a/a, ә/ә/ә* түрінде үштік ұйқаспен, екіншіден барлық шумақ */aaa/б*, және *(әәә)б+(ггг)б* түрінде бір ғана қаусырма ұйқаспен келіп отырады.

Тарихи-ерлік жырлар 3 жақпен айтылумен қатар,

* «Созылған» деген сөз осы 12 шумақ бұл өлеңнің толық тексі еместігіне орай айтылып отыр.

I жақпен де айтылады. «Жауға шап» деген өлең *a/a/a/b*,
ә/ә/ә/б түріндегі ұйқаспен I жақта келеді:

Қырқып атығ кемшелім,
Қалқан сөнүн чөмшелім,
Қайнап йана йүмшелім,
Қатғы йағы йувылсун!

Таң ата йорталым,
Бузруч қанын іртәлім,
Масмыл бегін өртәлім,
Емді йігіт йувулсун!

Тегрә алып егрәлім,
Аттын түшүп йүгрәлім,
Асланлайу көкрелім,
Күчі анын кевілсүн!...

Ал өсиет-өнеге мазмұнды өлеңдерде бұлардай емес,
өлең жолының ұйқасында еркіндік бар:

//Ешітіп ата-анаңның//
Савларыны *қадырма*//
Нең қоп болуп// гүвәзлік
Қылып//йана *қутурма*//

Қолдаш білә йарашғыл,
Қаршып адын *удурма*.
Бек тут йаваш тақағу
Сувлын йазып *адырма*

Ағрук ағыр ішіңні
Азнағуқа *йүзүрмә*
Ажруп өзүң ошарып
Азнағуны *тозурма*,—

деп келетін өлең, біріншіден *a/ә/б/ә* түрінде бір шумақтағы аяқталған екі ой жіктеліп барып екі баяндауыш ұйқасады, екіншіден *a/ә/б/ә*; *в/ә/г/ә*; *г/ә/д/ә* барлық келесі шумақтардың баяндауыш формалары бір ұйқаспен келеді.

XI ғасырға дейінгі әрі XI ғасырдағы ауызша поэзияға тән бұл классикалық ұйқастың қай дәуірде жасалып, қалыптасып болғанын айта қою қиын. Бірақта өзге дәуір ескерткіштеріне және өзге сөз үлгілерінің ұйқас түріне, өлшеміне қарағанда, бұл ұйқас түрлері VIII ғасырға дейінгі жерде-ақ бар болған.

Біріншіден, Н. Я. Бичуринде 550 жылы таққа келген Муьюй ханға қатысты бір ретте түркітер «өлеңді айтқанда

біріне-бірі қарсы қарап тұрып айтады» (I, 131),— деген дерек бар. Ән ырғаққа құрылады. Ертедегі адамдар өлеңді әнмен айтатын болғандықтан да, олар өлеңді осы әуен нормасына, ырғақ желісіне бағындырып отырған. Яғни сөз ұйқасы әуен сазына қарай туып отырған. Ал әуен сазында, ол адамның ішкі тыныс мүшелерінің қалыпты, тұрақты әрекеті негізінде туатындықтан да, қатаң өлшем бар. Біздіңше, ертедегі *ұйқасты өлең* сырын осындай табиғи заңдылықтардан іздеу керек болар. Екіншіден, М. Қашғари жинаған мақалдардың сөйлем жігінде, буын өлшемінде, ұйқасында қатаң тәртіп бар.

- I. Тік-мәгінчэ/онмэс
Тілэ-мэчінчэ/болмас
- II. Тутуш-мәгінчэ түз-үл-мэс
Түбір-мәгінчэ ач-ыл-мас
- III. Түй-лэ/йүрүп/күндүз сөвнүр,
Кічік-дэ//евлэн-ін//улгазу сөвнүр.
- IV. Ұры/копса,/уғуш оқлышүр
Йағы/келсэ,/ібрам тебрэшүр.
Гулум анутса,/кулун болур,
Тулум унутса,/болун болур.
Қылну білсэ/қызыл кізэр,
Йарану білсэ,/йашыл кізэр.
- V. От түтүн-сіз болмас,
Йігіт йазук-сыз болмас.
Йазмас атым болмас,
Йаңылмас білгэ болмас.
- VI. Кіші сөз-лэшү, йылкы йыз-лашу
- VII. Алын арслан тутар,
Күчін уйук тутмас.
- VIII. Өд кечэр, кіші тоймас,
Йалынуқ оғлы менгү қалмас.
- IX. Ізлік болса/ер/өддімэс,
Ічлік болса/-ат/йағрымас.
- X. Алплар бірлэ урушма,
Беглэр бірлэ турушма.
- XI. Нечэ күндүз/өрсэ еш езгү,
Нечэ егрі/ерсэ йол езгү.

XII. *Сынамаса/арсыңар*
Сақынмаса/утсуқар.

XIII. *Пушпас ер//боз күш//тутар*
Евмас ер//өрүн күш//тутар

XIV. *Күңдә/ірук йоқ,*
Бегдә/қыйық/йоқ.
Куш/баласы/кусничаг/
Ыт/баласы/охшанчаг./

Міне, бұл мақалдар әр түрлі грамматикалық формалар арқылы ұйқас жасаған. Басқа емес, грамматикалық формалар арқылы ұйқас жасау М. Қашғари жинаған мақалдардың ғана ерекше белгісі емес, ол М. Қашғари жиған барлық ауызша поэзия үлгілерінің де ерекше белгісі. Яғни ұйқасты, біріншіден, грамматикалық формалардың түрленісіне құру, екіншіден, ол сөздердің етістік болып келуі, үшіншіден, олардың баяндауыш қызметінде тұруы М. Қашғари дәуіріндегі ауызша поэзияның да, бергі дәуірдегі қазақ атымен белгілі ауызша поэзия үлгілерінің де бірден-бір негізгі ерекшелігі.

Біз М. Қашғари сөздігіне енген жазбаша поэзия үлгілерінде де, «Қутадағу білікте» де, өзге жазба поэзия үлгілерінде де бұл үш белгі тұтас сақталып отырмайды: біріншіден, ұйқас жұп, қосар жолдарға құрылады; екіншіден инверсияға құру күшті болғандықтан, баяндауыш көбіне жол басында не ортасында келіп, ұйқас лексикалық, фонетикалық ұйқас түріне құрылады:

Негү тег/йүрiрмән//бу йердә/күр-уғ
Еліккә барайын//кылайын/тапуғ
Кетүрді/сав алтун//,күмүш/, нең/тағар
Айур/өз мунадса//, маңа/бу/йара-р
Кішікә керәк/тегмә йердә/біл-іш
Біліш бірлә/етлүр/камуғ,//түрлүг іш.

Және бұл ұйқаста негізгі грамматикалық форма емес, фонетикалық сәйкестік. Мысалы: *тағар — йара-р; біл-іш — түрлүг іш* дегенде біріндегі түбір сөз бен екіншісіндегі грамматикалық форманың дыбыстық үйлесімі ұйқас жасап тұр.

Мұны біз: «Құсрау — Шырын» дастанынан да көреміз:

Нішан берді бу майә-ләр-қа иһлас
Бұлар тегмә амал-дә болсу теп һас

Егер білмәк үчүн болсады бу *раз*
Бу нақша-лар-да бірі қылғай ерді *аваз*.

Әрине, араб-парсы поэзиясындағы өлең түрлері, өлең жолының бунақ саны, буын саны, өлең жолының әр тұсында: басында, аяғында, ішкі бунақта, сөз ішіндегі әріпте болатын ұйқас түрлері жөнінде білуіміз өте үстірт. Бірақ бір ғана ақиқат нәрсе бар: түрк тайпаларында мақал тектес шешендік сөз, әуенге, әуезге құрылған ерлік жырлар ту б а с т а л е к с и к а л ы қ, м о р ф о л о г и я л ы қ-с и н т а к с и с т і к ұйқасқа құрылды, ал олар әуезге негізделгендіктен ырғақ желісі бұл желінің өлшемі болды.

Егер мақалдардан жол санындағы шарттылықты, бунақ, буын санындағы дәлдікті, мақал жолының негізінен соңында келетін лексикалық, грамматикалық (бір тектес түбірлер мен бір ғана грамматикалық формаға негізделген) ұйқасты, мұндай ұйқастың мақал жолының басқы сөзінде, бастапқы бунақ соңында (лексикалық, грамматикалық түрде) келе беруін, тіпті, *күнде ірүк йоқ, Бегде қыйық йоқ*,—сияқты мақалдар тұтас күйінде ұйқастан тұратынын бұлар ғана емес,

//**Йуйқа/ерікліг//топлағалы учуз ерміс//**
//**Йинчге/ерікліг//үзгәлі учуз ерміс//;**
//**Йуйқа/қалын болсар//топла-фулуқ/алп ерміс;**
//**Йинчгә/йоған болсар//үз-гүгүк/алп ерміс,—**

деген VIII ғасыр ескерткішіндегі шешендік сөздегі поэзияға тән белгілердің молдығын жоққа шығара алма-сақ, онда М. Қашғари «Сөздігіндегі» ауызша поэзия үлгілеріне тән өлең жолы соңындағы лексикалық, лексика-грамматикалық, баяндауыштық ұйқастың әрі бунақ, буын санындағы тұрақты өлшемнің ежелгі түрк халқында болғандығын, оның өзі бұл халықтың творчестволық төл, тума табысы болғандығын жоққа шығара алмаймыз.

Бұл ұйқасқа қазақтың ауызша поэзиясы қай дәрежеде мұрагерлік етеді?

Біріншіден, жоғарыдағы «Ешітіп ата-анаңның» деген үзікке тән:

: : : : : : :

а
ә

• • • • • • •
 • • • • • • •
 • • • • • • •
 • • • • • • •
 • • • • • • •
 • • • • • • •
 • • • • • • •
 • • • • • • •

б
э
в
ә
г
ә
д
э
е
ә

түріндегі ұйқас, немесе:

Бақмас будун севүксүз	//а
Йудқы йузы саранқа	//ә
Қазған улыч түзүнлүк	//б
Қолсун чавың йарынқа	//ә
Көрклүг тонуг өзүңә	//ә
Татлығ ашығ азынқа	//ә
Тутғыл қонуқ ағырлығ	//в
Йазсун чавың бузунқа	//ә

деген үзіктегі ұйқас бір шумақ ішінде еркін ұйқаспен келеді де, шумақтар тізбегінде бұл ұйқас жалғасып отырады, тіпті екінші үзіктегі соңғы шумақта *ә//ә//а//ә//ә* түріндегі ақсақ ұйқас та бар.

Міне, бұл үдетпелі ұйқастылық қазақтың эпостық жырларында, шешендік толғау өлеңдерде сақталған. Бірақ бұларда шумақтық жік жоқ.

Бұл өзгеріс жөнінде бір ғана болжам жасауға болады: X—XI ғасырдан қалған поэзиядағы *а/ә/б/ә* түріндегі тұрақты шумақтық ұйқас өлеңнің айтылу интонациясына, интонация желісіне өзгеріс енуі арқылы *а/ә/б/ә+б/ә* түрінде дамыды да, төрт жолды тұрақты шумақтың жігі бұзылды. Осы «бұзылу» былайғы барша еркін ұйқас түрлерінің басы да болды. Осы «бұзылу» негізінде ырғақты әуезге құрылған терме өлең туды.

Міне, қазақтың дидактикалық мазмұндағы терме, терме-толғау өлеңдері өзінің тегі жағынан негізінен алғанда X—XI ғасыр поэзиясында *а/ә/б/ә* түріндегі ұйқасқа құрылған дидактикалық мазмұндағы төрт жолды тұрақты шумақты өлеңге қарыздар. Ал:

Елін түбу йашарды,
 Урут отын йашурды,
 Көлнің суы көшерді
 Сығыр, бұқа мөңрешүр,—

деп келетін табиғат тақырыбына құрылған тұрмыстық жыр да,

Ертең аулым көшеді,
Уық бауын шешеді,
Қара қойым қашады,
Құмалағын шашады,¹¹ —

деп келетін қазақ халқының тұрмыс-салт жырында беріге дейін айтылып келген өлең де бір ырғақ желісінде туған өлеңдер.

3. XIII ғасырдағы ауызша поэзия үлгілері

XI ғасырдай емес бергі XIII—XIV ғасырда түрк тайпалары әдебиетінде жіктеліс едәуір дәрежеде күштірек болды. Бұған бұл тайпалардың жаңа мекенге ауысуы, жаңа территориялық бөлініске түсуі т. б. себеп болып қойған жоқ, бұған араб жазуы негізінде туған жаңа жазба әдебиет те себепші болды. Жазба әдебиеттің гегомония алуына байланысты қайсыбір түрк халықтарында ауыз әдебиетіндегі азаматтық мотив екінші қатарға шегінді, ол өз қызметін жазба әдебиетке берді. Ал жазба әдебиеті жалпылық сипат алмаған түркі халықтарында ауыз әдебиетіндегі азаматтық мотив ерекше даму жолына түсті. Өйткені халықтың ұлт болып құрылу процесі тұсында әдебиетке қызмет мол жүктелді. Азаматтық поэзия өзінің қызмет аясын кеңейтті. Ол ендігі жерде бұрыннан бар дидактикалық тақырып үстіне жалпы халықтық заң-ереже, жобалардың берілу формасына да айналды, феодалдық қоғамға тән билік-үкім, халық жиынында айтылар шақыру-ұран қызметі осы азаматтық поэзияға таңылды. Феодалдық қоғам әдебиетіне тән ода бұл тұста ерекше дамыды.

Міне, мұның өзі азаматтық поэзияны тақырып жағынан күрделілендірді, ал мұның өзі форма жағынан күрделенуге әсер етті.

XI—XII ғасырда әсіресе XIII—XV ғасырда түрк халықтары әдебиетінде осы екі тенденция анық көрінді.

XI ғасырда М. Қашғари сөздігіне кірген дидактикалық мазмұндағы терме-толғау өлеңдерді жазба әдебиеті еркін, жалпылық сипатта дамымаған түркі халықтары кейінгі дәуірлерде дәстүрлі түрде жалғастырып әкетті.

¹¹ Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті, 6-том. Алматы, 1964, 256-бет.

Бұған негізгі мұрагер кейін Алтын Орда құрамына енген түрк тайпалары, әсіресе қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар әрі қырғыз тайпалары болды.

Әрине, Алтын Ордада жазба әдебиет те біршама көрінді. Сөз жоқ, оның территориясында туған «Мухаббат наме» (XIV ғ.), «Қусрав ба Шырыш» (XIV ғ.) т. б. дастандарды жаратқан ақындар өз дәуіріндегі фольклорлық әдебиетті жетік білген ақындар болды. Әрі феодалдық мемлекеттік ұйым құрылған бұл тұста ұлы сәуегей жыраулар орда төңірегіне топтасты да, олар сарайлық әдебиет болған бұл жазба әдебиетпен біршама таныстықта болды. Сөйтіп, бұл дәуірде фольклорлық азаматтық поэзия мен сарайлық жазба әдебиет арасында біршама байланыстылық болып, олар өзара ықпал-әсерінде туып, дамып отырды. Бірақ бұл өзара ықпал-әсер лексика мен сөз тіркестері аясынан асқан жоқ. Өйткені «Құтадғу біліг» поэмасынан әрі М. Қашғари «Сөздігінде» кездесетін белгісіз шығармалардан тартып, жазба поэзия 11 және 11—14 буынды өлеңмен жазылды.

Біз XIII ғасыр тіпті XIV ғасырда туды дерлік өлеңдерді, жырларды өте аз білеміз. Өйткені монғол шапқыншылығы Жетісу — Сыр өлкесіндегі материалдық мәдени игіліктерді ғана жойып қойған жоқ, халықтың рухани еңсесін езіп, көңіл-күйін көп уақытқа дейін тұрлатып тастады¹². Басқыншылық дәуір мұң-шер тілі халықтық-тұрмыстық өлеңдерді ғана туғыза алатындықтан, бұл дәуірде эпикалық, азаматтық жырлар жасалмады десе де болады. Тіршіліктің ұйқас, жалғас қалпы бұзылып, жаңадан қайта тұрмыс құрған халық бұған дейінгі дәстүрлі бай әдеби мұрасын жойып та алады. Қазақ халқы үшін бұл ғасыр жоғалтқан уақыт болды. Араб тарихшысы Ибн-ал-Асир (XIII ғ.) келтіретін «Жошы өлімін естіртуден» басқа жыр бұл ғасырдан келіп жеткен емес.

— Теңіз баштын булғанды,
Кім тундурур а ханым?
Терэк түбтін жығылды,
Кім турғузур а ханым?
— Теңіз баштын булғанса,
Тундурур улум Жочыдыр.
Терэк түбтін жығылса,
Турғузур улум Жочыдыр.

¹² Қазақ ССР тарихы. I том. Алматы, 1957, 129—130-беттер.

— Көзүң йашым жүгүртүр,
 Көңлүң тулды болғаймы?
 Жырың көңүл үркүтүр,
 Жочы өлді болғаймы?
 — Сөйлэмеккә әркім йок
 Сен сөйләдің, а ханым!
 Өз йарлығың өзүнгә жуаб
 Айу ойладың, а ханым?
 — Кулун(ын) алған куландай
 Кулунумдан айырылдым
 Айырылысқан аккудай
 Ер улумдан айырылдым¹³.

Бұл естірту өлең бас-аяғы 5-ақ шумақ. Бірақ сонау XIII ғасырдың бірінші ширегінде туып, сол кездің өзінде-ақ жазуға түсіп үлгірген осы бір көлемі шағын, не бары 20 жол өлең әдебиет тарихы үшін, әрі қазақ тілі тарихы үшін соншалық құнды. Ол тұтас бір дәуірдің әдебиеті үшін болжам жасауға мүмкіндік береді. Егер бұл жерде Қ. Маркстің: «Можно априорно определить культурный уровень какого-нибудь народа, зная лишь, из какого металла — золота, меди, серебра или железа — он изготовляет свое оружие, свои орудия или свои украшения»¹⁴, — дегенін аналогия ретінде аналогия жасауға пайдалансақ, біз қазақ поэзиясының XIII ғасырдағы дәрежесін болжаммен анықтауда мысалдағы 20 жол өлеңде көрінген поэзияның ерекше белгілерінің қандайлығына, олардың қай дәрежелілігіне сүйенуіміз керек болады.

Өлең — тілдік жүйесі жағынан да, кісінің (персонаждардың) көңіл-күйі қалпының берілісі жағынан да, наным-түсініктері, сөздердің поэтикалық жұмсалысы жағынан да өте жаңа өлең. XVIII—XIX ғасырдағы поэзияны жасаған қазақ ұғымына жат бірде-бір нәрсе жоқ. Өлеңнің негізгі белгілері: 1) бірінші кісі айтқан сөзді екінші кісінің қайталап отыруы (қайымдап айту);

2) ұйқас жағынан *a/ə/a/ə, a/ə/b/ə* түрінде келіп тұрақты болмауы;

3) ырғақ-интонациясының риторикалық қалыпта болуы;

4) буын саны жағынан тұрақты болмай, 7 әрі 8 буынды болып келуі;

¹³ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. II, тексты. СПб., 1898, с. 163—164.

¹⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Об искусстве, том I. М., 1957, с. 93—94.

5) өлең жолының бірінші бунағына екпін түсіп отыруы;

6) XI ғасырдағы ауызша поэзия үлгілеріндей емес, бұл өлең өзінің тілдік белгісі жағынан да екерше — яғни сөз басында *ж* (*жығылды, жүзүртүр, жыр*) дыбысы келуімен де ерекше. Бұл өлең сөз басында өзге түркі халықтарында қолданылатын *й* дыбысы орнына *ж* қолданытын қыпшақ тобы халықтарында, оның ішінде жырдың айтылған жері Ертіш — Ұлытау өңірінде сол кезде мекен еткен қазақ тайпаларында осы тілдік ерекше белгісімен сақталып жеткен бірінші және ең көне ескерткіш.

Міне, бұл ерекше белгілердің бәрі де кейінгі XVIII—XIX ғасырдағы қазақ поэзиясына тән белгілер.

Бұл өлеңге тән ерекше белгілердің болуы — XI ғасырдағы поэзияда көрінген жіктелістің бұл XIII ғасырда өте-мөте айқындалғанын, өзінің жаңа даму бағытына түсіп үлгіргенін анық байқатады, бұл дәуірде болашақ ноғайлы аталған халықтар бірлестігінің (оның ішінде қазақтардың) төл әдебиеті өзіндік бояуын тауып, өзге түркі халықтары әдебиетінен ерекшеленетін белгілерін жасап үлгіргендігін толық дәлелдейді. Әрине, диалогқа құрылған өлең монологқа құрылған өлеңмен өзінің лексикасы әрі синтаксистік жүйесі, интонациясы жағынан бір келе бермейді. Осы себепті де «Естірту» сол XIII ғасырдағы өзге толғау, терме-толғау сөздердің жайы туралы дәл дерек бере қоймайды. Бірақ тағы да аналогия жасау керек. Жоғарыда айтылғандай, XI ғасырда-ақ насихат-толғау өлеңнің болуы «Есіттіру» өлеңіне өте жақын жоқтау өлеңнің болуы, әсіресе соңғы өлең түрінің поэтикалық көп белгілерінің тіпті бергі XV—XIX ғасырдағы әдебиетке жақындығы бұл XIII ғасырда толғау, терме-толғау өлеңдердің «Жочыны естірту» өлеңі дәрежелес тұрғыда болғандығына күмән келтірмейді.

Араб тарихшысы Ибн-ал-Асирдің дерегінде «Жочыны естіртуді» Улуғ Жырчы айтқан. Академик Ә. Марғұлан бұл жөнінде былай дейді: «Монғол шапқыншылығы (XIII ғ.) кезіне атақты ақын Аталық жыраудың аты тұстас келеді. Бұл Аталық жырау әрі араб деректеріндегі Улуғ Жырчы тегінде бір кісі болуы керек. Өйткені Аталық жырау да, әрі Улуғ Жырчы да Жочы хан өлгенде шығарылған жырмен белгілі. Бұл жырдың тексі атақты

араб тарихшысы Ибн-ал-Асирдің (XIII ғ.) шежіре-тарихында келтірілген.

Қазақта Жочы ханның өлімі туралы жоқтау өлеңді еске түсіретін «Ақсақ құлан Жочы хан» атты музыкалы сюита — «күй» мен тарихи аңыз сақталған. Қара сөзбен айтылатын аңыз әңгімемен қатар Ибн-ал-Асир шежіресіндегі әрі «Түрк шежіресіндегі» жырды еске түсіретін жыр тексі де бар. Қазақ аңызының баяндауында бұл тарихи жырдың шығарушысы Найман тайпасының бір атасынан шыққан — сахара эпосын жаратушылардың бірі Аталық жырау немесе. Кетбұқа деген болған». ¹⁵

Демек, бұл XIII ғасырда ру, тайпа атынан көпке арнау айтар, өткен-кеткен тарих туралы толғап, болашақ туралы болжау айтар сәуегей жыраулар болған. «Халықтың арманын білдірушісі, ақылгөй ақсақалы әрі ақыны танылған жырау аса бір қажетті жағдай болмаса суырыпсалма жырды өте сирек айтқан. Жалпы жұртқа, тұтас халыққа тең ортақ қобалжу я бір үлкен дағдарыс, дүрбелең шақта немесе жат жұрт әскері туған жерге шапқыншылық жасаған шақта бүкіл халықтың беделді, құрметті кісісі жырауға ақыл-кеңес салып отырған. Мұндай шақта жырау халықты ынтымақ-бірлікке, тұтас топтастыққа шақырып, олардың рухын көтеріп, бүкіл елге тұс болған жағдайдың болуға тиіс нәтиже-салдарын алдын ала болжап айтатын болған» ¹⁶.

Бұл жыраулар, сөз жоқ өздерінің алдында жасаған Қорқут сияқты болды. Ал Қорқут «Китаби-Қорқутта» Оғуз халқының қамын жеген сәуегей ақылгөй ретінде де, Оғуздардың батырлары даңқын мадақтаушы жырау ретінде де көрінеді.

Қорқыт халықтың ақылшысы, сәуегей данасы ғана емес, оғуз эпосында ол — әрі көреген жырау-ақын да. Ол оғуз батырларының құрметіне арнап жырлар жаратады, ол бұл жырларды халықтың Қорқыттан кіші жыраулары мен ақындары үйреніп, жұртқа таратып отырады...

Жыршы-ақындар халықтың эпостық шежірелерін, өткен дәуірдің даңқты ерлері аталар ескерткішін сақ-

¹⁵ Маргулан А. Х. О носителях древней поэтической культуры казахского народа. В кн.: М. Ауэзову. Алма-Ата, 1959, с. 74.

¹⁶ Аталған еңбек, 73-бет.

¹⁷ Жирмунский В. М. Огузский героический эпос «Книга Коркута». Книга моего деда Коркута. М.—Л., 1962, с. 177—178.

таушы ретінде өз тыңдаушылары арасында зор құрметке не болды.

Демек, XIII ғасырда — монғол шапқыншылығына дейінгі жерде болашақ қазақ халқына ұйытқы болған тайпалар өзінің құт мекені — байырғы мекен Жетісуда, Ертіс — Ұлы Тауда жасаған кезде халық тағдыры, ел-мекен тағдыры, азамат ер тағдыры, халық көңіл-күйі, мұң-зары, батыр ерлер даңқы жайлы жырларды — толғау жырларды көп туғызған. Олар осындай бай поэзия үлгілерімен әрі Улуғ-Жырчы сияқты жыраулармен келіп Алтын Орда құрамына кірді.

4. Алтын Орда құрамында болған халықтарға ортақ поэзия

Алтын Орда тұсындағы әдебиет, бұрынғы дәуір әдебиетіндей емес, бергі дәуір әдебиетімен үзіліссіз жалғас жатыр. Бірақ бұл жалғастық ерекше жалғастық. Егер VIII—XIII ғасырдағы ауызша поэзияға барлық түркі халықтар қандай ортақ болса, бұл Алтын Орда тұсындағы ауызша поэзияға да оның құрамындағы тайпа, тайпа одақтары — болашақ қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, Сибирь татарлары, әрі Еділ, Қырым татары, башқырт халықтығын құраған тайпалар ортақ болды.

Алтын Орда мемлекеті тұсында (XIII ғ. ортасы мен XIV ғ. аяғы) этикалық жағынан бұрыннан жақын бұл тайпалар біршама жақындай түскенмен, біріншіден, көшпенділік тұрмыс жағдайына, екіншіден, Шыңғыс ұрпағынан шыққан жеке-жеке билеушілері — сұлтандары болуына байланысты сол кездің өзінде де бөлек-бөлек көшіп жүрді. Осы факторға керісінше кейбір тайпалардың (рулардың да) басшылары мүддесі ыңғайымен бір сұлтан билігінен екінші сұлтан билігіне «ауысу» да болып отырды. Осы процестің көрінісін Алтын Ордан Қырым, Қазан, Астрахань хандықтары бөлінген кезде, олардың құрамындағы қыпшақ текті (тар көлемде) ру-тайпалардың болуынан анық көруге болады.

Алтын Ордан XIV ғасырдың орта тұсында Ақорда бөлінді. Ақорда құрамында болашақта ноғай, қарақалпақ, өзбек, қазақ (әрі Сибирь татарларының этникалық топтары, біршама қырғыз) халқының құрылу процесінде негізгі роль ойнаған тайпалар болды. Ал XV ғасырдың басында Ақорда Ноғай, Өзбек хандығы болып бө-

лінді. Осы Дәшт-и қыпчақтағы (Өзбекстан аталған мекендегі) хандықтан — Абулқайр ханнан XV ғасырдың ортасында Жәнібек, Керей сұлтан бастаған тайпалар бөлініп, Моғұлстанға келді (Қазақ ССР тарихы, 1957, 152—153-беттер). XIV ғасырдың орта тұсында Шағатай ұлысынан Моғұлстанның бөлінуі, 1375 жылы жалаир Әділ шах пен қыпшақ Елчібуғунің өз тайпаларымен Ақсақтемірден бөлініп Моғұлстанға келуі¹⁸, XV ғасырдың ортасында Жәнібек сұлтан бастаған тайпалардың келуі және одан кейінгі көшулер (Қазақ ССР тарихы, 1957, 153-бет) негізінде қазақ хандығы құрылды.

Міне, XV ғасырдың орта тұсынан бергі жерде Дәшт-и қыпшақта, Жетісуда туған поэзия үлгілері қазақ халқының төл туындысы болды, ал бұған дейінгі жерде туған поэзия үлгілері қазақ, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, Қырым, Сибирь татарларының әрі қырғыз халқының ортақ, еншілес мұрасы.

* * *

Алтын Орда, Ақорда дәуіріндегі поэзияда дидактикалық-азаматтық сарындағы толғау, терме-толғаулар фольклордың өзге жанрларына байланыссыз жалаң дамыған жоқ. Ауыздан-ауызға көшіп отырған әрі шығарушылары, айтушылары бір бұл фольклорлық, поэзиялық үлгілер барынша тығыз байланыса дамып отырды. Әсіресе, тарихи негіздегі батырлық-ерлік жыр-дастандар, эпостар мен дидактикалық-азаматтық мотивтегі поэзия арасындағы осындай байланыстылықта даму өзінің ерекше белгілерімен көзге түседі.

Бұл жақындық XV—XVI ғасырда туған тарихи негіздегі батырлық-ерлік жыр-дастандар тұсында *жанрлық-стильдік* әрі *тілдік модельдердегі* жақындық болса, бергі XVI—XVIII ғасырдағы (одан ертедегі) эпостар тұсында *тілдік модельдердегі* жақындық болды. Өйткені қазақ фольклорларында эпостық жырлар тарихи-ерлік өлең-жырлар негізінде туып дамыды да, ал өз кезегінде ерлік өлең-жырлар дидактикалық-азаматтық сарындағы терме-толғау үлгісінде және соған жақын үлгіде туып дамыды. Сөйтіп, келе-келе бір форма екі түрлі мазмұнды берудің құралына айналды. Әрі тарихи өлең-жыр да,

¹⁸ *Зафар-наме* Шараф ад-Дина йезди. Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. I. М., 1973, с. 132.

эпостық жыр да бұл ортақ форманы қызметке жегу ба-
рысында оған стильдік өзгеріс енгізді. Эпостың шын
мәніндегі дамыған үлгілері жасалған дәуірде азаматтық
поэзиядан алған о бастағы үлгісі, әсіресе геройлар мо-
нологын беруде, геройларды суреттеуде, сипаттауда сақ-
талып қалды. Әрі осы екі нәрсені берудің тұрақты тәсілі
ретінде эпостық жырда берік орын тепті де.

Керісінше, тарихи негіздегі ерлік-батырлық өлең-
жырдағы, эпостағы осы стильдік-тілдік модельдер кей-
інгі дәуірдегі азаматтық поэзияға белгілі дәрежеде әсер
етіп отырды. Әсіресе, бұл әсер ерлік тақырыптағы өлең-
дерде өте айқын көрінді.

Алтын Орда, Ақ Орда дәуірінен өзінің көлемді күйінде
жеткен ең әуелгі әдеби үлгі — «Тоқтамыс пен Едіге ту-
ралы жыр»¹⁹. Бұл жөнінде Шоқан Уәлиханов былай
дейді: «Самый замечательный исторический джир кир-
гизский, это — «Идиге». Джир должен быть составлен в
начале XV в.»²⁰.

Бұл жыр о баста жеке кісілердің «сөзі» үлгісінде —
«Тоқтамыстың толғауы», «Сыпыра жыраудың толғауы»,
«Жамбай сөзі», «Едіге сөзі» т. б. түрінде дара-дара ту-
ған толғаулар не «Сөз» циклі. Оның эпостық, ертегілік-
мифтік бөлімдері — жоғарғы жеке «толғаулар» мен
«Сөздерді» біріктіретін редакциялық материалдары кей-
ін туған. Осы соңғы ертегілік үлгідегі творчестволық
қоспаларды алып тастағанда бұл «Толғау сөз» циклі —
Алтын Орда, Ақ Орда дәуіріндегі тарихи жырдың, дәлі-
рек айтқанда ерлік-азаматтық жырдың, өлеңнің алғаш-
қы үлгісі. Қазіргі ноғай, қарақалпақ, қазақ т. б. халық-
тардың ортақ әдебиетінің, тарихы белгілі, дәлірек
айтқанда, тарихи кезеңге, уақытқа телінген ауызша
поэзиясының алғашқы үлгілері.

Бұл «Толғау сөздер» цикліндегі «Сыпыра толғауын-
да» айтылар:

Ноғайлының ауыр жұрт
Ач күзендей бүгіліп,
Ач бөрүдей чүйіліп,
Шетіннен қиқулап,
Аччы да сүрен солар болғай құбача оғыл.
Алтундан соққан ақ ордан,
Күмістен соққан ақ есік,

¹⁹ *Валиханов Ч. Ч. Собрание.., том I, с. 297.*

²⁰ *Сонда, 201-бет.*

Түсі суық шым болат
Учы менен ачар да болғай кубача оғыл...
Керегенді кертер де болғай оғыл.
Туырлуғун тілер ол,
Тіліп тоқым қылар ол.
Қанекедей көріктіні,
Тінекедей тектіні
Ат көтіне міндіріп,
Ал ендігін солдурып,
Тегінсі тегін олжа қылар болғай кубача
оғыл,—

деген жолдарға, не «Токтамыс толғауындағы»:

... Бие сауған сүтті жұрт,
Қымыз ічкен құтты жұрт,
Анам келін болған жұрт,
Иіліп сәлем еткен жұрт,
Көрікті туған сұлуым,
Алғаным келін болған жұрт,
Ақ бүркеншік салған жұрт,
Ал ендүгін жаққан жұрт,
Қызыл маржан таққан жұрт,
Ақбоз атқа мінген жұрт,
Жалғыз да қорған Қадырберді
Қадырберді сұлтан туған жұрт

...Балығы жылқы жусатпас,
Бақасы кісі ұйықтатпас,
Маралы бар киіктей,
Балдырғаны білектей,
Алмасы бар жүректей,
Еділ менен Жайығым.
Жабағылы нар тайлақ
Жардай атан болған жұрт,
Адасып қалған бір тоқты
Жайылып мың қой болған жұрт,
Ал аман бол менден соң...

Жапырағын жайқалтқан
Жардай атан семірткен
Жарына найза тең келген
Суы менен жары тең
Құлыны менен тайы тең
Өзені менен сайы тең,—

деген үзіктерге, немесе:

... Алтындан соққан ақ ордаң,
Күмістен соққан ақ есік
Түсі суық шым болат
Есігінді ұшыменен ачмасам,

Төрге төсек салмасам,
Төс аршынды сұлуды
Аямай төс астыма алмасам,
Керегенді кертпесем,
Қертіп отын қылмасам,
Қос туырлығың тілмесем,
Тіліп тоқым қылмасам,
Мен, мен дүрмін, мен дүрмін,
Мен, мен деген
Тауба қылған ер дүрмін
Мен досымның отын сөндірмен,
Дұшпаным отын жандырман,
Мен тауда ұялар сұңқармын,
Тау бөктерлей жортармын, ²¹ —

деген өлең жолдарына назар аударайық.

XV ғасырға тән осы үзіктер — тарихи ерлік — жыр үлгісі кейінгі XVI ғасырдағы «Орақ — Мамай» жырында — Еділ, Қырым аралығындағы түркі халықтары арасында туған жырда, ол XVII ғасырда Арал, Қаспий сыртында туған қазақ халқының эпостық жырында, тіпті XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Махамбет жырларында өте мол және дәл көрініс береді.

Айталық «Орақ — Мамай» жырында.

Ақбоз атқа мінгенмін
Алты атқа алған адырна
Күңірендіріп жүргенмін
Балдағы алтун құрыч полат
Жанбасыма ілгенмін...

Тәңірім тізгүн оң берсе,
Бу Қырымның йуртына
Дегенімдей жүргенмін.

Ау, беркінуп садақ асунған,
Беркүнген жауны қачырған,
Сүйегім тұтам асылман
Ерегіскен ерлерге
Найзағай мынан жасунмын... ²²

Ал «Ер Тарғын» жырында:

Мен кетемін, кетемін,
Кеткенменен айдалаға кетпеймін,

²¹ Сказание об Едиге и Токтамыше. Записки Императорского Географического общества по отделению этнографии. Приложение к тому XXIX. СПб, 1905.

²² Березин И. Н. Турецкая хрестоматия, том II. Казань, 1862, с. 78—80.

Айналып Еділ өтпеймін
... Ай, жебір сұлтан білмейсін,
Елден кеткен ер жігіт
Алғайдың құба жонында
Тәңірім жөнін берген соң,
Тарланға мінгесіп жүріп жөн табар!
Жебір сұлтан білмейсін,
Мен аңқау туған бөрімін,
Көп екен деп саған иек сүйемен,
Несібемді бір тәңіріден көрермін.
Бұл барғаннан барармын,
Қырымға таман барармын²³,—

деген жолдар бар. Міне, бұлар жоғарыдағы «Толғау сөздер» циклінің — ортақ әдеби мұраның кейінгі дәуірдегі ноғай, қазақ, қарақалпақ жырларына қатар жасаған ықпалы.

Әрине, бұл «Толғау сөздердегі» өлең жолдардың бәрі бірдей осы жырды жасау үстінде туған жаңа туынды, жаратынды болмауы да мүмкін, бұл «Толғау сөздердегі» өлең жолдарының көбі сол XIV ғасырдың өзінде, оған дейін, — Тоқтамыстар дәуіріне дейін де айтылып келген.

Айталық, Ер Қосай, Ер Көкше тарихи кісі. Тоқтамыс замандасы.²⁴ Осы батырлар туралы ертегі-жыр жасалған. Осы ертегі-жырда:

О көрге қылмасам,
Ағышқан қойдай маңратып,
Ач күзендей шулатып,
Арқа ауылдың сары жон
Тізеден соқпақ салмасам,
Керегесін кертпесем,
Кертіп отқа жоқпасам,
Қосай атым құрысын,²⁵ —

деген жолдардың жоғарыдағы үзіктермен жақындығы анық.

Бұл ғана емес, дәуірі жағынан қарайлас жатқан «Қазтуған сөзі» делінетін жырда:

²³ Радлов В. В. Образцы..., ч. III, с. 149.

²⁴ «Жамиғ-ат-тауарихта»: «Қадырберді ханны алтунлығ қол оғымен кесә атты. Андын барып Ер көкшә де йықылды. Аны Ноқас Алтан баһадур барып өлтүрді» деген жолдар бар.

²⁵ Радлов В. В. Образцы..., ч. III, с. 92.

Алаң алаң, алаң жұрт
Ақ ала ордам қонған жұрт
Атамыз біздің бу Сүйініч
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келінчек болып түскен жұрт,
Қазғадай мынау Қазтуған батыр туған
жұрт,—

деп келетін жолдар. Немесе:

Салып салпынчақ анау үч өзен
Салуалы менім ордам қонған жер.
Жабағылы жас тайлак
Жардай атан болған жер.
Жарлысы менен байы тең,
Жабағысы менен тайы тең,
Жары менен суы тең,
Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,—

деп келетін жолдар бар.

Ал өзінің дәуірі жағынан Тоқтамыстан да әрірек жасаған тарихи кісілерге таңылып жүрген жырлар бар: Қырым татарларында «Амет батырдың Жәнібек ханға айтқан сөзі», деп сақталған үзік:

Шешеген йунну шал йебе
Шал йебе де мен прін прін етмесем,
Бөрккен қойдай етмесем,
Беріктей киіп кетмесем,
Керегенді кеспесем,
Кесіп шонтұқ етпесем
Есігінді екі бөлмесем,
Елтеп тауға йатпасам,
Со дегенім етпесем,
Мырадыма йетпесем,
Атан — Айсул, мен — Амет
Айсулдың арам улу болайын,²⁶—

деп келеді.

Бұл үзіктің де егіздің сыңарындай ұқсастығы, бірлігі, бір негізден екендігі анық көрініп тұр.

Мұның бәрі нені көрсетеді? «Сыпыра жырау сөзі», «Тоқтамыс толғауы» сияқты ауызша поэзия үлгілері түркі халықтарының сол XIV—XV ғасырға дейінгі дәуірдегі ауызша поэзиясы негізінде, солардың көп үлгіле-

²⁶ Радлов В. В. Образцы., ч. VIII. СПб., 1896, с. 202.

рін өлең жолдарын пайдалану, қайта айту негізінде жаңа творчестволық туынды ретінде жасалды. Ал бұл толғау-жырлар — ноғай, қазақ, қарақалпақ, башқұрт, татар сияқты халықтардың тел-ортақ мұрасы, керісінше, бұл халықтардың кейін туған жырларына ықпал етті.

Тіпті жерді, мекенді мақтау әкенің күйеу болып барған жері, шешенің келіншек болып түскен жері, жоғарыдағы ең үзіктегі Қадырберді не Қазтуған сияқты ұлдардың туған жері — басқа бір мекен, бұл екі ұлдан басқа ұлдар туған мекен, басқа әке мен ана күйеулеп не келін болып барған жер болуы да мүмкін. Осындай бөлек жыр да болуы да, әрі бұл жыр өте көне жыр болуы да мүмкін. Ол арналатын геройы, мақталатын нақты мекен жер — су аты өзгеріп-өзгеріп сонау Алтайдан Еділге жұртпен бірге баруы да мүмкін.

Бірақ қалай дегенде де осы жыр үзіктері XV ғасырда туған, — оның өзінде халық аузында бұрыннан — XV ғасырға, тіпті XIV ғасырға дейін айтылып жүрген көп-көп көшпелі жыр жолдарын еркін пайдалана отырып туған жырлар, оның өзінде халықтың сол XV ғасырдағы тілі нормасына түсіріліп, тіл жағынан жаңартылып жырланған үлгілер.

* * *

1. Тіпті бұл жырлар — Алтын Орданың құлау қарсаңы XV ғасырдың басындағы тіл нормасында айтылған жырлар кейін ноғай, қазақ, қарақалпақ боп бірте-бірте жіктелген халықтың тіл жігі ыңғайымен бірге өзгере-өзгере келіп, бұл күнде осы халықтардың «төл» туындысына айналып отыр. «Тоқтамыс толғауы» осындай мұра.

Ол былай тұрсын қазақ хандығы құрылып, қазақ халықтығы қалыптасу процесі жүріп жатқан, тіпті бұл процесс аяқталып келе жатқан дәуірде басқа өлкеде — Еділ — Жайық — Қырым аралығында XVI ғасырда ноғай халықтығы құрылу процесі басталған ортада туған «Орақ — Мамай», «Әділ сұлтан», «Ер Шобан», «Қазтуған сөзі», «Досмамбет сөзі» сияқты жырлардың өзі — ноғай, қазақ боп бөлінген кезеңнен кейін туған жырлардың өзі осы ноғай одағы құрамында болып, кейін XVII ғасырда қазақ хандығына қосылған ру-тайпалармен бірге келді. Тіпті «Тоқтамыс толғауы»

сияқты арғы XV ғасыр мұрасының өзі сол XV ғасырдағы желі-нұсқасымен жетпей, XVI ғасырдың аяғындағы саяси оқиғаларды қамтитын, яғни XVII ғасырдың басында қайта жырланған вариантымен келді.

Тарихи деректе, Алтын Орда ыдырап, бұл орданың шығыс территориясында қазақ хандығы қалыптасқан кезде, Арал — Жайық — Еділде Ноғай ордасы құрылған, бұл орда үлкен орда, кіші ордаға бөлінген он сан жұрттан тұрған, ордада Мұса, кейін оның балалары Мамай, Ысмайыл билік құрғанда (1481—1560) көршілеріне әскери-саяси белсенділік көрсетіп, жортуылшыл салт ұстаған. Осы жортуылдың жемісі ретінде «Орақ — Мамай жыры», «Қазтуған туралы сөз», «Досмамбет туралы сөз», «Әділ сұлтан жыры» сияқты жаратындылар туған. Ал XVI ғасырдың аяғында Ноғай ордасы тақ тартысы үшін ішкі күрес әрі қазақ хандығымен шапқыншылық жағдайда болды. Осындай бір ішкі тартыста ноғайдың Ормамбет биі өлді²⁷, ал Хак-Назар хан тұсында күшейген қазақ ордасының ноғайға жорығы жиілейді²⁸. Бұдан кейін Ноғай ордасы ыдырай бастайды. «Дальнейший распад Ногайской орды способствовал присоединению отдельных, вероятно, довольно многочисленных ногайских улусов к Казахской орде и смешению их с казахами. Восточная группа ногайских улусов, которой управляли сыновья Ших-Мамая, «алтыульцы», растворилась, по видимому, в составе казахов так называемого «младшего жуза»²⁹.

Осы XVI ғасыр аяғындағы тарихи жағдай Алтын Орда бірлігін көксеген «Тоқтамыс толғауын» қайта жырлатты да, оған осы дәуір оқиғалары қосылды:

Ай жігіттер, чоралар!
Ормамбет би өлгенде
Он сан ноғай бүлгенде...
Қан Тоқтамыс қарланып,
Байтағым деп зарланып
Айтып жылай жөнелді,—

деген үлгілес жыршы сөзі қосылды.

²⁷ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974, с. 487.

²⁸ История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней, т. I, изд. 2-ое. Алма-Ата, 1949, с. 118—119.

²⁹ Жирмунский В. М. Тюркский..., с. 489.

Міне, Ноғай ордасы ыдырап біраз ру тайпалар қазақ хандығына қосылған кезде жоғарғы жырларды өздерімен бірге ала келді. Бұлардан қазақ хандығының ішкі жағына көбірек тараған «Тоқтамыс толғауы», «Сыпыра жырау толғауы» сияқты толғаулар циклі тіл жағынан қазақ тілі нормаларына түгелдей түсірілді де, «Қазтуған туралы сөз», «Досмамбет туралы сөз», Шалкиіз жыры т. б. қазақ ішіне тарамай, оның батыс бөлегінде — Ноғай ордасынан бөлінген тайпалар арасында ғана айтылды. Тіпті қазақтардың бұл Кіші жүз бөлегі XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырда Жайықтан өтуіне байланысты ғана (өйткені XVII ғасырда бұл өлкеде қалмақтар болды да, ноғаймен еркін қатынас болған жоқ) осы батысқа жылжудан көп бұрын және осы кезеңнің тұсында ноғай, башқұрт арасында туған біраз өлең-жыр осы өлкеге келген қазақтар арасына тарады: XV әрі XVI ғасырдағы бірлік, одан бергі жердегі туыстық байланыс — бір тайпаның бірден-бірге өтіп отыруы сияқты байланыс, осы тарихи жалғастықтың негізінде туған халық психологиясы т. б. бұл дәуірлерде өзге халыққа айналып бара жатқан (өзге ұлтқа айналып бара жатқан процесті басынан кешіріп отырған) туыс тайпалары арасында туған поэзия үлгілерін жатырмай қабылдады. Келе бұл сөз мұралары бұл өлкенің өз сөз қазынасына айналды. Бірақ ноғайлармен көршілік жағдайда болуға байланысты Кіші жүз қазақтары жоғарыдағы келтірілген жырлар тіліндегі ноғайларға тән (қазақтың орталық бөлегінде жоқ) лексика қабаттарын көп өзгеріске түсірген жоқ (Қазақ тілінің қазіргі нормасы тұрғысынан қарағанда ноғай тіліне тән бұл ерекшеліктер — қазақ тілінде сақталмаған көне ерекшеліктер сияқты көрініп жүруі де осында жатыр).

Шындығына келгенде, Еділ — Жайық өлкесі қазақтары осындай жырларды ауысуы жағынан ғана емес, «Қырымның қырық батыры» сияқты эпостық жырларды — ноғайлы әрі одан бергі дәуірге тән жырларды жаратуымен, көнелерін қайта жаңғырта жырлауымен өзге өлке қазақтарынан бөлектенеді. Осы үшін де М. Әуезов: «Особенно замечательна, сильна и мощна была струя в традициях акынов Малого жуза, как акынов-исполнителей и слагателей по преимуществу героических

песен. У них были целые поколения, унаследовавшие преимущественно передачи, еще начиная с легендарного эпика Сыпражирау, продолженного далее школой Нурыма и еще дальше сказителями Мурынгом, Нуртуганом, Мергенбаем» («Мысли разных лет». Алма-Ата, 1959, стр. 471—472), — деген болатын.

2. Ескеретін тағы бір нәрсе: бұл Алтын Орда дәуіріндегі, ноғайлы дәуіріндегі жырлардың біразында негізінде көне дәуіріздері жатыр. Айталық, «Тоқтамыс толғаулары» циклінің ішкі желі-жүйесі сол XV ғасырда жаңа жасалған емес. Оның ізі арыда жатыр.

Алтын Орда дәуірінде Шыңғыс әулеті тактың мұрагері ғана емес, өздерінің арғы аталары жасаған (өз кезінде түрк тайпаларының «Күлтегін» шежіресі сияқты ауызша сөз үлгілерін мол тоғытып жасаған) «Монғолун ніғуча тобчийан» (Ең көне нұсқасы орысша «Сокровенное сказание», ал кейінгі XVII ғасырдағы нұсқасы «Алтан тобчы» боп жарық көрген) сияқты шежіре-дастандары арқылы да Ордада туған сөз үлгілеріне аздықөпті мұрагерлігі болды. «Тоқтамыс толғауын» жаратқан автор осы «Алтан тобчыға» көп еліктеген.

Орда төңірегіндегі жыраулар түрк боп кеткен өз хандарының арғы тегін жақсы білген (сол үшін де Сыпыра жырау Тоқтамысқа Шыңғыс ханға дейінгі аталарын санап, соларды көргенмін дейді). Бұл жыраулар Тоқтамыс жайлы жыр жасауда сол аталарын баян ететін шежіре-дастанды үлгі етуді сөз жоқ, әрі лайық, әрі қошамет көрген.

«Монғолун ніғуча тобчийанда» Шыңғыс хан монғол және бірсыпыра түрк тайпаларына қаған боп таққа отырған-құрылтай үстінде өзінің *тоғыз батырын* найманның Күчүлүг ханына қарсы жорыққа аттандырады: олардың әрқайсысына тән қасиеттерін, өзіне жасаған көмек-қызметін жеке-жеке айтып барып аттандырады. Ал «Алтан тобчыда» (АТ) «Жетім баланың тоғыз өрлүкпен әңгімесі, тағы Шыңғыстың көмекші-серіктерімен әңгімесі» деген тарауда Шыңғыс өзінің Бөрте қочун деген *әйеліне той жасап*, салтанат құрып отырады. Мәжіліс үстінде Шыңғыстың *тоғыз өрлүгі* (Сулдустың Торгон Шира, Жалаирдың Гоа Мухули, Жүржүттің Чуу мэргэн, Арлауттың күлүк Богурчи, Оронхойдың Жэлмэ, Бэсүттің Жэбэ, Ойраттың Хара Хир, Жүргеннің

Борохул, татардың Шиги Хуруг) шараптың жағымды-жағымсыз әсері жайлы жыр айтады. Бұлардан соң есікте отырған *жетім бала* түрегеліп сөз сұрайды. Тоғыз өрлүктің мынау шарап ішіп жатуы жөн емес дейді. *Чидана чэчэн* балаға кінә артар жауап береді. Бала ақтала да, айыптай да қайыра жауап сөз айтады. Бұдан соң Чидана чэчэннің жетім балаға өктем жауабы әрі Шыңғыс тілегімен айтылған *өсиет сөзі* келеді. Ендігі кезекте Шыңғыс өзінің *тоғыз өрлүгін* жеке-жеке тұрғызып қасиеттерін, қызметін атай отырып («Монғол-ун»дағы әдіспен) «... *Болғатү шар метү Боғурчи мінү чі ниген үге үгеле!*» *гебе* (Бұғалықты өгіз сияқты Боғурчим менің сен бір сөз сөйле!— деді),— деп тілек білдіреді. Өз кезегінде Боғурчи жауап-мақтау сөз толғайды. Және осы әдіс тоғыз рет қайталап, Шыңғыс әрқайсысында өз сөзіп *чі ниген үге үгеле* (сен бір сөз сөйле),— деп бітіріп отырады.

Міне «Тоқтамыста» Тоқтамысқа *жетім бала* Едіге келеді (Тарихта Едіге манғыт руының белді адамының, Тоқтамыс қолбасшыларының бірінің баласы); Тоқтамыс *әйелі араласуымен* жетім баланы өлтірмек болады; үлкен *той жасап* жұртқа арақ-шарап ішкізеді (АТ-да Шыңғыс әйеліне той жасайды), аяқшы боп жүрген жетім Едігеге алты жасар Анғысын досы Тоқтамыс ниетін айтып қояды; Едіге қашады; Тоқтамыстың аңдытып қойған *тоғыз ері шарапқа мас болып*, бірін-бірі пышақтап Едігеден айрылып қалады (АТ-да *шарап ішіп отырған тоғыз өрлүк жетім бала сөзіне қатты ашу шақырады*); Артынан Кеңестің ұлы Кең Жапбайды тіл алып келуге жібереді. Сонда екеуінің диалогы беріледі (АТ-да Чидан чэчэн баламен айтысады); Тоқтамыс тоғыз ерін («Есентайұлы Құдайберді батырым», «Монтайдан екі бірдей қос Дәулет», «Арғындардың басы едің, Қарақожа, батырым», «Қарақыпшақ Қобыландым», («Кеңестің <Кенегес руының.— Қ. Ө.> ұлы Кең Жамбай т. б.») шақырып, әрқайсысын жеке-жеке мақтап, Едіге артынан қуғызады («Монғол-ун»-да Шыңғыс тоғыз ерін мақтай отырып, найманның Күчүлүг ханына аттандырады). Мақтауы:

Есенімде ескімді берсем елемес,
Егескенде жыға тисем кектемес
Есентай ұлы Құдайберді батырым,
Сен бір толғачы деп еді,—

түрінде (АТ-да «... ерегісте босамас шыны жібек түйінім; Қиынымда мойымас Бұғалықты өгіз секілді Бағурчим, Сен бір сөз сөйлеші» түрінде) келеді.

Міне, «Тоқтамыс толғауын» жаратқан жыршы «Алтан тобчиға» кірген эпостық үзіктерді жақсы білген. Тіпті Шыңғыс туралы жырлардың түркіше варианттары, қайта өзгертілген варианттары Алтын Ордада XIII—XIV ғасырда айтылып жүруі де, ал жыршы оның желі-жүйесін, сөз шумақтарын, өлең жолдарын «Тоқтамыс толғауын» жасағанда қайта-айта, еркін кіргізуі де мүмкін. Ондай нұсқалардың болғандығын «Шыңғыс туралы шежіренің» түркіше варианты растайды. Шыңғыс хан шабуылына дейін жаратылған «Оғуз-наме» шежіре-әңгіменің әрі оғуз туралы аңыздың көп ерекше сәттерін қоса отырып жасалған бұл туынды («Ахуали Шыңғыс хан» боп 1816 жылы тасқа басылған) варианттан гөрі жаңа туындыға жақын келеді. «Монғғол-ун-да» Алан гоа күйеуі өлген соң ерсіз тағы үш ұл туады, ал Добун мэргәннен туған бұрынғы екі ұл: «шешеміз жанында ері я ерінің тума я жамағайыны жоқ, бұл балаларды кімнен туды?» — деп күдік айтады. Бары осы. Ал Алан гоа күдік келтірген балаларына туу жағдайын айтады, «осы бесеуің менен тудыңдар ауыз бірлікте болыңдар» деп, бір-бір шыбық беріп, бесеуіне сындыртады, бес шыбықты қосып буып, қайта береді, балалары сындыра алмайды. Сонда «сендер жеке-жеке болсаңдар осы шыбықтай әркімнен-ақ сынып қаласыңдар, бірігіп жүрсеңдер буылған шыбықтай ешкім сендерді ала алмайды», — дейді. Бары осы.

Түркше «Шыңғыс-намеде» екі баласы былай дейді:

Сакалунмусан су ічіп буаз болмаға,
Маны дегән қушмусан күн ыссысына буаз
болмаға,
Қауын йа қарбузмусан ерсіз урық ййымаға,
Тауықмусан күлгә аунап йумуртка салмаға,
Қаранасымусан көбүк ашап буаз
болмаға.

Ал Алан гоа балаларына:

Оңар йуртның нышасы уа бэлгүсі ол туур:
Жауудан елін көп етәр
Қала түбүн ор етәр
Дарвазасын кең етәр
Жау елгә, йат нөкәргә сырыны айтмаслар

Улугларың төргэ кэчирүп,
Кичиглэрин хызмэт кылдурурлар.

Иана біліңлэр: Оңмаз йуртның нышаны уа белгүсі ол туур:

Өз йуртын йаманлар,
Кіші йуртын мақтар;
Өз уруғын йаманлар,
Кіші уруғун мақтар;
Өз ағасын йаманлар
Кіші ағасын мақтар;
Улусы туур, кичісі сөйлэр,
Атасы туур, оғлы сөйлэр,
Уа мысқылчы болур.

Жирен ат бінгэн кызыл йүзлү оғландын кеңеш сорған ол кіші кіші болуп йурт күтмэс...», — деп келетін өсиет айтады.

Монгол шежірелерінде Алан гоа-дан әкесіз туған үш ұлдың бірі Боданжар (Шыңғыстың арғы атасы) ағаларына өкпелеп тауға кетіп, құс аулап жүрген жерінен ағасы Буху Қатахи іздеп барып ертіп қайтады; Шыңғысты шешесі Оэлүн-үчин татар тайпасына тұтқында боп келген соң туады (Сокр. ск.», § 30, 59). Ал Алан-Гоа — ерсіз туған балалары жайлы: «Түн бола сарыжарқын кісі (өзге нұсқасында бала.— Қ. Ө.) кіріп, ішімді сипайды оның жарығы менің ішіме кіреді, күн мен ай таласқан аралық қараңғы шақта *сары ит болып сілкініп* (шыра похай волжу, шілмалчжү) шығып кетеді» («СС», § 21), — дейді. Ал Рашид-ад-Дин «однажды спала дома. И вот через [дымовое] отверстие шатра проник луч света и погрузился в ее чрево», — деп баяндай айтып, Алан-гоаның сөзін келтіреді: «...Да, я каждую ночь вижу во сне, что какой-то рыжеволосый и синеокий человек медленно-медленно приближается ко мне и по-тихоньку возвращается назад» (Сборник летописей, т. I, кн. 2. М.— Л., 1952, с. 14). «Ахуал Шыңғысхандағы» аңдып тексеру сюжеті жоқ.

«Ахуал Шыңғыста» Шыңғыс Аланғуадан туады. Мұнда Шыңғыс «һауадын бір йарқын күн» боп еніп, «йалқы йаллы көк бөрі» боп шыққан кереметтен туады. Шыңғыс өскен соң ағаларына өкпелеп «қазақ чыкып кетеді». Сонда құс аулап жалғыз жүрген Шыңғысты хан көтергелі «артынан есітіп барған билер: Үйшін Майқы би, Қалар би, Ордач би, Қыбчақ би, Тамбан би, Қереит би, Буртақ би, Темур Кутлу би, Мунбай

(?— Мұнтан болуы.— Қ. Ө.), Танғут би» (37-бет) болады.

Монгол шежірелері жаңа туған Боданжарды не Шыңғысты суреттеп баяндамайды, жай «туды» дейді де қояды. Ал «Ахуал Шыңғыс» Шыңғыстың тууын өзгеше суреттейді және сөз үлгілері «Оғуз-намеге» өте жақын:

«Оғуз-наме»

1. Кенэ күнлэрдэн бір күн Аі қағаннұң көзү йарып, бодады. Еркэк оғул тоғурды. Ошул оғулнұң өңлүті чырагы көк ерді, ағызы аташ кызыл ерді; көзләрі ал, сачлары, качлары кара ерділэр ерді, йақшы нэн-сіклэрдэн көрүклүгрэк ерді.

2. Кенэ күнлэрдэ бір күн Оғуз қаған бір йердэ теңріні Жалбарғуда ерді. Қаранкулук келді. Көктүн бір көк йарук түшти. Күндүн айан, айдан қуғулуғрақ эрді. Оғуз қаған йүрүді, көрді кім ошбу йарукнұң арасында бір кыз бар ерді... йақшы көрүклүг бір кыз ерді Ануң көзү көктүн көкрэк ерді, ануң сачы мүрэн усуғы дег, ануң тіші інжу дег ерді. Анда көрүклүг ерді кім; йернің ел-күні оны көрсе, «аі, аі, ах, ах өлэрбіз» деп, сүттэн қумуз бола турурлар.

Біздің мақсатымыз бұл екі ескерткішті салыстыра талдау емес, біздің айтпағымыз Алтын Орда тағына ие

³⁰ Бұл байланысты біз басқа бір ретте кеңірек сөз етеміз. Тек «Ахуал Шыңғыс хан» түрк топырағында «Оғуз-наме» әсерімен туды дегенге тағы бір тілдік деректі келтіру өте қжет. Көне түрк жазба ескерткіштерінде «ел-күн» тіркесі «Қутадағұ білігте» («Уқуш бірлә ел күн ішіп ішлэді»), «Оғуз-намеде» («йылкыларны, ел күн лэрни йер ерді», «бедук бір йурт, ел-күн ерді») кездеседі. «Ахуал Шыңғыс хан» дәуірі үшін ел-күн тіркесі көне тіркес: бұл дәуірде ел-ұлыс, ел-жұрт тіркесі жасалып қалған. Бірақ «Ахуал Шыңғыста» негізінен «улуш» («бізнің улушымызны алмас»), «халқ» («халқға ғаділ болды»), «халқ оғлы» («халқ оғли көнмэс болул») сияқты сөздер қолданылса да, бірер жерде ел-күн тіркесі кездеседі («ел-күн бекләріне, халқ оғлына күч ете башладылар»). Бұл да «Оғуз-наме» тілінің әсері.

«Ахуал Шыңғыс хан»

1. Андын соң Аланғуаның көзі йаруп бір ер оғлан туғызды. Алтун бэээрлык, йағырында мөһрлү уа мөһріндэ Жабранл фэршта аты бар ерді. Өзі бөрі йағрлү, Жабранл көрклү,

2. [Текін көркі андағ ерді кім қуру ағачқа күлсе, йапрак уа тақыр йергэ бақса өлең бітэр ерді. Сачын тараса інжу төгүлүп уа түкүрсэ алтун-күмүш өсерді. Амма дүниеде бір артук туғмыш жан ерді] йүзін көргэн артындын өлейін дер еді уа қашында олтурғанлар майдек еруп, тақы атум тонум сенің болсун дер еді³⁰.

хандардың арғы аталары туралы жырлар Монғолиядан ауысып, осы Орда топырағына келді, олар уақыт өте түркше жырланды, тіпті олардың түркше жаңа варианттары жасалды, «Тоқтамыс толғауы» негізінде осындай жырлар — бұрын туған жырлар жатыр дегенді айту. Айталық, «Ахуал Шыңғыс» XV ғасырға дейінгі жерде Шыңғыс туралы шежіренің ауызша айтылып жүрген — тіпті аңызға айнала бастаған нұсқалары негізінде туған. Мұны қайта әңгімелеуші, қайта әңгімелеп қағазға түсірген кісі — «Оғуз-наме» шежіресін жақсы білген. «Оғуз-наменің» көп жерін пайдалана отырып жаңа туынды жасаған. Оның сыртында Аланғуаның аузынан жоғарыдағы үзіктерді, әрі:

мал күтмэгән мал күтсә,
қара өленні отладыр.
қуш чүймэгән куш чүйсә
қарға бірлэ қаз алдырұрман дер.
төрэ күтмэгән төрэ күтсә
кіші етін йэрман дер.
көн көрмэгән көн көрсә
көн егукні кимән дер.
мал тапмаған мал тапса
кішіні көзгэ ілмән дер,³¹—

деген шешендік толғауды айтқызып — түрк тайпалары арасында бұған дейін ауызда жүрген өте көне жыр жолдарын қосып, шежіре «авторы» Шыңғыс туралы әңгіме табиғатын барынша түркілеген.

Алтын Орда тұсындағы, одан бергі шақ жырларында арғы дәуірге тән сөз үлгілері, жыр түрлері, үзік-жолдар аралас жатыр дегенде тағы бір тиек «Монғол-ундағы» жыр жолдары.

Керейттің Тоғурул ханының інісі Жамуха монғол Темүчинмен (Шыңғыспен) андалық қатынаста боп жүрген бір шақта Меркітті қосыла шабыспақ боп былай дейді.

Қарауытар туым шаныштым мен,
Қара бұқаның терісінен
Бүре бүркеп бүгілген
Дан күңіренді соқтым мен,
Қара құрымды міндім мен,
Қатты тоным кидім мен,

³¹ Бұл үзіктер Алтын Орда дәуірінде ел арасында айтылып жүрген ауызша поэзияның ең алғаш жазуға түскен нұсқаларының бірі.

Қатаң жыдам тұттым мен,
Қатқұрдан жебемді салдым мен!
Ұзақтан қарауытар туым шаныштым мен,
Өгіз терісінен бүркелген
Даң күңіренді соқтым мен,
Орақ құрымды міндім мен,
Күдері бау көбем кидім мен,
Ұңғылы тұтқа қылыш тұттым мен,
Ұшпалы жебем салдым мен.³²

Бұл жыр монғол шежірешісінің Керейт Жамуха аузынан айтқызған сөзі ме, болмаса Керейт-түрк Жамуха сөзінің монғолша қайта айтылған варианты ма, оны айта қою қиын.

Егер «Жочы өлімін есіттірудің» монғол шежірелерінде жоқтығын, оның әуелде түркі тілінде туғандығын ескерсек, түрк-жыраулар өз монғол текті әмірлеріне не ілгеріректе көрші монғол ру-тайпа билеушілеріне айтар сәлем-хабарын өз тілінде айтып жолдай берсе керек. Жоғарғы Жамуха сөзі сондай сәлем-хабардың монғолша қайта айтылған түрі болуы керек. Ал бергі XVI ғасырда Еділ — Қырым аралығында туған «Орақ — Мамай» жырындағы:

Ақбозатқы мінгенмін
Алты атқа алған адырма
Күңірендіріп жүргенмін
Балдағы алтын құрыш болат
Жанбасыма ілгенмін, —

деген жолдар осы үзікке өте жақын. Яғни Орақтай өткен оқиғаны айтпай, Жалмухаша аттанар сәтті айтса, бұл жолдар:

³² Харағату туғ-ийен саншуба бі
Хара буха-ийен арасун-ийер
Бүрігсен бүркірен бүкү
Дағуту кенггерге-бен деледбе бі
Хара хурдун-ийен унуба бі
Хатангғу делл-ийен емүсба бі
Хатан жіда-бен баріба бі
Хадхурату суму-бен онілаба бі
Урту харағату туғ-ийен саншуба бі
Укер арасун-ийер бүрігсен
Өткен дағуту кенггерге-бен делеубе бі
Орағ хурдун-ийен унуба бі
Һүдестү сүтү Хуайғ-ийен емүсбе бі
Оң хітү үлдү-бен баріба бі
Оңітү сумү-бен опілаба бі («Сок. сказание», 106).

Ақбозатқа міндім мен
Алты атқа алған адырна
Күңірендіріп жүрдім мен
Балдағы алтын құрыш болат
Жанбасыма ілдім мен,—

түрінде шығар еді.

Міне, XIII ғасырдың басында айтылып қағазға түскен «Жамуха сөзі» мен XVI ғасырда айтылған «Орақ сөзі» арасында үзіліссіз жалғастық бар, яғни XVI ғасырда жаратылған «Орақ сөзі» стилінің деректі көзі XIII ғасырда жатыр.

Біздің мақсатымыз бұл екі халықтың ауызша поэзиясында бар байланысты сөз ету емес (Ондай байланыс бар да), біздің мақсатымыз жоғарыда: Алтын Орда, ноғайлы дәуіріне тән сөз үлгілері негізінде оған дейінгі дәуірлерге тән сөз үлгілері жатыр — дегенді дәлелдеу. Өйткені қыпшақ тобындағы халықтардың XIII ғасыр мен XV ғасыр аралығындағы ауызша поэзиясында монғолдар сияқты кезінде жазуға түсіріп барып жеткен сөз үлгілері жоқ есепті. Ал «Жамуха сөзі» мен «Орақ сөзі» табиғатында жатқан жақындық екі халық поэзиясында бар ұқсастық — *«Жамуха сөзі» сияқты «Сөз» үлгісі XIII ғасырда одан бергі жерде қыпшақ тобы тайпаларында да болды дегенге дәлел.*

XIII ғасырдың басында айтылып, сол ғасырдың 40-жылдары жазуға түскен монғол ауызша поэзиясындағы шешендік толғаулар, ерлік жырлар сол дәуірде қыпшақ тобы тайпаларының ауызша поэзиясында да болды. Бірақ олардың көбі ұмытылып, Алтын Орда дәуіріне жеткен жоқ, ал жеткендері соңғы редакциясымен жетті: өзге бір ақынның сөзі я өзге біреуге айтылған (дәуірі бөлек кісіге телінген) сөз болып жетті. Өйткені *өз дәуірінің нақты жағдайы, тыңдаушы тілегі айтушы үшін ең негізгі* нәрсе. Өткен дәуірдің сөзінен кейінгі дәуірге керек болмағаны жоғалады, ұмытылады. Мағынасы, идеясы, тақырыбы жағынан дәуір қажетіне жақыны ауысып, сәйкессіз жері нақты кезең тілегімен өзгертіліп отырады. Оның сыртында ең негізгі фактор — әр дәуірдің тілдік нормасы өзінің шешуші редакциясын жүргізеді. Жеке сөздерде ғана емес, дыбыстардағы, грамматикалық формалардағы, тіркестердегі, сөйлемдегі, сөздердің орналасу тәртібіндегі жаңа дәуірге тән жаңа норма бұрынғы дәуір сөзіндегі өзіне сәйкеспейтінің бәрін өзгертеді.

Өйткені поэзия барынша үйлесімділікті (гармонияны) қалайды. Басқаны былай қойғанда дыбыстағы өзгеріс негізінде бұрын дыбыс қуалап барып ұйқастырылған сөздер ұйқаспай қалады да, поэзияның ұйқас заңы дыбыстық өзгеріске түскен сөзді өзгертуді тілейді. Мұндай жеңіл редакцияға көнбеген жерде ұйқасты сөздер жұбын қайта құрайды, ал бұл жаңа сөздер өзінің мағынасына қарай өлең жолындағы өзге сөздерді я байланысқа түсіріп тұрған формаларды өзгертеді. Бұл келіп стильдік өзгерісіне ұласады. Бұған бір ғана нақты әрі өте қарапайым дәлелге Махмуд Қашғари «Сөздігінде» бар мақалдардың қазіргі түрк халықтарында олардың тіл нормасы ыңғайымен қалай өзгеріп жеткендігін әрі ол мақалдардың халықтар тілі нормасы ыңғайымен қалай бөлектеніп тұрғандығын айтса да жеткілікті. Болмаса «Тоқтамыс толғауындағы» «Еңкейіп үйге кіргеннен, Қол қусырып тұрғаннан»,— деген қазақ тілі нормасындағы жолдың қазақ тіліне өте жақын тіл ноғай тілі нормасымен: «Еңкейіп үйге кіргечдін, қол қусуруп турғачдын»,— түрінде келуін ойға оралтуға болар еді.

Міне, осыларды ескермеген жерде, біріншіден, бір дәуір сөз мұрасының екінші дәуірге, сол дәуірдің төл дүниесіне *айналып* барып өту процесін, екіншіден, осы процеске қатысы болған соңғы дәуір айтушыларының айтушы ретінде келіп туатын иелігін «авторлығын» т. б. біз ұмыт қалдырамыз. Ауызша поэзияға тән *көшпелі сөздерді* дұрыс танымаймыз.

XV—XVIII ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ
ПОЭЗИЯСЫНЫҢ АВТОРСЫЗ ҮЛГІЛЕРІНІҢ
СТИЛЬДІК, ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ поэзиясының XV—XVIII ғасырдағы, тіпті XIX ғасырдағы үлгілеріне тереңірек үңіле түскен сайын олардың біразының-ақ осы ғасырлардағы белгілі-белгілі ақын-жырауларға ғана тән дүние екендігіне күдік келтіруді былай қойғанда, осынау жыр нұсқаларының дәл сол XVIII және XIX ғасырға тәндігіне де күдік келтіресіз. Бізде белгілі ақын-жыраулар атымен аталып жүрген өлеңдердің қайсыбіреулері өзге бір жерлерде сол дәуірде жасаған екінші я үшінші бір кісінің атымен аталса, енді бірпарасы сол дәуірден екі я үш ғасыр ілгері туған әдеби нұсқаларда я бірер ғасыр кейін жасаған кісілердікі деп танылып жүрген мұралардың ішінде жүреді.

Мұның өзі соншалық етек алған дағдылы құбылысқа бұдан көп бұрын айналып үлгірген кезде, ешқандай зерттеуші-әдебиетші де, зерттеуші-тілші де осынау мұраларға текстологиялық барлау жасалмайынша бұл салада тыңғылықты жұмысқа кірісуге мүмкіндігі есте болмайды.

Мұнсыз біз зерттеу жұмысымызды жалған объектіге негіздеп, ғылымға зор кесел келтіреміз, былайғы оқырман қауымға жалған негізге құрылған пікірлер ұсынып, көп шатасуларға себепші боламыз. Айталық, сонау XV—XVI ғасырда туған ерлік-жорық тақырыптағы толғауларда я бұлардың көп әсері болған «Ер Тарғын» (XVII ғасыр) жырларында бар жолдарды XVIII ғасырда жасаған Бұхардан, XIX ғасырда жасаған Махамбет я Дулаттан кездестірсек, бірақ бұларды, ертедегі жыр

нұсқаларында барлығын ескермей, бергі дәуірдің әлгі ақын-жырауларына тән дүние деп танысақ, сөйтіп, ол өлеңдерге әдебиеттану әрі тіл білімі тұрғысынан келіп талдау жасап, идеялық, мазмұндық, стильдік ерекшеліктерін әлгі ақын-жыраулар өмір сүрген бергі дәуір поэзиясына тән ерекшеліктер ретінде танысақ, әдебиеттану ғылымы үшін де, тіл ғылымы үшін де қаншалықты зор қиянат жасаған болар едік. Тіпті біз өз мұрасы емес дүниені бір ақынға таңу арқылы оған жалған артықшылық жасаумен ақиқат қиянат та келтіреміз. «Ертедегі әдебиет нұсқалары»¹ деген кітаптың «XV—XVIII ғасырдағы әдеби нұсқалар мен ақын-жыраулар мұрасы» атты тақырыбы ішінде (бірінші тарауда) мынадай өлең бар:

Асанның асыл түбі ноғай деймін,
Үлкендердің айтуы болай деймін
Бұл сөзге анық-қанық емес едім,
Үлкендердің айтуы болай деймін.

Тегінде, ноғай, қазақ түбіміз бір,
Алтай, Ертіс, Оралды қылған дүбір.
Орманбет хан ордадан шыққан күнде,
Асан ата қайғырып айтыпты жыр.²

Егер кітаптың хронологиялық тәртібіне жүгінсек, мұның өзі XV ғасырға тән дүние болады*, өйткені бұдан кейін «Қазтуған жырау Сүйінішұлы (XV ғасыр)» деген тақырып келеді. Сіз осы өлеңді кітап авторларының беделіне сүйеніп XV ғасыр емес, бергі XVI—XVIII ғасырдың біріне тән дүние деп тани-ақ қойыңызшы, сөйтіп оған осы дәуірлердің біріне тән поэзиялық, тілдік үлгі ретінде талдау жасаңызшы.

Немесе «XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындары шығармалары»³ деген кітапта XVIII ғасырда жасаған

¹ *Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы*. Алматы, 1967.

² *Сонда*, 101-бет.

* *Ал «Тауарих хамса»* авторы былай дейді: Құдабай намында бір ағмы ақун бар еді. Бір йайда [ол] ақундан сұрадым. Асан қайғу кім дір, аның мақалаларындан білурсек. Сөйле дедүкмәктэ *бу йазылчақ өлең іле жауап берді* [«Асанның асыл түбі ноғай деймін» деп басталатын екі ауыз өлең келтірілген.]. Одан ары: «Мұнан соң қилы-қилы заман болар» деп басталатын 8 жол өлең келтіріп барып»,— деп айтқан екен дерек. Қойчы әкем сөйлеуші еді,— дейді. Қойчы әкем дедікі: Қойчан намды бір дана уа білумлі адам болса керек. Құдабай ол данадан насыр ешітміш» (261-бет).

³ *XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындары шығармалары*, Алматы, 1962.

Шал ақынның мұралары ретінде берілген «Бұл дүниенің мысалы» атты өлеңді алайық:

Бұл дүниенің мысалы
Ұшып өткен құспен тең,
Өмірде көрген жақсылық
Ұйықтап өткен түспен тең,
Атадан мирас ақылың,
Түзік айтқан мақұлың
Ләзім болған іспен тең
Мектептен сабақ алсаңыз,
Алуан (?) шекер балмен тең.
Саясы жоқ бәйтерек
Сазға біткен талмен тең.
Жаман болса балаңыз,
Бұғып өскен талмен тең,
Қайғы ойлаған жігіттің
Кең дүниесі тармен тең
Жаманға айтқан ақылың
Ағып кеткен салмен тең,
Оның өзі, бозбала,
Мандайға біткен сормен тең.⁴

Бұл өлең Шалдан бір дәуір кейін жасаған Шортанбай өлеңдері ретінде танылып, осыдан жүз жыл бұрын баспа бетін көрген*. Осы өлеңді XVIII ғасыр соңына, тіпті бері дегенде XIX ғасыр басына апарып, сол дәуірдің поэзиясы, поэзия тілі ретінде талдауға болар ма еді. Әрине, болмас еді.

Шал ақын жөнінде Шоқан былай дейді: «Из преданий о происхождении киргиз замечателен джир ахуна из племени аргын, из рода атыгай и поколения Худайберды и отделения его Баимбет-Чала, современника прадеда моего, хана Аблая. Знающих эту эпопею теперь очень мало, по крайней мере, я до сих пор не имел случая ее слышать» (Соб. соч., том I, стр. 211). Жазба әдебиетте бұдан өзге дерек жоқ. Ал Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық кітапханасында ел ішінен ілгері-кейінді жинаған қолжазба деректер бар. 814-папкада 1-номерлі материал 1949 жылы Молдағұл Мырзабековтен жазып алынған (Айқын Нұрқатов жазып алған). Сонда «Шал ақынның әкесі Құлеке Татан, Мырзабектермен жылдас. Мырзабектің баласы Молдағұл

⁴ Аталған жинақ, 53—54-беттер.

* Радлов В. В. Образцы., ч. III, 1870; с. 714—724; Лютин Я. Киргизская хрестоматия. Сборник образцов народной литературы киргиз Туркестанского края. Ташкент, 1883, с. 226—249.

қазір 96 жаста. Мырзабек Молдағұлдың 19 жасында 86 жасында өлген» — деген шежіре бар. Сонда Мырзабек 1776 жылы туған (1862 жылы өлген). Демек, Шалдың әкесі Құлеке де осы кезде туған. Сол папкада «Шал ақышның әкесі Құлеке өлгенде айтқаны» деген өлең бар:

Құлеке жиырмада аркар еді.
Отызда би, қыркында дарқан еді,
Кешегі дулап өткен Құлекенің
Алдынан *орыс, қазақ* тарқап еді
Алпыс бір мүшел келді мерттей болып,
Өтпедің сол мүшелден серттей болып.
Кешегі дулап өткен ер Құлеке
Су тиген сөне қалдың өрттей болып.

Құлеке 61 жасында қайтыс болған. Сонда шалдың әкесі Құлеке 1847 жылдары шамасында дүние салады.

Жоғарыдағы папкада Қыздар Қозыбеков жинаған (1935—1938) 2-нөмерлі материал бар. Жинаушы «Өлеңге тоқтамайды Шал дегенің» атты 8 жол өлеңді «Әкесі Құлекенің божысын ұстап Шал жасында *Шыңғыс ханға барғанда* айтқаны» (15-бет) десе, ал 1-нөмерлі материалда «Әкесі Құлекеге еріп *Абылайға барғанда* айтқаны» делінген. Мұнда Шал Абылаймен тұстас емес, Абылай — шал, Шал ақын — бала. Ал 4-нөмірлі материал ішінде «Батырлар туралы және Шал ақын» деген дерек бар. Онда: «1605 жылдар шамасында Аты ай ішінде Құдайберді, Бәйімбеттей атақты батырлар: Мендеке, Тілекке//Жантелі, Жәпек» болғанын, Тілекенің Құлеке деген інісі болғаны, Құлеке қартайғанда 12 жасар баласы Төлегенді ертіп Үйсін еліне сонда кеткен жесірді іздеп барғаны, Кіші жүзде Бөлек батырмен соғысқаны, бала Төлегеннің Үйсін қызбен айтысқаны, қыздың «бала да болсаң ақылды екенсің, сенің атың Шал болсын» дегені айтылады. Бұл өзі В. В. Радлов жинап бастырған «Жантелі ертегісіне» жақын өте тамаша бір ертегі.

Міне, осы ертегі кейіпкері Төлеген — Шал Шоқан айтқан шалға жақын келеді. Бірақ бұл ақыннан Шоқан айтқан тарихи эпос-жыр сақталмаған.

Корытынды жасайық: 1) XX ғасырдың 40-жылдарына сақталып жеткен өлеңдерді Шоқан неге білмеген;

2) XIX ғасырдың 1-жартысында өте көп сөз үлгілері жиналып баспа көрді, соларда Шал өлеңі деген өлең, я Шал аты неге кездеспейді?

3) Кешегі дулап өткен Құлекенің «Алдынан *орыс,*

қазақ тарқап еді»— деген жолдар Абылай заманында болған Шалдың қартайған әкесі Құлекеңе лайық па?

4) «Дала уалаятының газетінде» (1889, № 45) мынадай өлең бар:

Қазаққа пайда мынау малын бақсын,
Отқа жайып, суарып, бағып-қақсын,
Ұлда бір сөз, жалшыда екі көз жоқ,
Соқыр адам мал жайын қайдан тапсын.
Байлар өзі бақса екен малын жүріп,
Кедей де өлмес еді күнін көріп.
Өз малын өзі бақпай, босқа қаңғып
Жалдайды бір кедейді көп мал беріп,
«Ол кедей кімді оңдырсын өзі оңбаған», —

деп жалғасып кетеді. Шығарушысы айтылмаған осы өлең Шалға телініп жүр. Ал, бұл жолдарға тән идея, көзқарас Бұхар жырау заманына лайық па?

5) Шал ақындікі деген өлеңдерде хатпен жазысып айтысу бар. Шалдың қызға жазған сәлем жауабы:

Пайдамды тигізейін келсе шамам
Қолыңа ал ойланып қағаз, қалам
Ақынның аса зирек әңгімесін
Жиып ал үлгі қылып тегіс тәмәм.
Ақын бол бүгілмейтін тіл мен жағың,
Жазудан тоқтамасын он саусағың,
Артылып алапатың абыройлы,
Күн сайын арта берсін өнер бағың,—

деп келеді. Хатпен айтысу XVIII ғасыр поэзиясына тән бе?

6) «Кәрілік туралы» деген бір өлеңінде:

Бұрынғы өткен дәурен қайтып келмес,
Зорығып күндіз-түні сағынсақ та,
Жастардың біреуіндей білгендейміз
Қартайып әбден естен жаңылсақ та.
Жастардың қолайына жаға алмаймыз
Айтқан серт, уәдеден табылсақ та,—

деген жолдар бар. Нұржанның, Әубәкірдің өлеңдеріндегі үн сарындас, соларша стильде, ырғақ өлшемде өлең жазу Бұхар дәуірі поэзиясына тән бе?

7) Шоқан қазақ поэзиясы түрлері жайлы мақаласында (1) «джир», (2) «джиров», (3) «каим», (4) «караулен», (5) «улен» түрлерін атап, былай дейді: «Эта форма (астын біз сызып отырамыз.— К. Ө.) употребляется теперь всеми новейшими поэтами как для импровизации,

так и для *поэм*, а наиболее введена в употребление певцами Орунбай рода караул, отделения атеке-дживир и слепым певцом Чодже рода атыгай, отделение джанакыргыз... Предметом *этих песен* есть большею частью какое-нибудь религиозное повествование...

Форму улена певцы употребляют также для импровизации как самую удобную и к которой они теперь как бы более привыкли. Известная поэма «Кузу-Курпеч и Баян-сулу» пересказана мне была знаменитым Джанакком в форме улена.

Песня (улен) вошла в употребление в киргизской степи не более 50 лет назад.

Улен (песня) состоит из четырех стихов, два первые и четвертый суть силлабические, кончающиеся на одну рифму, третий не рифмуют» (Собр. соч., том I, стр. 199—200).

8) Міне, алды я тұстасы Бұхарда, арты Махамбет, Дулатта жоқ үлгіде — өлең формасында XVIII ғасырда сөз тудыру, онда да таптық көзқарасы өте айқын ақындық тұрғыдан (қазақты топқа, таптық топқа бөліп, «жалшыны бай малының жайын білмес», «екі көзі жоқ соқыр адам» деп, байды өз малын өзі бақпай «көп мал беріп кедейді жалдайды» деп, «өзі оңбаған кедей кімді ондырсын» деп өте күрделі түсінікке көтерілген ақындық тұрғыдан) табылу шындыққа келе ме?

9) Шал ақынның өлендері деп жүрген өлендер Шоқан айтқан XVIII ғасырда жасаған Шал ақынның өлендері емес, XIX ғасырдың орта тұсы мен XIX ғасырдың екінші жартысында жасаған өзге бір Шал аттас ақынның өлеңі. Бұл Шал ақын сол дәуірде жасаған бір жағы Мұрат, Әубәкір, Нұржан, бір жағы Ақан сері, Біржан деңгейіне жетпеген, оларша қоғамдық мәселе көтермеген тек кәрілік, от басы, кәрі күйттейтін тамақ, байбайшыл қарттың келінге бөжілі тақырыбы болған, бірақ пайымдағанын шебер тілмен айта алатын ақын.

Міне, осы ақын тілін XVIII ғасырға апарып, Бұхар жырау поэзиясымен қатар алып талдауға болар ма еді. Әрине, болмас еді.

Қазіргі әдебиеттану ғылымының араластығы болған осы сияқты дүниеліктерді былай қойғанда, халық, ел аузында бір өлеңнің бірнеше варианты болып, оның бірнеше кісі атымен жүргені туралы не айтуға болады? Айталық: Бұхар айтты деген:

Асқар таудың өлгені —
Басын мұнар шалғаны.
Көктегі бұлттың өлгені —
Аса алмай таудан қалғаны.
Ай мен күннің өлгені —
Еңкейіп барып батқаны.
Айдын шалқар өлгені —
Мұз болып тастай қатқаны.
Қара жердің өлгені —
Қар астында қалғаны.
Өлмегенде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді.
Әлімнің хаты өлмейді⁵, —

деп келетін өлеңнің * екінші бір варианты бар. Ол:

Асқар таудың өлгені —
Үстіне мұздың қатқаны.
Ай мен күннің өлгені —
Мезгілінде батқаны.
Қара жердің өлгені —
Жеті қабат тоң болып
Қыс болғанда қатқаны.
Ажал деген атқан оқ.
Бір алланың қақпаны
Жиреншенің ойланып
Осы болды айтқаны,⁶ —

деп келетін Жиренше сөзі ретінде танылған өлең. Алғашқысы 13 жол, соңғысы 11 жол. Бұл екі кісінің бірі XIV ғасырда, бірі XVIII ғасырда жасаған. Арада 300 жыл жатыр. Әрине, алғашқы өлең (Бұхардікі делінген) соңғы өлеңге қарағанда, сөз таңдау да ерекшелену. Бірақ соған қарап оны Бұхар шығарған өлең деуге әсте болмайды. Жиренше сөзі деген өлең анық болған десек, Бұхар өлеңі деген өлең соның біршама өте жеңіл редак-

⁵ *Аталған* жинақ, 47—48-беттер.

Осы өлең башқұртта да бар:

Бейеке таудың үлгәнә —
Башын монор алғаны;
Ай менән көндөң үлгәнә —
Тонйорап бойып барғаны;
Қара ердең үлгәнә —
Қар астында қалғаны;
Ир-егеттең үлгәнә
Илен дошман алғаны.

⁶ *Қазақ ССР* Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы архивы, папка № 849.

цияланған екінші бір нұсқасы ғана. Ал егер бұл өлеңді Бұхар өлеңі десек, онда Жиренше сөзі қайда қалады? Егер Жиренше сөзі деген өлең анық Жиреншеге тән десек, онда Бұхар өлеңі деген өлең жоқ болып шығады.

Бұлар ғана емес, бір ақындікі деген өлең екінші бір жерде өзге бір формада да кездесе береді. Бұхар жыраудікі делінген бір өлең:

Жар басына қонбаңыз,
Дауыл соқса үй кетер.
Жатқа тізгін берменіз,
Жаламенен бас кетер.
Жаманмен жолдас болсаңыз,
Көрінгенге күлкі етер.
Жақсымен жолдас болсаңыз
Айрылмасқа серт етер...⁷ —

деген үлгіде есімшенің *-ар* формасымен келсе, осы өлең есімшенің болымсыз түрі *-с* формасымен екінші бір жерде өзгеше вариантпен кездеседі.

Жағаға жақын қонбаңыз,
Жағаға жақын қонсаңыз,
Жайылып сулар алмас па?
Жаманменен дос болсаң,
Жазымда басың қалмас па?

Міне, қазақ поэзиясына тән осынау ерекшеліктер әңгімені ешқандай да орта жолдан бастауға әрі бір кісі төңірегінде ғана құруға әсте мүмкіндік бермейді. Алғашқы дәуірлердің аттамалы (өте тар аяда болса да) соқпағы салына отырып барып бергі дәуірді молынан сөз етуді керек етеді. Соның өзінде де жеке ақын-жыраудың авторлығымен шығып, «жұрт айтты» дәрежеге түскен өлеңдерді, яғни ортақ мотив, ортақ тақырып өзін ортақ дүниелікке айналдырып, жеке автор еншісінен шығарып, көп автордың ортақ еншісіне көшірген өлеңдерді бір топтауды, сөйтіп, халық поэзиясы деген ортақ мұраны жіктеп шығаруды керек етеді. Осындай жіктеліп шығарылған халық поэзиясы болмаса біз Бұхар, Махамбет, Дулат поэзиясына лайықты фон жасай алмаймыз. Ал бұл фонсыз Бұхар да, Махамбет те, Дулат та анық көрінбейді. Сол сияқты, бұл поэзия алыптарына дейінгі арғы дәуір өте тар көлемде болса да сөз болуы керек. Мұнсыз біз Бұхар, Махамбет, Дулат поэзиясының басы қайда жатқандығын

⁷ XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары. Алматы, 1962, 38-бет.

көре алмаймыз. Бұларсыз Бұхар да, Махамбет те, Дулат та қазақ поэзиясынан алатын орны жағынан айқын сараланып көрінбейді.

1. XV—XIX ғасыр поэзиясына тән ортақ мотив пен варианттылық

Қазақтың ауызша поэзиясының ұлы мұхиты алтын қорында мазмұнда, ойда, пікірде соншалық тереңдік, ал форма, үлгіде соншалық көркемдік әрі соншалық біртектес жақындық бар бір алуан мұра сақталған. Бұлар — ту бастағы шығарушыларын, авторларын әлдеқашан ұмыттырып, жалпы халықтық ортақ дүниелікке әлдеқашан біржола айналып үлгірген сөздер. Бұл сөздер — халық поэзиясының ұшан-теңізіндегі маржан моншақ — дидактикалық мазмұндағы толғау сөздер. Ұқсастыра айтқанда, бұлар поэзиялы мақал-мәтелдер, халық поэзиясының афоризмдері.

Бұл сияқты бір халық, яғни қазақ халқы аясында алғанда ортақ дүние танылатын мұралар ішінде XV ғасыр емес, одан арғы жерде туған, түрк халықтарының белгілі топтарына ортақ дүниелердің де жүруі мүмкін. Өйткені түрк халықтары тіл жағынан туыс болғанда жеке сөздерде ғана емес, әрі тілде, сөздік қабықта жасалған формаларда да туыс. Тілдердің тектестігі, туыстық жақындығы осы ортақ тілдік формалардың көптігімен, олардың өзара бірдейлігімен, немесе варианттық үлгідегі бірдейлігімен белгіленеді. Сөз жоқ, бұлар — мұралық нәрсе, бұлар мұралық ауысулар арқылы болып отырған дамудың нәтижесі. Осы тілдік мұралық халықтардың ауызекі сөйлеу тілі арқылы ғана тұрақталып, дәстүрленіп жеткен жоқ, олар әрі халықтардың екінші дарыны, творчестволық дарыны — поэзиясы арқылы да тұрақталып, дәстүрленіп, кейінгіге ауысып отырған. Бұл ғана емес, поэзия ауызекі сөйлеу тіліне кері әсер етіп отырған. Сөйлеу тілі өзіндегі барша тілдік-көркемдік белгілер, көркемдік қасиеттер үшін халықтың поэзия тіліне қарыздар.

Бұл сөз үлгілерінің екі қасиеті бар: бұлардың бір тобы мақал-мәтелдер сияқты түркі туыстас халықтардың біразына-ақ ортақ болып келсе, бір тобы қазақтың өз төл поэзиясы аясында бірнеше ақын-жырауға бірдей телініп жүреді. «Аузы күйген үріп ішеді», «Құр

сөз құлаққа жақпас» дегенді қазақтар қазақтың халық мақалы деп айтса, қырғыз халқы қырғыз мақалы деп айтады. Ал бұл сияқты мақалды түрк халықтары бірінен бірі алды деп айтуға әсте болмайды. Міне, осы сияқты поэзияда да түрк халықтарының бірінен бірі алды деуге келмейтін ортақ мотивті өлеңдер бар. Олар поэзиялық тармақ-сөйлемдерде, фразеологияларда, тіркестерде, поэтикалық формаларда, жеке сөздердің мағыналық жұмсалысында бірдейлік қасиетке ие болып келеді.

Басқа емес, дәл осы ортақ қасиет-белгілер — түрк халықтарын туыстық жағынан поэзияда топтастыратын әрі жіктейтін әдеби-тілдік материалдар ⁸.

Қырғыздың атақты «Манас» жырында мынадай жолдар бар:

Оюн салған куланы
Толуқ семіз кунандай,
Жыландары арқандай,
Чымчығына қарасан,
Алтайдағы ұлардай,
Чырпығы бар чынардай,
Жалбырағы жарғақтай,
Қара құрту бармақтай,
Балтырғаны білектей,
Маралы үркүн чу қонса
Мала қашқа инектей,..
Айта бұйта дегенче
Ачып көзді жұмғанча...
Жебеден мурун жеткени,
Жеткен жерден Дөңгөнүн
Кендер курдун бети деп,
Өпкөнүн бер жақ чети деп,
Жан жерини тушу деп,
Өлер жери ушу деп,
Көп ичсе тойгус сыр найза
Катуу муштай өткөнү.
Ач арыстан төштенүп,
Алғыр бүркүт көздөнүп,
Аталып Манас жетти әмди.
Қалмақ ээрдин қашы деп,
Қақ жүрөктүн башы деп,
Найза салып өтту әмди.
Араандай ооз ачылып
Қан аралаш ақ көбүк
Омууроого чачылып. ⁹

⁸ *Өмірәлиев К.* Ортақ мотивті вариантты поэзия үлгілері жайлы. «Қазақстан мектебі», 1969, № 6, 85-бет.

⁹ *Радлов В. В.* Образцы..., т. V, с. 35.

Осы сиякты жолдар қазақтың батырлық-эпостық жырларында да кездесіп отырады.

Маралы бар киіктей
Балдырғаны білектей
Алмасы бар жүректей
Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған.

Немесе:

*Алаша аттың басы деп
Қалмақы ердің қасы деп
Қақ жүректің тұсы деп
Өлер жерің осы деп*
Толқысып келген қалмақты
Толғап тартып қалады

(«Ер Тарғын»)

*Арандай аузын ашады
Аяғын тап-тап басады*

(«Қобланды»)

Бұлар — жай тілге тиек үшін келтірілген бірлі-жарым ұқсас-бірліктер ғана. Болмаса өз алдына зерттелуге тиіс бұл ұқсас-бірліктер үшін сан алуан фактілер келтіруге болар еді.

Осы сипаттас бірлік-ортақтық эпостық жырларда ғана емес, толғау жырларда да кездеседі. Тіпті туыстас халықтар әдебиетінің арғы дәуіріне бара түскен сайын белгілі бір өлең-жырлардың бір емес, бірнеше түркі халқы әдебиетінде қатар жүрген жиілігі молая түседі. Айталық, В. В. Радлов Қырым ноғайлары* арасынан мына бір өлеңді жазып алған:

Бір дегеште не йаман?
Бір пытырсыз йіған мал йаман.
Екі дегеште не йаман?
Екі ідіні сала қалсаң о йаман.
Үш дегеште не йаман
Бір кушнуң қанаты сынса,
Ушалмаса о йаман.
Дөрт дегеште не йаман?
Төркүнү узақ қыз йаман.
Беш дегеште не йаман?

* Радлов В. В. Образцы., ч. VII, с. 167; В. Радлов бұл ноғайлардың Қырымға келуі жөнінде былай дейді: «Они в конце прошлого столетия покинули Северный Кавказ и отправились на запад по северному берегу Черного моря» (Сонда, XII бет).

Анасы өлүп бешікте
Иылай қалған ул йаман...
Тоғуз дегеште не йаман?
Қырымдан әскер алса о йаман.

Осы өлеңді В. В. Радлов Бараба татарларының арасынан да кездестірген, бірақ бұл өлең «Тоқтамыш жырының» ішінде жүр.

Бір тігіштә ні йаман?
Бір алланы білмәс ул йаман.
Ігінчілі ні йаман
Ікі ракат бір зуннат
Парз оғумаі ул йаман.
Үчүнчілі ні йаман?
Үзүлүп чығар жан йаман;
Түртінчілі ні йаман?
Түркүнү йок қыс йаман.
Бішінчілі ні йаман?
Бішіктә уланлар ылаі
Атасыз қалза ул йаман...¹⁰

Ал енді осыған өте жақын жырды қарақалпақтардың ауыз әдебиеті үлгілері арасынан да кездестіреміз.

Бир дегенде не жаман,
Билимсіз өскен ул жаман
Екиленши не жаман?
Елеусіз өскен қыз жаман
Үш дегенде не жаман?
Үшкүлсүз пишкен тон жаман
Сегиленши не жаман?
Сексенге шыққан қарт жаман
Сергиздан болса сол жаман
Тоғызланшы не жаман?
Тоғыз қабат турқаны
Тоздырмай өлген сол жаман.¹¹

Бұлар ортақ мотив қана емес, ортақ мұра да. Осы жырға ие халық өкілдері біз бұл жырды пәленнен алдық дей ме? Сибирьдегі Бараба татарлары өз аталарымыздың сөзі десе, Қырым ноғайлары өз бабаларымыздың сөзі дейді емес пе? Сөзі бөлектігі болмаса қарақалпаққа тән өлең де жоғарғы екі өлеңнің варианты ғана.

Қарақалпақ халқында дидактикалық сарындағы толғау, терме-толғау өлеңдері көп. Солардың көбі қа-

¹⁰ Радлов В. В. Образцы., ч. IV, с. 131.

¹¹ «Қарақалпақ халық қосықлары». Нөкіс, 1965, 315-бет.

зақтың толғау, терме-толғау өлендеріне ұқсас, ал біразы тіпті сөзбе-сөз бір жерден шығып жатады.

Артқы аайылдың батқанын
Ийеси білмес ат билер.
Ағайынның азғанын
Ағайын билмес жат билер.
Тери тонның ыссысын
Жасы толған қарт білер ¹²

Ай не болар күннен соң
Күн не болар айдан соң.
Арланып ат жууырмас,
Арбашы ябы өзған соң.
Қатуда шалқып сөйлемес,
Йининде тоны тозған соң,
Жигит шалқып қыдырмас,
Басынан дәулет тайған соң.
Қызлар кийген парша тон
Ески дейди тозған соң.
Ел сораған патшаңыз
Шопан саяқ сықылды
Байтақ жатқан елден соң.
Әмүдәрия шөл дейди,
Бұрқып ағар суудан соң,
Көллер жуда болады
Сыңсып ушар қуудан соң.
Тәрде тұрған дәстүрхан
Қәдири болмас наннан соң. ¹³

Бірінші өлең қазақта мына үлгіде кездеседі:

Артқы айылдың батқанын
Иесі білмес, ат билер,
Ер жігіттің қадірін
Ағайын білмес, жат билер. ¹⁴

Ал қазақта Бұхар жыраудың толғау деп танылған «Ай не болар күннен соң» деп басталатын 32 жол өлең бар.

Ай не болар күннен соң,
Күн не болар айдан соң.
Құлпырып тұрған бәйшешек
Құрай болар солған соң.
Хандар киген қамқа тон
Шүберек болар тозған соң
Еңсесі биік кең сарай

¹² Сонда, 313-бет.

¹³ Сонда, 311-бет.

¹⁴ Шешендік сөздер. Құрастырған Адамбаев Б. Алматы, 1967, 83-бет.

Мертік болар бұлген соң
Тәрде отырған қарт бабан
Төресін жаңылар малдан соң.
Доңғалақ арба жүре алмас
Қос арысы сынған соң...

Міне, бұл толғауларды варианттар деуге де, әуелі негіз нұсқаны әр халық өкілі өзді-өзіңше қайта редакциялап жырлаған деуге де болады.

Дәл осындай жай түрк халықтары поэзиясы ауқымында емес, қазақ халқының өз төл поэзиясы аясында да кездеседі.

Махамбет ақында мынадай өлең бар:

- (1) Орай да борай қар жауса,
- (2) Қалыңға боран борар ма?
- (3) Қаптап соққан боранда
- (4) Қаптама киген тоңар ма?
- (5) Туырлығы жоқ тұл үйге
- (6) Ту байласаң болар ма?
- (7) Ту түбіне тұлпар жығылса
- (8) Шаппаған нәмарт оңар ма?
- (9) Қарындастың қамы үшін,
- (10) Қатын менен бала үшін,
- (11) Қайырылмай кеткен жігіттің
- (12) Өзін кәпір, алғанын
- (13) Талам деп айтсақ болар ма?
- (14) Асқар, асқар, асқар тау
- (15) Асқар таудың су бүркіті
- (16) Ылдидың аңын шалар ма?
- (17) Лашын, сұңқар жүн төксе,
- (18) Далада қалған сүйек деп
- (19) Шеніне қарға жолар ма? ¹⁵

Сөз жоқ, өлең екі бөліктен тұрады: алғашқы 13 жол бір бөлек, соңғы алты жол (12—19) бір бөлек Махамбет соңғы өлең жолдарын алдыңғы жолдарға ұқсастық дәлел үшін өзі құрды ма, әлде бұрын бар өлең жолдарын мына өлеңнің айтылуы өзі іздеп тапты ма?

«Шайыр» жинағында Махамбетте бар осы 14—19-жолдардың басқаша текспен келетін түрі бар:

- (1) Асқар, асқар, асқар тау
- (2) Асқар таудың ақ сұңқар
- (3) Ылдидың аңын чалар ма?
- (4) Асқар таудың басына
- (5) Ақ сұңқар құс түлесе
- (6) Жүніне қарға жолар ма?

¹⁵ Өтемісұлы Махамбет. Өлеңдер, 1962, 17-бет.

- (7) Атадан туған азбын деп
- (8) Ісін көпке салар ма?
- (9) Атайын ермен жол чексең
- (10) Қанжығаң жауда қалар ма? ¹⁶

Ал соңғы жылдары шыққан ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясын құрастырушы авторлар осы жинақтан алынды деп (түсініктер, 200-бет) өлеңнің төмендегі үлгісін берген:

- (1) Асқар, асқар, асқар тау,
- (2) Асқар таудың су бүркіт
- (3) Ылдидың аңын алар ма,
- (4) Далада сұңқар түлесе,
- (5) Жанына (?) қарға жолар ма?
- (6) Атайы ердің баласы
- (7) Атадан жалғыз тудым деп,
- (8) Басына қиын іс келсе,
- (9) Ісін көпке салар ма,
- (10) Атаның ұлы ерлерге
- (11) Малыңды бер де басың қос,
- (12) Басыңды қос та бек сыйлас,
- (13) Күндердің күні болғанда
- (14) Басың жауда қалар ма? ¹⁷

Хрестоматияда бұл өлең Шалкиіз жырау шығармасы деп танылған*. Осы өлеңдегі «Шайыр» жинағында жоқ жолдардың екінші бір варианты Махамбеттің «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзінде» кездеседі:

Ата ұлының баласы
 Асыл ерге малың бер,
 Малың бер де басың қос,
 Басына тарлық түскенде
 Ардақтаған әділ жанын аяр ма?! ¹⁸

Қазақ көне әдеби нұсқаларын көп жинаған Хасан Ғали қолжазбаларында бұл өлеңнің 4-варианты бар.

Асқар, асқар, асқар тау
 Асқарсыз тау болар ма?
 Асқар таудың ақ сұңқар
 Ылдидың аңын шалар ма?
 Асқар таудың басына

¹⁶ «Шайыр», 33-бет.

¹⁷ Ертедегі әдебиет нұсқалары. Алматы, 1967, 116-бет.

* «Шайыр» жинағында бұл өлеңдер тобы Шалкиіз өлеңі делінбеген (бұл жинаққа Шалкиіздің белгілі өлеңдері де кірмеген). «Әуелгі қазақ батырларының жырлары» деген тақырыппен берген, 32-бет.

¹⁸ Өтемісұлы Махамбет. Өлеңдер, 52-бет.

Ақ сұңқар құс түлесе
Жүшіне қарға жолар ма?
Атадан туған азбын деп
Ісін көпке салар ма?
Атасы ермен жол шексең
Қанжығаң жауға қалар ма?

Жинаушы бұл өлеңді ешкімге телімеген.

Міне, осы өлең кімдікі? Махамбеттікі ме, Шалкиіздікі ме? Әлде осы екеуінің арасында жасалған үшінші бір жыраудікі ме? Осының бірін айтуға дәлел қайсы? Бұл күнге дейін Махамбет өлеңі делініп келген өлеңді Шалкиіздікі десек, онда Махамбет өзінен бұрынғы Шалкиіз мұрасын ретіне қарай пайдаланған болып шығады. Бұл — табиғи нәрсе. Махамбетте ондай өлең жолдары едәуір. Бірақ Шалкиіз мұрасы дерлік шығармада сонау XVI ғасырдың соңына тән тілдік белгі жату керек қой. Өлең әр уақытта да форма аясында, форма құндағында туады. Ол осы құндақта тұрғанда бірді-екілі лексикалық, ілуде тіркестік өзгеріске түспесе, синтаксистік, ырақтық-сөйлемдік өзгеріске түсе бермейді.

Бізде Шалкиіз сөзі делініп жүрген өлеңдерде мынадай сөздер, тіркестер бар: *құба арланға жолығар; аш қасқырға жолығар; ау бөрілер, бөрілер; боз сұңқарым өзіңсің (көлді тастап қырға ұшса) о-дағы бір тарланға жолығар; айдын шүйсең тарлан шүй; құсты жисаң бүркіт жи; сыпайышылық сүрмен-ді, батыршылық сүрмен-ді; алаштан байтақ (байтақ алаштан) озбаса; өзі дұшпан, өзі қас, Ораздыңың он ұлы; бір жеке туғанға жолығар; асыл туған батыр ер; атадан туған азбын деп; аға жігіт қол бастар; көкірек керсең егер* де т. б.

Айталық XV—XVI ғасырға тән жырларда *қара лашын, ақ сұңқар, көк шәулі* (соңғысы «Орақ — Мамай» жырында) дәстүрі анық байқалады, ал *тарлан, бүркіт* салу ескеріле бермейді, сол сияқты «*аш бөрі*» көбірек айтылғанмен, «*құба арлан*», әсіресе «*аш қасқыр*» кездесе бермейді. Әңгіме осы сөздердің сол кезде ауызекі тілде болу-болмауында емес, поэзияда дәстүрлі кездесу-кездеспеуінде. Немесе «*сыпайышылық*», «*батыршылық*» сөздерінің реті қандай? «*Асыл туған*» тіркесі, «*асыл*» сөзінің келуі қалай? Бұл тіркес «*атадан туған*», «*жеке туған*» тіркесімен поэзияда бір мезгілде дәстүрге енді ме? Сол XVI ғасырға тән *жұрт* сөзі неге жоқ?

Қазақ поэзиясында осы бір жай тек Шалкиіз бен Ма-

хамбет өлеңдері төңірегінде ғана көрініп қоя ма? Жок, бұлардан басқа Махамбет өлеңдері мен Есет би айтты деген сөз¹⁹ Абыл айтты деген сөз бен Махамбет өлеңі²⁰, Шекті Мөңке би, Шеркеш Түрке би, Тана Нүрке билер кеңесіп отырып айтты деген сөздер мен Шалкиіз айтты деген сөз әрі Махамбет өлеңі т. б. көптеген өлеңдер бір-бірімен ұқсап жатады.

I

1. Атың тулап жықпасқа
Артқы айылдың бегі игі.
Алыстағы дұшпанның
Жағаңа қолы жетпеске
Артыңда туысқаның көбі игі.²¹
2. Асау тулап жықпасқа
Артқы айылдың беркі игі.
Жағаға дұшпан қолы тимеске
Артыңда туысқаның көбі игі²²

II

1. Бөрі-бөрі, бар болар,
Бөрі баласы дүр болар,
Әр (?) бөрінің баласы
Алты болар, бес болар,
Алты бестің ішінде
Абаданы бір болар.
Абаданымен жүргенде
Осалы оның кем болар.
Абаданынан айрылса,
Әрқайсысы оның да
Әрбір итке жем болар²³.
2. Ар бөрінің баласы
Алты болар, бес болар
Алты бестің ішінде
Абаданы бір болар.
Абаданнан айрылса
Ғәр қайсысы күнінде онында

¹⁹ Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. Алматы, 1964, 279—280-беттер; Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы, Алматы, 1967, 126—127-беттер.

²⁰ Соңғы кітап, 146-бет.

²¹ Шекті Мөңке би сөзі. («Жақсы үгіт», 13-бет; Сейфуллин С. «Қазақ әдебиеті», 285-бет).

²² Шалкиіз сөзі («Хрестоматия», 114-бет).

²³ Шекті Мөңке би сөзі (Сейфуллин С. «Қазақ әдебиеті», 284-бет).

- Һәр бір итке жем болар.²⁴
3. Ау бөрілер, бөрілер,
Бөрімін деп жүрірлер,
Һәр бөрінің баласы
Алтау болар, бес болар
Ішінде абаданы бір болар
Абаданнан айрылса
Олардың һәр біреуі
Һәрбір итке жем болар.²⁵

III

1. Жаксы туған қарындас
Һәм қарындас, һәм жолдас
Жаман туған қарындас,
Өзі дұшпан, өзі қас.²⁶
2. Жайынды білген қарындас —
Ол қарындас һәм жолдас,
Жайынды білмес қарындас
Өзі дұшпан, өзі қас.²⁷

Бұл «телқоңыр» өлеңдер шынында да аталмыш ақын-жыраулардың сөзсіз біріне тән бе? Жинап бастырушылардың бірі әбес алып, бірі оны түзетуші ме? Бірлі-жарым өлең бірлі-жарым ақынға телініп қалып жүрсе, бұл түзетуге «келісуге» болар еді. Бірақ қазақ поэзиясындағы дидактикалық сарындағы бұл толғау сөз, терме-толғау өлеңдердің біразы-ақ осындай күйде. Жоғарыдағыдай салыстыра берсе, ондай өлеңдердің пәленшеге әрі түгеншеге теліну тізімі, тіпті, ұзарып кетер еді.

Замандар бойында ауыздан-ауызға көшіп келе жатқан осынау сөздерді бергі әр кезеңде айтушылар шын мәнінде де пәлен жыраудың сөзі деп айтқан. Ал сол айтушылар — біреу емес, бірнешеу. Олар пәленнің сөзі дегенде кейде бір жерден шығысып, кейде әрқайсысы өзі айтқан сөзін әр кісіге теліп отырған. Осылардың үстіне бұлар осы «бастапқы» қалпында қалмай, өзара варианттық сипатқа келгендей дәрежеде өзгеріске түскен. Сөйтіп, о баста белгілі бір нақты уақыт аясында туған өлеңдер келе-келе уақыт сарабына көп түсіп, шығарушыларға ғана емес, уақытқа да «телқоңыр» ортақ өлеңдерге айналған.

²⁴ *Шекті Мөңке* би сөзі («Жаксы үгіт», 15-бет).

²⁵ *Шалкиіз* сөзі («Хрестоматия», 113-бет).

²⁶ *Шекті Мөңке* би сөзі («Жаксы үгіт», 13-бет).

²⁷ *Шалкиіз* сөзі («Хрестоматия», 114-бет).

Бірақ жыр-өлеңдердің бәрінде бірдей осындай ерекшелік жоқ. Бұл тек дидактикалық сарындағы шешендік сөз, толғау өлеңдерде ғана кездесетін жай. Яғни поэзияның мақал-мәтелі сипатты шешендік сөз, толғау өлеңде ғана кездесетін ерекшелік. Неге бұлай? Неге осы бір ғана дидактикалық сарындағы толғау сөз жанрында ғана кездеседі?

* * *

Қазақ ауыз әдебиетінде XV ғасыр (шартты түрде) мен XIX ғасыр арасында туып қалыптасқан, дамыған дидактикалық сарындағы шешендік толғау-өлеңдер өзінің табиғатында әуелі шешендік сөздерге, содан соң мақал-мәтелдерге жақын. Бұлар — өзара туыс, жалғас жанрдың екі басы.

Әрине, мақал-мәтелден дидактикалық толғау өлеңдерге дейінгі аралықта өзара жалғаса өрби дамудың бірнеше сатысы бар. Ал бұл сатылы кезеңдердің ізі толық үзіліссіз сақталмаған. Бізге толғау өлеңдерге негіз болған мақал-мәтелдер келіп жетсе, ол қызметіне орай келіп жетті, ал шешендік сөздердің мақал-мәтелдерден алғашқы жасалу практикасы бұл екі жанр өз формасын толық жасап болуымен байланысты өз қызметін аяқтады да, тілде тұтынудан бірте-бірте шығып қалды. Сөйтіп жаңа қалыптасқан жанр өз негізгі мақал-мәтелмен арадағы байланыс белгісін «жоғалтып» алды.

Әрине, ең бірінші кезекте мақал-мәтелдің өзі мағына (ой) және форма (сөйлем) жағынан дамыды, мағына, форма жағынан қарайлас мақалдар біріктірілді, табиғат құбылысына орай туған мақалдарға адам өмірінен ұқсастық ізделіп, жаңа сыңар-жұптар қосылды, яғни жана мақал жасалды.

Ең арғы белгілі дәуірі XI ғасырда жатқан мақал-мәтелдер М. Қашғари сөздігінде бар.

1. Тайақ біле таймас,
Тануқ сөзүн бітмәс.
2. Үрі қобса, уғуш оқлышур,
Иағы келсе, імрем тебрәшүр.
3. Ішлік болса, ер өлдімәс
Ішлік болса ат ағрымас.

4. Алын арслан тутар,
Күчүн көсүн тутмас.

Осы мақалдардан белгілі дәрежедегі дамудың ізін көруге болады: іштей және сырттай ұйқасты жұп жолды мақалдар барынша мол әрі бұлар ырғақ жағынан да бай. Сол сияқты бұл мақалдар XI ғасырдың өзінде-ақ мағыналас тізбектер жасауға өте бейім тұр, тіпті бұл даму процесі сол дәуірде дәстүрге айналған да.

Ерте дәуірде мағына әрі форма жағынан ұқсас мақалдардың молая түсуі мен оларды бірлікте тізбектеп айту дәстүрі бірге жүріп отырған. Әуелде жеке-жеке тұрған мақалды бұлайша тізе қосу, екінші кезекте, творчестволық еңбек болды. Өйткені тізе қосу процесінде ұйқас, буын жағынан бірдейлестіру болып отырды. Айталық, *арслан көкрәсә ат азақы тушалур* деген мақалды *йазыда бөрі улыса, евдә ыт бағры тартушир* деген мақалмен тізбектестіру процесінде екі мақалдың бірі негізге айналады. Сонда бұл тізбек не:

Арслан көкрәсә ат азақы тушалур.
Бөрі улыса, ыт бағры тартушир.

не:

Йазыда бөрі улыса, евда ыт бағры тартушир
Тағда арслан көкрәсә, ағылда ат азақы
тушалур,—

түрінде жасалар еді.

Мақалда себеп пен салдардың бірінің айтылмай қалуы дағдыдағы бола беретін жай. Мысалы: М. Қашғари дәуірінде:

Уіғур йығач узун кес,
Темур кысқа кес,—

деген мақал болған. Ал кейінгі дәуірде бұл мақал:

Ағаш кессең ұзын кес,—
Қысқартуың оңай;
Темір кессең, қысқа кес,—
Ұзартуың оңай,—

түрінде жаңа түсініктемесімен күрделенген. Яғни жұмбақты философияға дидактика қосылған. Сол сияқты:

Атың барда жер таны,
Асың барда ел тапы,—

деген мақал да:

Атың барда жер таны желіп жүріп,
Асың барда ел таны беріп жүріп,—

түрінде өзгеріске түскен. Шешендік сөз жасалған.

Міне, көне мақалдар осылайша іштей толығып, іштей *кеңейе күрделеніп* барып шешендік сөзге айналып отырған. Ал бұлардың поэзияға айналудың процесі — мақалдарға *суреттемелі сөздер* мен *суреттемелі жолдардың* қосылуы (егіз мақал тәсілімен), *егіз жолды ұқсас мақалдың тізбектелуі* негізінде жүріп отырған. Айталық:

Батыр жігіт жауда ойнар,
Шешен жігіт дауда ойнар,—

деген шешендік мақалды шешендік толғау өлеңнің авторы мына үлгіде жаңадан жасаған:

Жүйрікті мініп толғанып,
Шашақты найза қолға алып,
Баданасын киіп ап,
Бар қайратын жиып ап,
Батыр жігіт жауда ойнар.
Алқалы топқа толғанып,
Түйінді сөзді қолға алып,
Шешен жігіт дауда ойнар.

Осы сегіз жолды шешендік толғау-өлең етіп тұрған екі жол мақал ғана. Осы сияқты:

*Жақсыдан жаман туады,
Бір аяқ асқа алғысыз.
Жаманнан жақсы туады,
Адам айтса нанғысыз.*
Кедейде де кедей бар
Байға көңілін бергісіз.
Байларда да байлар бар,
Кедей қатарға алғысыз,—

деген шешендік толғау-өлең де алғашқы төрт жолды шешендік мақал негізінде туған.

Міне, басқа емес, шешендік сөздер мен шешендік толғау-өлеңдердің ортақ мотивті, варианттас болып келуінің негізінде осы ерекшелік жатыр. Айталық Махамбеттің:

Арғымақтан туған қазан ат
Шабуыл салса нанғысыз.

Казан аттан туған қаз мойын,
Күнінде көз көрім жер шалғысыз,
Айырдан туған жанпоз бар,
Нарға жүгін салғысыз,
Аруанадан туған мая бар,
Асылын айуан десе нанғысыз,
Жаманнан туған жақсы бар,
Атасын айтса нанғысыз,
Жақсыдан туған жаман бар
Жарамды бір теріге алғысыз,—

деген өлеңі де жоғары үлгіде туған, сол сияқты:

Жар басына қонбаңыз,
Дауыл тұрса үй кетер,—

деген формада мақал бар. Осы мақал негізінде және оның формасына ұқсатылып мынадай сөздер жасалған:

1. Жар басына қонбаңыз
Дауыл соқса үй кетер,
Жатқа тізгін бермеңіз,
Жаламенен бас кетер.
Жаманмен жолдас болсаңыз
Көрінгенге күлкі етер.
Жақсымен жолдас болсаңыз —
Айрылмасқа серт етер.²⁸
2. Жағаға жақын қонбаңыз,
Жағаға жақын қонсаңыз,
Жайылып сулар алмас па?
Жаманмен дос болсаңыз,
Жазымда басың қалмас па?
Жат туғанды өз етсең,
Жақсыларды дос етсең,
Ғұмырың ұзақ болмас па?²⁹

Міне, осы себепті де дидактикалық-шешендік толғаулар өзінің синтаксистік жүйесінде мақал-мәтелге өте жақын. Бұлар мақал-мәтел сияқты белгілі формалармен ғана жасалатын сөйлем түрлеріне ғана құрылады. Дәлірек айтқанда, халық мақалдары негізінде туған бұл сөздер мақал синтаксисіндегі барлық ерекшелікті түгел қабылдады. Бірақ дидактикалық-шешендік өлеңдер көлем жағынан әлдеқайда күрделі болып келуіне байланысты өзінің синтаксистік жүйесінде де мақалдың синтаксистік жүйесіне қарағанда әлдеқайда күрделілік

²⁸ Хасан Ғали қолжазбалары.

²⁹ «Шайыр»... 28-бет.

бар. Бірақ бұл форманың түр жағынан күрделілігінен гөрі бір форманың жұмсалыу қатарының жиілігіне, қайталауына көбірек бейім.

Осылайша өзінің негізінде мүлде бөлек жанр жатқандықтан да қазақ поэзиясындағы дидактикалық-шешендік толғау өлеңдер XV—XVI ғасырдағы жаратылған «Тоқтамыс толғауы», «Сыпыра жырау толғауы», «Орақ — Мамай жыры» мен «Қазтуған туралы сөз», «Доспанбет сөзі», Шалкиіз өлеңдерінен басқа жанрда, жаңа жанрда туды.

Осы жанрдағы өлеңдердің *бізге белгілі* ең арғы дәуірі XV—XVI ғасырда жасаған Қазтуғандікі делінетін «Белгілі биік көк сеңгір» өлеңінде, XVI ғасырда жасаған Шалкиіз өлеңі делінетін өлеңдерде жатыр. Бірақ бұл өлеңдер осы жырауларға тән бе, жоқ па — ол бізге белгісіз. Сондықтан да бұл жанрды осы жыраулар атына байланысты туды деп те, бұларды ілгері я кейін туды деп те кесіп айта алмаймыз. Бұл жанрдың өлеңдік форма, поэтикалық-тілдік стиль жағынан біртұтастығы сонша, бұлардың эволюциялық дамуын тану, осы арқылы дәуірлей жіктеу өте қиын. Бұл жанрмен XV ғасырдағы (егер осылай айту шындыққа келсе) Қазтуған да, XIX ғасырдағы Махамбет те айтқан. Яғни жанр — XV ғасыр мен XIX ғасыр аралығындағы ұзақ дәуірге ортақ жанр. Егер біз *не ексең, соны орасың* деген мақалды, кезінде жазылып қалмаса, болжаммен ешбір дәуірге тели алмайтын болсақ, бұл жанрдағы өлеңдердің көбшілігін дәуірлеп тануға мүмкін емес.

Әрине, өзінің жанрлық негізі жағынан тілдегі өте көне мұра мақалға туыс бұл сөз үлгісінің жасалу дәуірі өте әріде жатқандығында дау жоқ (осы кітаптың I тарауын қараңыз). Бірақ бұл Асан ата т. б. жыраулар сөзі деген қайсыбір сөздерге күдікпен қарауымызға әсте қайшы емес. Өйткені Асан, Қазтуған, Шалкиіз сөзі деген осы жанрдағы кейбір сөздер тілдік жағынан келіп қарастырғанда өте солқылдақ күйге түсіреді. Бізде Асан өлеңі делініп жүрген мынадай өлең бар:

Құйрығы жоқ, жалы жоқ,
Құлан қайтіп күн көрер?
Аяғы жоқ, қолы жоқ
Жылан қайтіп күн көрер?
Хан мен билер қысқанда
Халық қайтіп күн көрер?
Онда халық түнерер,

*Халыққа қысым күш берер,
Халықтың кегі күшке енер.*

Алғашқы төрт жол шешендік сөзді Асанқайғы айтты деген сөз дей қояйық. Алайда сол дәуірдегі эпостық шығармаларда араб тіліне тән *халық* сөзі кездеспейді. Оның орнына үнемі байырғы *жұрт* сөзі айтылады. Асанқайғы әдебиетте *жұрт* сөзін *халық* сөзімен алғаш ауыстырған жырау бола қойсын делік. Бірақ «*халықты қысу*» сияқты сөз тіркесі сол дәуірдегі тілде норма болды ма? Бұл сөз тіркесі сол дәуір тілінде норма болды дей қояйық, бірақ «*қысым-күш берер*» түріндегі сөз тіркесі болды ма? Бұл сияқты тіркес заңдылығын ол дәуірде болды дей қою өте қиын. Ал «*кегі күшке енер*» түріндегі тіркес, мұндағы *т і р к е с і м з а ң д ы л ы ғы* сізді қалай дегенде де еріксіз күдікке жеңгізеді емес пе?

Демек, бұл өлең көп өзгеріске түскен. Өлеңнің тең жартысы кейінгі дәуірдің жалғама, қоспа жолдары. Олай болса бұл өлеңді Асан сөзі деп айту басқа емес, сол Асанның өзіне жасаған қиянат болар еді.

Міне, осы себепті де қазақ поэзиясындағы бір топ ортақ мотивті, вариантты дидактикалық-шешендік толғауларды белгілі бір ақын-жырауға телімей, тар шеңберде, белгілі бір нақты уақыт аясында алмай, мақал-мәтелдер сияқты таза жалпы халықтық редакциядан шыққан ұзақ дәуірлік тарихы бар ортақ мұра ретінде қарау керек.

2. Ортақ мотивті, вариантты толғау-өлеңдердің мақал-мәтелдермен стиль, тіл жағынан бірлігі

Егер ең көне үлгідегі * мақал-мәтелдер өзінің лексикасында, синтаксисінде, баяндауыш формаларында қайталауға құрылып отыратын болса, осы ерекшеліктер дидактикалық-шешендік толғау-өлеңдерге де тән қасиет.

Дидактикалық-шешендік толғау-өлеңдер өзінің синтаксистік, әрі формалық, әрі лексикалық қайталауға құрылуы жағынан қазақ поэзиясының басқа түрлері ішінде ерекше орынға ие. Бұл жағынан бірде-бір жанр тең келмейді.

Шешендік толғау-өлеңдерде өлеңнің ұзын-ырғасындағы сөз мөлшеріне шаққанда дара сөздер де, дара

* Осы кітаптың II тарауы материалдарын қараңыз.

формалар да әдебиеттегі өзге өлең түрлерінен барынша аз болады, әрі бұл сөздер мен формалар қайталап келіп отырады.

1	2	3		
Жол азарға тап болса,				
			4	5
Балқаш біткен ұйған көл болар,				
		6	7	
Шалғыны кетіп сол болар.				
8	9	10		
Су азарға тап болса,				
	11	12	13	
Деңіздей сор көл болар				
14		15	16	
Көл таусылып сор болар.				
	17	18	19	
Мал азарға тап болса,				
		20		
Арғымақтың баласы				
			21	
Жабыдан басы кем болар.				
	22	23	24	
Халық азарға тап болса,				
		25		
Ақсүйектің баласы				
			26	
Қараменен тең болар.				

Осы өлеңде ұзын саны 44 сөз бар, соның 17-сі ғана қайталанбай бір-ақ реттен келген, ал қалған 27 сөз жеті сөздің қайталауынан ғана тұрады. Яғни өлеңде 44 жалпы сөз бар да, 24 дара сөз бар. Демек, дара сөздер өлеңдегі сөздердің 55%-і. Ал осы 12 жол өлең бір ғана -са және -ар формалары арқылы ұйқас құраған. *

* Салыстырыңыз: Абайдың 7—8 буынды 12 тармақ кез келген өлеңін алайық:

Есінде бар ма жас күнің,
 Көкірегің толық, басың бос,
 Қайғысыз, ойсыз мас күнің
 Кімді көрсең бәрі дос.
 Махаббат қызық, мал мен бақ
 Көрінуші еді досқа ортақ,
 Үміт жақын, көңіл ақ
 Болар ма сондай қызық шақ?
 Құдай-ау қайда сол жылдар
 Махаббат-қызық мол жылдар?!
 Ақырын, ақырын шегініп

Ұстатпай кетті-ау құрғырлар,— деген өлең жолында ұзын ырғасы 45 сөз бар, ал мұның 40-ы дара сөз. Яғни өлеңдегі жалпы сөздің 87%-і дара сөздер.

Әрине, дидактикалық-шешендік толғау-өлеңдер өзінің лексикалық құрамы жағынан барынша бір сипаттас. Олар көбіне жұптас, тектес, әрі антонимдіе объект-есім сөздер болып келеді. [Біз бұларды сөз етуде қазірше жоғарыдағы келтірме-салыстырма мысалмен шектелеміз].

Ал күллі дидактикалық-шешендік толғау өлеңдер өзінің баяндауыш формаларының мақал-мәтелдерге ұқсас келу-келмеу жағынан негізінен алғанда 4-ақ топқа бөлінеді.

I. Екі сөйлемді көне мақалдардың бір тобында баяндауыштар әдетте, шартты райдың *-са* формасы мен есімшенің *-ар* (не *-мас*) формалары арқылы жасалады.

1. Арслан көкрәсә, ат азақы тушалур,
Бөрі ұлыса, ыт бағыры тартышур.
2. Екір болса, ер өлмәс,
Андуз болса, ат өлмәс.

Міне, мақал-мәтелдегі осы форма шешендік-толғау өлеңдерге тән бірінші белгі. Бірақ шешендік толғау өлеңде ұйтқы сөзді (сөз-мүшені) айқындаушы сөздердің өзара қосар жасауы негізінде келіп туатын өлеңдік ырғақ жіктері бір тармақ ішінде әр тармақтарға «бөлініп орналастырылады», осының негізінде мақалға тән тұрақты заңдылық «бұзылады». Яғни шешендік толғау мақалға тән заңдылықты «бұзып», өзінің поэтикалық заңды формасын жасайды. Бұл «бұзу» — оның мақал-мәтелден бөлектенуі, жаңа түр табуы, поэтикалық түр табуы. Міне, осы себепті де шешендік толғаулардың *-са* және *-ар* (*-мас*) формалары арқылы жасалуы олардың мақалдармен табысатын бірінші тілдік белгісі болса да, олар бұл формалардың тармақ ішінде не тармақтар аясында қай тұсқа орналасуына орай, үстеме ырғақты сөздер, формалар тіркеуіне орай, мақал-мәтелдік ырғақ жігінен бөлек өлеңдік ырғақ жігін табады.

Әрине, сөздердің топтасуы мен тіркесу аясының кеңуі ыңғайымен жоғарыдағы формалардың жол ішіндегі орнында да өзгерістер болып отырады. Осы өзгерістерге байланысты *-са* және *-ар* (*ма-с*) формалы өлеңдер іштей бірнеше варианттас түрге бөлінеді.

а) Шартты райдың *-са* формасы мен есімшенің *-ар* формасы тармақ аяқтарында келіп отыратын толғау өлеңдер, шешендік сөздер.

Жол азарға тап болса,
Балқаш біткен ұйыған көл болар,
Су азарға тап болса,
Деңіздей сор көл болар...
Қырға боран бораса
Нуға боран борар ма?
Ел шетіне жау келсе,
Халық үстіне дау келсе,
Жақсылар көмек сұрар ма?

ә) *-са* және *-ар* формалары бір тармақ бойында ілгері-кейінді келіп отыратын өлеңдер, шешендік-толғау сөздер.

Тауға біткен қайыңның
Солқылдар басы жел өтсе,
Тоғайға біткен жоңыршқа
Солғын тартар күн өтсе...

Әрине, *-са* және *-ар* формалы мақал үлгілес сөздердің нормасын «бұзу» тәсілі үнемі бірдей болып келе бермейді. Айталық, жоғарыдағы 1—2 өлең жолы *қайыңның басы жел өтсе солқылдар* түріндегі жай сөйлем. Бұған «*тауға біткен*» деген анықтауыш сөз қосылу арқылы бастапқы ырғақ-жік бұзылып, *тауға біткен қайыңның* түріндегі жаңа ырғақ-жік жасалды: яғни жалған сөйлем-тармақ жасалды. Ал кейде бұл үстеме қосылулар «*тауға біткен*» түрінде бір тіркесті мүше-сөз болып келмейді, тармақ-сөйлем болып келеді. Айталық «*жар құласа үй кетер, жамандық қылса бас кетер*» сияқты мақал формалас афоризмдердің түсініктемесі тұтас сөйлем болып келеді де, жаңа бір вариантты жасауға себепші болады. Айталық,

Жар басына қонбаңыз,
Жар құласа үй кетер,
Жауға сырды айтпаңыз,
Жамандық қылса бас кетер,—

деген шешендік сөзде және сол мақал формалас 2 және 4 жолдың ескертпе-қосарлары, яғни мақал формалас жолдар түсініктемеленіп отыр.

б) *-са* және *-ма-с* формалары тармақ-сөйлем аяқтарында келіп отыратын шешендік толғау өлеңдер:

Булан мүйус салмаза,
Булутқа йітіп тұрмас ма?
Бурунғы қарылар өлмаза,
Бурунжуқ қара йірлэр, тулма(с) ма?

Қос, қос орда, қос орда
Қосылып қонбас бізден соң,
Қоспақтанған құба інген
Қом жасамас бізден соң, *—

деген өлең, модельдік сипаты барлығына қарамай, едәуір еркін құрылған. Бұған себеп болып тұрған нәрсе, яғни стильдік реңк беріп тұрған нәрсе *-ден соң* формасының өлеңнің баяндауыш-ұйқасына қатысуы. Болмаса бұл өлең I топтағы шешендік сөздер шартымен

Қос, қос орда, қос орда
Қосылып қонбас мал кетсе
Қоспақтанған құба інген
Қом жасамас май кетсе,—

түрінде келуі керек еді. Бірақ бұл өлеңнің осы формадағы варианты бізге кездескен жоқ. Керісінше, осыған жақын, жоғарыдағы варианттан бұрын туған аралық өлең нұсқасы бізге сақталып жеткен. Айталық, Бұхар өлеңі ретінде танылған:

Қос, қос орда, қос орда
Қосыла қонбас малдан соң.
Қоспақ өркеш сары атан
Қом жасамас майдан соң,—

деген өлең бар.

Демек, бір өлең үш түрлі формалы вариантта («қосылып қонбас мал бітсе»; «қосылып қонбас бізден соң»; «қосылып қонбас малдан соң») өзгеріске түскен.

Міне, осы мысалдың өзі (яғни *қом жасамас май кетсе* > *қом жасамас майдан соң* > *қом жасамас бізден соң*) — түріндегі өзгерістің өзі) II топтағы өлеңдердің I топтағы өлеңдерден кейін, солардың негізінде, соларға өзгеріс енгізе отырып жаңадан жасалғандығына нақты дәлел болмақ. Әрине, II топтағы өлеңдердің бәрі бірдей I топтағы формалас әуелгі нұсқаның өзгеруі негізінде жасала бермеген, бұлардың біразы бұрын бар модельге өзгеріс енгізу негізінде де жасалған.

Ал бұл екінші топтағы өлеңдер ұйытқы формалардың тармақ бойында келуіне қарай бірнеше вариантқа бөлінеді.

а) *-ар (-ма-с)* және *-ден соң* формаларының жұптығы негізінде жасалатын өлеңдер.

* «Жақсы үгіт». Қазан, 1908, 11-бет.

Бірғақ жігі екі тармаққа бөлінетіндігіне қарамай, бұл өлеңдер жай сөйлемді болып келеді. Осы себепті де *-ар (-ма-с)*, *-ден соң* жұптық формалары бір тармақ бойында болады.

1. Қос, қос орда, қос орда
Қосылып қонбас бізден соң,
Қоспақтанған құба інген
Қоң жасамас бізден соң.
2. Бұлдыр да, бұлдыр, бұлдыр тау
Бұлдырап қалар елден соң,
Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек
Бұлдырап ұшар көлден соң.

ә) *-ар (-ма-с)* және *-ған соң* формаларының жұптығы негізінде жасалатын өлеңдер. Бұл өлеңдер сабақтас сөйлем түрінде құрылатындықтан, *-ар (-ма-с)* және *-ған соң* формалары тармақ аяқтарында келіп отырады.

1. Байтағың бассыз ел болар,
Басыңа тарлық түскен соң.
Көзіңнің жасы көл болар,
Дұшпаның жем еткен соң...
2. Донғалақ арба жүре алмас,
Екі арысы сынған соң.
Жігіт жақсы бола алмас
Алғаны жаман болған соң.

Осы формалардың жұптығымен жасалатын өлеңдердің кейбіреуі жай сөйлем түрінде де келеді.

Таудан аққан тас бұлақ,
Айдыңға құяр аққан соң...

Демек, бұл жерде де өзгеріс сөз-мүшелердің анықтауыш тобының келу ыңғайымен келіп туған.

Ал тіпті бұл топтағы өлеңдерде жұп жолды мақалдар сияқты өлең тармағының орнын ауыстыруға келе беретін ерекшеліктері де бар. Айталық:

Қоянды қамыс өлтірер,
Ерді намыс өлтірер,—

немесе:

Ерді намыс өлтірер,
Қоянды қамыс өлтірер,—

түрінде де айтуға болатын сияқты:

- (1) Ер азамат сәнді емес,
 (1) Таңдап алған жардан соң.
 (2) Не арулар өнді емес
 (2) Тәңірі қосқан ерден соң, —

түріндегі жұп жолдарды да орнын ауыстырып айтуға да келе береді. Немесе жоғарыдағы өлеңді:

Екі арысы сынған соң,
 Доңғалақ арба жүре алмас.
 Алғаны жаман болған соң
 Жігіт жақсы бола алмас,—

түрінде де қайта құруға болады.

Мұның өзі бұл формалас өлеңдердің әлі де болса ауызекі тілге тән сөз (сөйлем) үлгісіне бір адым жақын тұрғандығын көрсетпек. Өйткені нағыз поэзияға тән ыр-ғақ-ұйқас негізінде туған өлеңдер бұған әсте көнбейді.

Сол сияқты шешендік толғау өлеңдердің бұл тобында таза бір үлгімен жасалатын өлең түрлері де өте сирек. Көбіне бірнеше форма араласып кетіп отырады. Теориялық жағынан келуге тиіс жердің өзінде ағыммен келе жатқан негізгі - ұйытқы форма-тәсіл орнына екінші бір форма-тәсіл киіп кетеді. Айталық:

Таудан аққан ақ бұлақ
 Айдынға құяр аққан соң.
 Айдын да айдын, айдын көл
 Қара жер екен қайтқан соң,—

деген шумақтағы соңғы жол: *қара жер болар қайтқан соң* — түрінде келуіне толық заңдылық бар. Ал:

Бұлдыр да бұлдыр, бұлдыр тау
 Бұлдырап қалар елден соң
 Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек
 Бұлдырап ұшар көлден соң.
 Көл жағасы көк терек
 Көк теректің сәні жоқ
 Басындағы гүлден соң...,

деген өлеңде екі форма тоғысқан: басы бір форма-тәсілге, аяғы екінші форма-тәсілге құрылған.

Бұл туралы бірнеше болжам, пікір айтуға болар еді: біріншіден, бұлар өзінің синтаксистік жүйесі жағынан ауызекі сөзге өте жақын, сондықтан олар қайта құруға жеңіл, әрі көнгіш келеді; екіншіден, аралас формалы өлеңдер негізінен бізге түп нұсқасы қазір белгісіздікке

айналған әлдебір өлеңдердің тоғысуынан, редакциялануынан, қайтадан өзгеше айтылуынан, варианттас өлеңдердің тоғысуынан келіп шыққан.

Айталық:

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек
Бұрылып ұшар жаз күні
Боз мойынды сұр үйрек
Көлге қонар жаз күні...—

түрінде келетін өлең жоғарыдағы өлеңдегі.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек
Бұлдырап ұшар көлден соң,—

деген жолдарға өте жақын, яғни осы өлеңді негіздей отырып қайта, өзгертіп айтудан туған варианттас жолдар. Ал дәл осы тәсілмен жоғарғы өлеңді қайта құруға әбден болады. Егер мұны:

Бұлдыр да бұлдыр, бұлдыр тау
Бұлдыр таудың сәні жоқ
Баурындағы елден соң,
Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек
Бұл үйректің сәні жоқ
Жайқап ұшар көлден соң,
Көл жағасы көк терек
Көк теректің сәні жоқ
Басындағы гүлден соң,—

түрінде қайыра айтсақ, аталған өлеңнің екінші варианты болып шыға келер еді.

Біз қазір тап осылай құрылған өлеңді көрмеген соң, «варианты болып шыға келер еді» деп отырмыз ғой. Мүмкін осы вариант бар да, болған да шығар.

Шешендік-толғау сөз, шешендік-толғау өлеңдердің бұл екі тобы өзінің жанр ретінде тууында мақал-мәтелмен байланысты, өзінің жасалу формасы жағынан мақал-мәтелмен бірдей болып келіп отырады. Сол сияқты бұлар мақал-мәтелдер сияқты сөйлеу тілі, ауызекі тіл заңдылығына өте жақын заңдылыққа ие: өзінің синтаксистік жүйесінде поэзиядан гөрі сөйлеу тіліне бейімдірек тұр. Ал мұндағы поэзияға тән белгілер: сөздердің қайталауы, анықтауыштық сөздердің болуы, ырғақ-жігі. Бұлардағы ұйқасты поэзияға тән ұйқас деуден гөрі бір формалы синтаксистік қайталаулар деген дұрысырақ болады.

III. Дидактикалық-шешендік толғау өлеңдердің енді

бір тобы мақал формасынан едәуір алшақтау, өзгешелеу, яғни біршама поэтикалық жаңа формалар бар. Шешендік-толғау өлеңдердің бұл тобында ерекше байқалатын негізгі белгі — қайта айту сияқты көрінетін формада туу, яғни бұрын айтылған ойды, пікірді не бұрын жасалған сөзді қайта, жаңаша айтатындай көрінетін формада туу. Ал мұның өзі жалпы дидактикалық-шешендік толғау өлеңдердің стиліндегі жаңа құбылыс — соңғы құбылыс.

Бұл шешендік толғау-өлеңдердің негізгі ерекшелігі — *де* көмекші етістігінің ұйытқылығымен жасалуы, логикалық төл сөзді формада жасалуы.

Атадан алтау тудым деп,
Асқынып жауап айтпаңыз.
Алғаным асыл ару деп,
Күн шығарып жатпаңыз.
Атамның малы көпті деп,
Атты басқа тартпаңыз...

немесе:

Құрсағы жуан боз бие
Құлын салмас **демеңіз**,
Құландар ойнар қу тақыр.
Қумарсып қурай бітпес **демеңіз**...

Осы формада жасалу арқылы дидактикалық-шешендік толғау өлеңдер жалаң шешендік абстрактілік сипаттан тікелей, нақты ақылға, үгіттік өнегеге ауысты. Дәлірек айтқанда, қазақтың азаматтық поэзиясында дидактикалық-философиялық мәнді шешендік өлеңдер жалпылай айтылатын абстрактілі сипаттағы пікірден нақты үгіттік а қ ы л ғ а көшу, өмірге, адамдарға бір табан жақын келу барысында осы стильді тапты.

Бірақ бұл топтағы шешендік толғау өлеңдерде *деп* формалық жолдармен қатар мақал формалас жолдар кейде аралас та келіп отырады.

- (1) Жал құйрығы қаба деп
- (2) Жабыдан айғыр салмаңыз,
- (3) Қалың малы арзан деп
- (4) Жаман қатын алмаңыз.
- (5) Жабылдан айғыр салсаңыз
- (6) Жауға мінер ат тумас
- (7) Жаман қатын алсаңыз
- (8) Топка кірер ұл тумас.

Осындағы *деп* формалы алдыңғы төрт жол өлең мақал үлгілес соңғы төрт жол өлеңнің негізінде туған. Бірақ бұл алғашқы төрт жолда салдардан туар нәтиже айтылмай тұр. Ал мақал үлгілес соңғы төрт жолда салдар мен нәтиже қатар айтылған.

Әрине, бұл кездейсоқ құбылыс емес, бұл а р а л а с т ы қ — дидактикалық-шешендік поэзиядағы ізденіс көрінісі. Мұнда әлі де болса мақалдық тәсілден қол үзбеу анық байқалады. Яғни ауызекі сөйлеу тілінің стиліне тән мақал қосып сөйлеу тәсілі мақалдық үлгіде сөйлеуден жіктеліп, поэзияға ойысқан шешендік-толғау өлеңдерге де белгілі бір деңгейде ортақ болған.

IV. Жоғарыдағы үш топтағы өлеңдер белгілі бір са наулы формалар аясында ауызекі тілі материалы, ауызекі тіл жанры мақал сөзге өте жақын синтаксистік жүйеде жасалғандықтан, оларды өлең деуден гөрі дағдыда, салтта, көбіне-ақ шешендік сөз, тақпақ сөз деу басым. Бұл топтағы сөздерді айту процесін тақпақтай сөйлеу не тақпақтай шешен сөйлеу дейді.

Міне, дидактикалық-шешендік толғаулардың бір тобы — осы сөз деген ұғымнан, танымнан бір саты жоғары тұрған шын мәніндегі терме-толғау өлеңдер.

Бұл өлеңдер ортақ мотивті вариантты болып келу жағынан жоғарыдағы үш топтағы сөз үлгілерімен табысады, ал олардан өзінің формасы жағынан едәуір ерекшеленеді: біріншіден, бұл өлеңдерде баяндауыштық, тармақтық ұйқастар, мақалдағыдай, мақал үлгілес шешендік сөздердегідей шартты формаларға ғана негізделмеген, бұларда ұйқас құруға сөз тандауда еркіндік бар, екіншіден, өлең бастан-аяқ бір ғана ұйқасқа құрылады, яғни ұйқас жасауда қатаң талап бар. Ал мұның екеуі де профессор ал поэзияға тән негізгі ерекшелік.

Демек, бұл топтағы өлеңдер — ауызекі сөйлеу тіліне жақын синтаксистік күйдегі шартты формалы мақалдар үлгісінде жасалған сөздерден бір саты жоғары — поэзия шартына сай сөз және дыбыс ұйқасына құрылған. Өлең тармақтары формалық-ұйқастық жағынан жұптық бірлікте келіп отырады. Әсіресе, ұйқас, ырғақтары алғашқы үш топтағы өлеңдерден бір саты көтеріңкі, яғни мұнда әуендік үн жоғары. Бұлар шешен тақпақтай айтуға емес, әуезге, музыкаға негізделген,

әуез құндағында туған. Қысқасы, бұлар — профессионал ақынға тән анық творчестволық туындылар.

Бұл топтағы өлеңдерге: 1) «Бәйге алмаған жүйріктен, Белі жуан бесті артық», 2) «Алыстан қызыл көрінсе, Манат емей немене?», (3) «Көкте бұлт сөгілсе, көктен болмас не пайда?», (4) «Айналайын, Ақ Жайық, Ат салмай өтер күн қайда?», (5) «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек, Бұлдырап ұшар жаз күні», (6) «Тоғай, тоғай тоғай су, Тоғайға қондым өкінбен», (7) «Жалп, жалп еткен жапалак, Жазыда кімге жолдас болмаған» т. б. өлеңдер жатады.

Әрине, бұларды осы ерекшелігіне қарап белгілі бір нақты кезеңде туған поэзия үлгісі деуге тағы да келмейді. Бұл формалас өлеңдердің біразы XV—XVI ғасырда жасаған Қазтуған, одан бері XVII ғасырда жасаған Ақтамберді, XVIII ғасырда жасаған Бұхар, XIX ғасырда жасаған Махамбет атына байланысты өлеңдер. Демек, бұл бір алуандас формалы өлеңдер де XV ғасыр мен XIX ғасыр аралығына, уақыт жағынан барынша алшақ дәуірге тең, ортақ. Бірақ осыған қарамай, бұлар форма жағынан өте жақын үлгіде келіп отырады.

Айналайын, Ақ Жайық
Ат салмай өтер күн қ а й д а?
Еңсесі биік боз орда
Еніңкі кірер күн қ а й д а?
Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қ а й д а? ²

Күлдір-күлдір кісінетіп
Күренді мінер ме екенбіз?
Күдеріден бау тағып
Қымқапты киер ме екенбіз? ³

Тоғай, тоғай, тоғай су
Тоғайға қондым өкінбен
Толғамалы ала балта алып,
Топ бастадым өкінбен... ⁴

Демек, бұл топтағы терме-толғау өлеңдердің формасы белгілі дәуір үшін жаңа емес, жалпы қазақ поэзиясы

² Шайыр... 34-бет. Махамбет (XIX ғ.) өлеңдері. Алматы, 1962, 31-бет.

³ Ақтамберді сөзі (XII ғ.). Ертедегі әдебиет нұсқалары. Алматы, 1967, 122-бет.

⁴ Досмамбет сөзі (XVI ғ.). Сонда, 107-бет.

үшін жаңа. Ал бұл жаңа өзінің басын XVI ғасырдан алама, не XV ғасырдан алама? Бұл бізге барынша көмескі.

Осы себепті де бұл үлгіні XV—XIX ғасыр арасында туған қазақ поэзиясындағы ортақ модель ретінде қарау керек болады. Яғни XVI ғасырдағы «Досмамбет сөзі» де, XVII ғасырдағы Ақтамберді, XIX ғасырдағы Махамбет өлеңдері де осы ортақ модельде шығарылған. Осы модель ортақтық, жасаған дәуірлерінің алшақтығына қарамай, бұларды бір-бірімен барынша жақындастырады. [Әрі бұл бізді барынша шатастырады да].

Әрине, сырттай ұқсас осы өлеңдер іштей едәуір айырмашылыққа ие. Айталық,

1. Айналайын, Ақ Жайық
Ат салмай өтер күн қайда?

2. Жалп, жалп еткен жапалақ
Жазыда кімге жолдас болмаған?—

дегенде бір сөйлемнің екі тармақты қамтуы — сырттай ұқсастық, ал негізгі сөйлем мүшелерінің екі жолдың қай бағытында орналасуында бұлар бір-бірінен бөлектенеді: егер соңғы өлеңде бастауыш бірінші жолдың аяғында, баяндауыш екінші жолдың аяғында тұрса, алғашқы өлеңде баяндауыш пен бастауыш екінші жолда қатар келіп отырады. Мұны «Бәйге алмаған жүйріктен» өлеңінен де көруге болады.

Бәйге алмаған жүйріктен
Белі жуан бесті артық
Байлауы жоқ шешеннен
Үндемеген есті артық...

Ал «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек» өлеңінде негізгі сөйлем мүшелерінің келу орны үшінші басқа:

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек
Бұрылып ұшар жаз күні.
Боз мойынды сұр үйрек
Көлге қонар жаз күні...

Осы екі өлеңде де ұқсас қайталамалы сөздерге құрылған, бірақ екеуінде қайталап келетін сөздердің сөйлемдік қызметі екі басқа. Демек, бұлар — ырғақ жағынан екі түрлі өлең. Ал:

Тоғай, тоғай, тоғай су//
Тоғайға қондым//өкінбен//
Толғамалы ала балта қолға алып//
Қол бастадым//өкінбен...—

деп келетін өлең өзінің ырғағы, негізгі сөйлем мүшелерінің келу-келмеуі жағынан үшінші бір түрлі өлең.

Қорыта айтқанда, бұл топтағы өлеңдер, біріншіден, түр жағынан I—II топтағы өлеңдерден жаңа, шын мәніндегі поэтикалық түр; екіншіден, модель жағынан XV—XIX ғасыр арасындағы қазақ поэзиясына бірдей ортақ.

Міне, осы себепті де ортақ мотивті, варианты, модель дес бұл өлеңдер тілінің осы сияқты ерекше белгілерін сөз етумен тынамыз. Өйткені бұл өлеңдерге тән тілдік белгілердің біразы Бұхар мен Махамбет өлеңдеріне де ортақ. Біз осы ақын-жыраулар тілін сөз еткен орайда салыстырма ретінде қайта оралатын боламыз.

БҰХАР ЖЫРАУ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛІ

1. Бұхар өлеңдерінің текстологиясы

Бұхар жыраудан бізге жеткен мұра көп емес, бас-аяғы 600 жолдай өлең. Бірақ бұл өлеңдердің бәрін бірдей осы жыраудікі деуге тағы да келмейді. Алдағы тарауларда мұның өзі бір Бұхар өлеңдері ғана емес, қазақ поэзиясының арғы дәуіріне тән көп-көп үлгілеріне де ортақ жай екендігі біршама сөз болған. Онда Бұхар өлеңдері деп танылып жүрген біраз өлеңдер де қоса әңгіме етілген.

Бір ескеретін жай: Бұхар жасаған дәуірде қазақ жүздерінің басы бір емес, бірнеше рет қайта қосылып отырған. Оңтүстігінде — Сыр бойындағы қарақалпақтар мен түрікмендер де, солтүстігінде — Тобыл, Ертіс татарлары да аралас-құралас жағдайдағы көршілер болды. Бұхар «Қалдар ханмен ұрысып» деген өлеңінде былай дейді:

Қалдар ханмен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп.
Сондағы жолдас адамдар
Қара Керей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Шақшақ ұлы Жәнібек
Сіргелі Қаратөлек
Қарақалпақ Қылышбек
Текеден шыққан Сатай бөлек...

Оның сыртында Бұхар өз кезінде аты жұртқа даң болған жырау. Ол айтты деген сөз дүйім қазаққа кең тараған. Қарақалпақ, Бараба татарлары арасында жүрген сөздер сол елдің мұралық поэзия үлгілеріне айналып үлгірген Бұхар сөзі болуы да мүмкін. Қазақ ішінде пәлен-

ше, түгенше айтты деген сөздер туралы да осыны айтуға болады. Ал, керісінше, кейінгі жұрт атақты жырауға одан бұрын жасаған кісілердің сөздерін телуі де мүмкін. Бұл екі мүмкіндіктің сыртында Абыз жырау Бұхар тіліне өнеге-үлгі айтар бір сәттерде халық поэзиясының өзіне дейінгі сөздері оралуы, оны жырау я сол күйінде, я жағдайға қарай өзгерте айтуы мүмкін. Халық Бұхар аузынан шыққан мұндай сөзді де жыраудікі деп қабылдап, жадында солай сақтаса керек-ақ. Ал кейін Бұхар тіліне тиек болған негіз сөз қайсы, бұхарлық өзгерту қайсы?— дегеннің ізі мүлде жойылған болар. Өйткені Бұхардан кейінгі айтушылар Бұхардың өз сөзімен Бұхар сөзіне тірек сөздің ара-жігін мүлде жойып, ұластырып жіберген. Сөздің беделді Бұхар атына байланысты варианты, редакциясы жұртқа кең таралуы алғашқы нұсқаны ұмыттырып жіберген. Сөз жоқ, бұл жерде Бұхардай үлкен жыраудың ақындық шеберлігі де себепші болды. Ұлы ақын Абайдың:

Сиырша тойса мас болып
Өреге келіп сүйкенер,—

деген афоризмі бар. Осы афоризмнің тегі бар-жоғына я абайлық тың сөз екендігіне байланысты бір нәрсе айта қою өте қиын. Ал бұл жерде зерттеушіні тұйықтан шығаратын, «білгір» ететін «жаман сиыр өрешіл» деген халық мақалының сақталып қалуы ғана. Егер бұл мақал болып, бірақ сақталмаса, Абайдың жоғарғы сөзі туралы талдауларымыз жалған ақиқат болар еді. Міне, осы тұрғыдан келгенде Бұхар сөзі деген біраз сөзге де аса жауапкершілікпен қарау керектігі өзінен-өзі бірінші кезектегі мәселеге айналмақ.

Біз Бұхар өлеңдері деген өлеңдерді, негізінен, төрт топқа бөлдік:

1. Бұхар өлеңі екендігі, я еместігі таза шартты өлеңдер. Бұлар: «Ақсаңнан биік тау болмас», «Ақсұңқар құстың баласы», «Жар басына қонбаңыз», «Алыстан қызыл көрінсе», «Асқар таудың өлгені», «Әлемді түгел көрсе де», «Көкте бұлт сөгілсе», «Батпақты сайға су түссе», «Арту, арту бел келсе», «Қара арғымақ арыса» барлығы 10 өлең, 150 жол.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің Бұхар өлеңдері деген қолжазбасында бұл өлеңдер түгелінен бар және кейінгі кездегі жинақтарға да енгізіліп жүр.

2. Бұхарға қатемен таңылып жүрген өлеңдер. Бұлар «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек» (28 жол), «Ей, айтшы, алланы айт» (26 жол), «Ақтың үйі мешіті» (24 жол), «Ай заман-ай, заман-ай» (41 жол) *.

Бірінші топтағы өлеңдердің шартты түрде бөлек алыну себебі жоғарыда сөз болған, ал екінші топтағы өлеңдерді Бұхар өлеңі емес дегенде біз мына жайды ескердік.

Бірінші тілдік белгілер «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек» деген өлең Бұхар тұсынан ертерек туған. Өлеңде *байлар ұғлы шоралар* деген сөз екі рет келеді, хат емес, жазбаша жеткен ескерткіш емес, ауызша сақталған, онда да қазақ ішінде сақталған өлеңде *ұғлы* формасындағы сөздің жүруі күдікті. Сол сияқты *байлар ұғлы шоралар* тіркесі бұрын-соңды қазақ поэзиясындағы дәстүрлі тіркестен өзгеше құрылған. «Ер Шобан» жырында:

Қанды ауызға сырлап салған жебе еді,
Хан ұлы төре еді
Би ұлы шора еді,—

түрінде келсе, ол Беріш Мөңке... билер айтты деген өлеңде:

*Байдың ұлы мырзалар,
Бидің ұлы шоралар,—*

түрінде келеді.

Бай ұлын *шора* деп атау қазақ жырларында кездеспейді. В. В. Радлов бұл өлеңді өзінің «Түркі тайпалары әдебиетінің үлгілері» деген жинақтарының Бараба тартарлары әдебиетіне арналған IV бөлімінде келтірген.

Ал бақсылардың сарынына ұқсас «Ей, айтшы, алланы айт» деген өлең Бұхар өлеңдері стиліне жанаспайды. Тіпті Бұхар кезіндегі дәстүр тұрғысынан қарағанда да өлеңді: «Ей, айтшы, алланы айт» түрінде бастаудың өзінде қате бастау бар еді. «Ей, айтшы, алланы айт» және

* Соңғы үш өлең Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы архивінде сақталған. М. Ж. Көпеев қолжазбаларының 334 номерлі негізгі папкасында жоқ, бұлар 1117-номерлі папкада бар. Бір ескертетін жай: біз бөліп алып отырған бірінші әрі екінші топтағы өлеңдер М. Әуезов жинап «Таң» журналында бастырған Бұхар өлеңдерінің ішінде де, С. Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» (1-жинақ, 1931) деген кітабында келтіретін Бұхар өлеңдерінің ішінде де жоқ.

«Ақтың үйі мешіт-ті» деген екі өлең не бары 56 жол ғана, ал осында 56-дан артық араб-парсы сөзі, сөз тіркестері бар.

Әңгіме бұл екі өлеңде араб, парсы сөзінің көптігінде ғана емес, өлеңнің жанрлық ерекшелігі, жанрдың, белгілі бір өлең стилінің туу дәуірі, ақын я жыраудың қай жанрда көрінуі дегенді ескертсек те, бұл өлеңдердің Бұхарға тән еместігін көрер едік.

Сол сияқты Шортанбай стиліндегі «Ай заман-ай, заман-ай» деген өлеңді Бұхарға телу де қиянат. Қазақ поэзиясының XVIII ғасырдағы даму дәрежесіне бұл үлгілес өлең барынша жат көрінбек. Мұнымен біз Бұхарға беріліп жүрген бағаны кемітуді я оны әлдеқандай бір мін-кінәдан арашалауды ойлап отырғанымыз жоқ. Бір өлеңді Бұхар өлеңі емес деумен мәселе тына қойса, оның арғы жағында әрбір сөз болмаса, мәселе тек санда, атауда, иелікте ғана тұрса, іс басқа. Бірақ осы алғашқы деу, демеудің ыңғайымен туатын бірнеше деу, демеулер болмақ.

3. Бұхардың ортақ ой, ортақ мотивке құрылған өлеңдері. «Бірінші тілек тілеңіз», «Ай не болар күннен соң», «Айналасын жер тұтқан», барлығы 100 жол өлең.

4. Бұхар жыраудың төл туындылары. «Абылай ханның қасында (Бұхарекең жырлайды)», «Ай Абылай, Абылай (Сені мен көргенде)», «Ханға жауап айтпасам», «Қалдар ханмен ұрысып», «Әй, Абылай, сен он бір жасында», «Арам болған жиырма бес», «Керей, қайда барасың», «Ай Абылай, Абылай...». Барлығы 364 жол өлең.

Міне, біз Бұхар өлеңдерінің тілі туралы қарастыруларды осы соңғы 3—4 топтағы өлеңдер төңірегіне құрамыз.

Әрине, Бұхар жырау өлеңдері бізге өзгеріссіз, сол күйінде келіп жеткен жоқ. Жырау өлеңінің о бастағы нұсқасы мен қазіргі айтылуы арасында қаншалықты алшақтық бар, ол бізге белгісіз, бірақ бергі дәуірде әр ретпен жазылып қағазға түскен өлеңдердің өзінде едәуір айырымдар кездеседі. Ал текстік айырымы бар формалы сөзді, тіркесті яғни вариантты форма мен сөздің, тіркестің бірін тілдік ерекшелік ретінде жай таңдай салуға әсте болмайды. Айталық, жыраудың бір өлеңінің аты М. Ж. Көпеев пен Сәкен Сейфуллинде «Ханға жауап айтпасам» болса, М. Әуезовте «Ханға жауап бермесем» делінген. Осы екі тіркестің қайсысы Бұхар тұсында нор-

ма болды? Ал екеуі де ауызекі тілде бола қойғанның өзінде Бұхар поэзияда қайсысын таңдады? Егер:

- (1) Ханға жауап айтпасам
- (2) Ханның көңілі қайтады,
- (3) Қандыра жауап сөйлесем,
- (4) Халқым не деп айтады.
- (5) Қайғылы мұндай хабарды
- (6) Сұрамасаң нетеді
- (7) Сұраған соң айтпасам,
- (8) Кісілігім кетеді.
- (9) Енді айтайын тыңласаң
- (10) Айтты деп қаһар қылмасаң,—

деген 10 жолда *айт* сөзі 5 рет келетіндігін ескерсек әрі 1, 3-жолдағы *жауап айтпасам*, *жауап сөйлесем* түріндегі синоним тіркесті ескерсек, онда *жауап айту* түріндегі тіркес Бұхар дәуірінде актив форма болған сияқты.

Осы себепті де Бұхар өлеңдеріне текстологиялық салыстырулар жасау әбден керек. Мұның өзі, біріншіден, жоғарғы үлгіде алғашқылық, соңғылық қайсы дегенді біршама анықтауға көмектессе, екіншіден, жырау өлеңдері текстологиялық жағынан қандайлық дәрежеде ауытқуларға ұшырады және оның сипаты қандай дегенді бағдарлай есептеуге мүмкіндік береді. Әрі мұның өзі ауызша жеткен өзге мұралардағы өзгерістердің дәрежесіне, олардың қай сипаттастығына да аналогия жасауға мүмкіндік береді және бұл аналогияның маңызы елеулі болмақ.

«Айналасын жер тұтқан»

Бұл өлең М. Ж. Көпеев (№ 1) қолжазбасында 23 жол, С. Сейфуллин (№ 2) кітабында 21 жол, М. Әуезов (№ 3) бастыруында 21 жол.

а. Жеке сөздердің қолданылуындағы айырымдар:

1. Айнала ішсе таусылып (1)
» » азайып (2, 3)
2. Құрсағы құшақ байлардан (1, 3)
жуан » (2)
3. Жарлы байға тең келіп (1)
» » теңеліп (2, 3)
4. Жайлауға жарыса көшпес деменіз (1)
» (. . .) » » (2, 3)
5. Жапанда бір соғысып (1)
Бір жапанда соғысып (2, 3)

6. Құшағы жуан боз бие (1)
 » » биелер (2, 3)
 7. Қурай бітпес деменіз (1)
 Көлшік болмас » (2, 3)

э. Өлең жолдарының ауысуы мен бар-жоғындағы айырымдар:

1. Құландар ойнар қу тақыр
Қурай бітпес деменіз
Қурай біткен құба жон
Құлан жортпас деменіз
(1)	Қурай біткен құба жон
Құлан жортпас деменіз,
Құландар ойнар қу тақыр
Көлшік болмас деменіз
(2,3)
2. Қу таяқты кедейге
Дәулет бітпес деменіз	(.)

Демек, 2 және 3-нөмірлі нұсқалар бірдей. Ал өзгешелік дегенде *таусылып — азайып, құшақ — жуан* лексикалық синонимдік айырым; *тең келіп — теңеліп* сөз бен тіркестегі синонимдік айырым; *жарыса* сөзінің түсірілу ырғақтық-буындық өлшем заңынан туған кейінгі өзгеріс; ал *бір* сөзінің орын алмасуы (белгісіздік мән алуы) кейінгі нәрсе, яғни *бір* сөзінің шылаулық қызметі поэзияда пассивтенген дәуірге тән соңғы өзгеріс; *боз бие — биелер* түріндегі қатарға келсек, біріншіден, сындық формасымен айту көне құбылыс, екіншіден, ауыз әдебиетінде төрт түлік көптік формамен жиі айтылмайды. Ал халық поэзиясында дыбыстық анафораға әуестік барынша басым болғандығын ескерсек, *құрсағы құшақ* («кұрсағы жуан» емес), *қурай бітпес* («көлшік болмас» емес) тіркестері бірінші кезекке шықпақ.

«Ай, Абылай, Абылай»

Бұл өлеңнің М. Ж. Көпеев (№ 1) қолжазбасы мен Жаманқұлұлы Рақымжанның «Таң» журналына (1925, № 3) бастырған нұсқасы (№ 2) өте ұқсас.

а. Жеке сөздер мен өлең жолындағы айырымдар.

№ 1

№ 2

1. Әбілмәмбет патшаға	хандарға
2. Қалтандап жүріп күнелтіп	(.)
3. Үйсін Төле билердің	бидің
4. Сен жиырма жасқа келгенде	жиырма жасқа келгенде
5. (1) Алтын тұғыр үстінде	(1) Дәулет құс қонды басыңа
6. (2) Ақ сұңқар құстай түледің	(2) Қыдыр келді қасыңа

(3) Дәулет құс қонды басыңа	(3) Бақ үйіне түнедің
(4) Қыдыр келіп қасыңа	(4) Ақ сұңқар құстай түледің
(5) Бақ үйіне түнедің	
6. Алмаған жауың қоймадың
Алғанменен тоймадың
Несібенді жаттан тіледің.	Сен қанжығалы Бөгембай
Қамалды бұзып қақ жарған
Қайда батыр ер едің
Батырдай жүлде игі деп
Жортып, қана жүр едің
Жұрт аузына ілінген
Тақымың кеппес ұры едің
Қабанбайдан бұрын найзаңды
Жауға қашан тіредің.
7. Уа, сен Қанжығалы Бөгембай
Тақым кеппес ұры едің
Түн қатып қана жүр едің
Қабанбайдан бұрын
найзаңды
Қай жерге жауға тіредің	Ай, Абылай, Абылай!
Алмаған жауың қоймадың
Алсаң дағы тоймадың
Несібенді елден тіледің
Момынға келіп би болдың
Ата білмес құл едің.
Ата тегің сұрасаң
Бөз тоқып жүрген сарт едің
Қай « »
(.)
» қойдай »
Жұмсап тұрсын қолыңнан
8. Абылай-ау, Абылай
Момынға келіп бек болдың
Атаңды білмес құл едің	
9. Атаңның тегін сұрасаң	
10. Бөз тоқыған сарт едің	
11. Қайда алтынның буы едің	
12. Аузыңа құдай қаратып	
13. Жұсатып тағы ергізіп	
14. Жұмсап бір тұрсын
колыңнан	
15. Ақтап болды-ау мүніңіз
Арсы менен күрсіге
Тайталасты үніңіз
Өзің болған күнінде
Бір көшке сыйлайды
Азаткер де құлыңыз	
16. (.)	Орыспенен соғысып
17. Күнінде мендей жырлайтын	Күнде мендей сөйлейтін.

Бұл өлеңде де текстологиялық айырым соншалық көп емес, әрі олар тілдік-стильдік жағынан елеулі де емес. Айталық, *патшаға — хандарға, билердің — бидің, алғанмен — алсаң дағы, жаттан — елден, бек — би, қайда — қай, атаңды білмес — ата білмес, жырлайтын — сөйлейтін* түріндегі айырымдар өлеңнің тілін тарихи тұрғыдан қарап сөз етуге ешқандай нұқсан келтірмейді. Ал жолдардың артық-кемдігі, жол жәнәе сөз ауысуы халық поэзиясына тән бірден-бір ерекшелік. Бұған — өлең жолының ұмытылуы, қайта айту барысында алдыңғы жолдардың мазмұн әрі ұйқас толқыны жаңа жолды тұтызуы, жол ішіндегі сөздердің біріне мағыналық екпін

түсіру әсерінен сөздердің орын ауысуы т. б. жатпақ. Айталық:

Қабанбайдан бұрын найзанды
Қай жерде жауға тіредің,—

дегенде екпін *қай жерде* тіркесіне түсіп тұр. Әрі, басқа емес, дәл осы мағына беру *қай жерде* түріндегі форманы тауып отыр. Ал:

Қабанбайдан бұрын найзанды
Жауға қашан тіредің,—

дегенде *жауға* сөзіне ерекше мән беріліп, бұл сөз жолдың басына ауысып отыр. Бірақ бунақтық өлшем, ырғақ өлшемі, ырғақ толқыны жолдың *жауға* сөзінен кейінгі тұсына төрт буынды (*қай жерде*) сөзді «сыйғыза алмайды». Ырғаққа келіп тірелген дағдарыстан шығу *қай жерде* тіркесін *қашан* сөзімен қолма-қол ауыстырып отыр.

Қабанбайдан бұрын найзанды
(Қай жерде жауға тіредің?)

(Жауға _____ <қай жерде> _____ тіредің)

(Жауға қашан тіредің)

Міне, мұндай текстологиялық ауытқулар заңды ауытқуларға жатады. Сондықтан да мұндай вариантты жолдардың бірін негізгі, бірін соңғы деп бөлмей, екеуін де қатар алып, талдау объектісі ету керек болады.

Ал енді:

Үйсін Төле билердің
Үйсін Төле бидің,—

дегенде бірінде ырғақ әуенімен кетіп, буын өлшемі заңдылығына бойсұну бар да, бірінде грамматикалық заңдылыққа бағыну бар. Сөз жоқ, буын өлшемі заңдылығын ескере бермеу қазақ поэзиясы үшін көнелік белгі.

Жусатып қойдай өргізіп
Жусатып тағы өргізіп,—

дегенде, алғашқысында халық тіліндегі *қойдай жусатып өргізіп (тұр)* деген фразеологияны, поэзияның ырғақ заңына икемдеп, сөз орнын ауыстырып қана пайдаланған. Ал екіншісінде халықтық фразеологияны «бұзып» пай-

далану ізі бар: тағы сөзін кіргізіп, тіркестегі қимылдық мазмұнға реңк, бояу беру мақсаты көзделген.

Біз Бұхардың барлық өлеңіне тексттік талдау жасаймыз, өйткені біз жыраудың тілін текстологиялық жағынан талдауды емес, өзінен аттап кетуді көтермейтін бұл мәселеде қандай принцип ұсталынуы керектігін бірінші кезекке қойып отырмыз. Және жырау тілін талдау барысында көрінуге тиіс пікірлердің туу көзінің нақты материалдық эскизін түсіруді ойладық.

* * *

Бұхар — халықтық өнеге оқуы дидактикалық поэзия мен азаматтық поэзияның жыршысы. Ол «Бірінші тілек тілеңіз», «Ай не болар күннен соң», «Айналасын жер тұтқан» сияқты өлеңдері мен өзіне дейінгі халықтық дидактикалық поэзия дәстүрін ілгері дамытса, «Абылай ханның қасында», «Ай, Абылай, Абылай, сені мен көргенде», «Ханға жауап айтпасам», «Керей қайда барасың» әрі «Бірінші тілек тілеңіз» сияқты өлеңдерімен арғы жерде Асан қайғы, Шалкиіз, Жиёмбет жыраулардан басталған азаматтық поэзияны тақырып әрі түр жағынан жетілдіріп, кемелденген поэзия үлгісін жасады. Поэзияның өз дәуірі мәселесіне араласып, жалпы халықтық ой-пікірдің, заман тынысының көрінісі ретінде қоғамдық құбылысқа айналуына зор ықпал етті. Бұхардың және оның поэзиясының өзіне дейінгі жыраулардан, олардың өлеңдерінен ерекшелігі, міне, осында жатыр.

Бұхарға дейінгі халық поэзиясы тарихында біз «Шалкиіз өлеңдері», «Асан қайғы өлеңдері», «Жиёмбет өлеңдері» деген атаудан, танымнан жоғары тұратын мұраны білмейміз. Асан қайғыны қоспағанда, Бұхарға дейінгі аты әйгілі жырау-ақындардың бәрі де құрғақ дидактикалық мазмұнды өлеңнен, жеке субъективтік мүдде тұрғысынан келетін ерлік-батырлық, ішінара арнау өлеңдерден ары барған жоқ. Ал Бұхар жалпы халықтық тақырыпты сөз етіп, олардан бір саты жоғары көтерілді. Оның өлеңдеріндегі ой жекенің ойы емес, көптің, өз дәуірінің ойы болды, ол ой қоғамдық сипат алды, ал мұндай ой-пікірге ие өлеңдер «өлең» деген атау беретін мағына аясынан шығып, «поэзия» деген атау беретін мағына аясында түсіну дәрежесіне көтерілді. *Бұхар поэзиясы деген поэзия жасалды.* Мәселеге осы тұрғыдан ке-

ліп қарағанда марқұм академик Қ. Жұмалиевтің Бұхар жөніндегі пікірінде жанамалап келетін даусыз шындық бар.

Әрине, ол «Қазақстанның қай облысында, қай өлке-сінде болсын шығармалары өз атымен аталып, өзінің авторлығын толық сақтаған, сол кезде өмір сүрген бірінші ақын, тарихи адам — Бұхар жырау. Сондықтан ол әдебиет тарихының басы болып саналады»¹, — деген тұжырыммен келетін пікірі емес, қазақ әдебиетінің арғы дәуіріне арналған кейінгі кездегі зерттеулер аты мен шығармасы бірдей сақталған өзге де тарихи адамдарды анықтап отыр². Мәселеге жалаң тарихи болған автор және шығарма тұрғысынан қарау бір жақтылық, академик Қ. Жұмалиевтің жоғарыдағы пікірі өзге зерттеуші ғалымдар тарапынан қарсылық тауып жүрсе, онда шындық бар. Ал мәселеге тақырып, ой, пікір, оның сипаты жағынан келгенде, Бұхарға басқа емес, дәл осы жағынан келгенде Қ. Жұмалиев даусыз пікірдің иесі. Қазақ әдебиеті тарихында *түгеннің поэзиясы* дейтін поэзия ең бірінші рет Бұхар атына ғана байланысты көрінді. Бірақ бұған Бұхар алдында поэзия болмады деген пікір әсте тумайды, тұтас алғанда *халық поэзиясы* болды, яғни дидактикалық, ерлік-азаматтық жыр үлгісіндегі поэзия болды. Ол поэзияның өкілдері болды, ал жеке алғанда жырау-ақындар болды, олардың дидактикалық ерлік-азаматтық сарында, үлгіде туған *өлеңдері* болды.

2. Бұхар поэзиясы тілінің лексикалық құрамы

Бұхар поэзиясы тілінің лексикалық құрамы едәуір бай. Мұның өзі сол кездегі қазақ тұрмысының жырау өлеңдерінде біршама бой көрсетуіне байланысты еді. Өйткені сөзді поэзияға жетектеп әкелетін тақырып.

Әрине, Бұхар өлеңдерінің бәрі бірдей тақырып жағынан сараланып келе бермейді. Айталық, «Қалдар ханмен ұрысып» деген өлең таза ерлік, жорық тақырыбына құрылса, «Айналасын жер тұтқан», «Ай не болар күннен соң» сияқты өлеңдер халықтық философияға негіздел-

¹ Жұмалиев Қ. XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1967, 16-бет.

² «Ертедегі қазақ әдебиеті». Хрестоматия. Құрастырған: Б. Кенжебаев. Алматы. 1967; Мағауин М. Қобыз сарыны. Алматы, 1968.

ген. Ал бұл философия от басындағы шарттылықтан ай мен күнге дейінгі аралықтағы заттардың, құбылыстардың ерекшелігінен түйіндеу, пайымдау жасайды: *ай да батады, бәйшешек те солады, қу тақырға құрай біткендей қу таяқты кедейге де дәулет бітеді*. Яғни бұлар философиялық ұғым берудегі тілдік-стильдік тәсілдің материалдары.

Егер *ай батты, көл суалды, бәйшешек құрады, қамқа тон шүберек болды, Қарымбайдың дәулеті тайды* — десек, мұндағы сөздер таза табиғат пен тұрмыстық лексика.

Айналасын жер тұтқан
Айды батпас деменіз,
Айнала ішсе таусылып
Көл суалмас деменіз,
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас деменіз...

Құлпырып тұрған бәйшешек
Құрай болар солған соң,
Хандар киген қамқа тон
Шүберек болар тозған соң,—

дегенде *ай батуы, көл суалуы, дәулет таюы, бәйшешектің құрай болуы, қамқа тонның шүберек болуы* екінші бір жаңа мағына үшін қызметке жегіліп отыр. Бірақ бұларды мәңгілік, өтпелі, ауыспалы, өзгермелі сан-сапа өзгерісі, шарттылық сияқты философиялық ұғымдағы терминдер тіпті сөздер ретінде қарауға келмейді. Өйткені жоғарғы өлеңдердің өзінде философиялық ұғым жоқ, ол ұғым заттар мен құбылыстарға тән қасиетте жатыр. Бұл жерде негізгі рольді сөздердің мағынасы емес, сөздерді пайдалану тәсілі атқарып тұр.

Міне, осындай топтағы сөздерді тақырып, мағыналық, стильдік қызметі жағынан жіктеу мүмкін емес. Сондықтан да Бұхар поэзиясында кездесер бірсыпыра лексиканың сөз болмай қалуы толық заңды нәрсе.

Бұхар өз өлеңдерінде қазақ тіршілігінің, тұрмысының біраз жағын тікелей де, жанама да сөз етіп отырады. Осыған орай жырау өлеңдері лексикасында **тұрмыстық сөздер, сөз тіркестері едәуір**. Айталық: (1) *арба, доңғалақ, арыс (ы), сарай, ағаш үй, жарты лашық, қыстау,*

көш, үлде, төсек, шекпен, бөз, шара, отын, жантақ, бұзау, тері, шөңтік, талыс; (2) көпір, құл, күң, ұры, қарақ, кісі, қатын-бала, шеше, жігіт, бикеш, қария, шал, кәрілік, келін, пақыр, еркек, ұрғашы, алғаны т. б. Сол сияқты: *төркіндеу, мертік (болу), бұлген (соң), тіркеусіз қайту, ту сақтау, теперіш көру, шандып алу, берекесі қашу, күнелту, түйе бағу* т. б. тіркестер.

Бұл тұрмыстық лексикалардың ішінде *мертік, бұлу, теперіш, талыс, шөңтік, жебелеу, көбелеу, ұлшылату* сияқты сирек кездесетін пассив сөздер мен *бикеш, алғаны* сияқты жана сөздер — неологизмдер бар. Егер бұрынғы дәуір әдебиет үлгілерінде *қанекей (тінекей), ару* сөздері жиі кездесе, Бұхарда бұлардың орнына *бикеш, алғаны, аяулың* сияқты сөздер қолданылады.

Бұхар поэзиясында ерлік-батырлық өлеңдер көп емес. Осы себепті де жырау өлеңдерінде **жауынгерлік лексика мен тіркестер** өте аз кездеседі. Тіпті «Қалдар ханмен ұрысып» сияқты тікелей жорық тақырыбына арналған өлеңдерінің өзінде соғысқа тән ерлік, батырлық әрекет нақты суреттелмейді, жырау бұл соғысты сырттай ғана хабарлай баяндайды. Тақырыпқа лайық айтылуға тиіс сөздер баяндау стиліне байланысты тілге оралмай қалған. Тегінде мұның өзі Бұхардың қай тақырып жыршысы болғандығын я болмағандығын мезгемек.

Бұхарда: *бес сан (он сан) қол, ұрыс, жанжал, ерегіс, сүріс, соғыс, ақ сойыл, қылыш, найза, ту, дұшпан, жау, батыр ер* сияқты сөздер ғана, *шеп шалу, жортып жүру, тоят тілеу, алмаған жау, найза тіреу, түн қату, қамалды бұзу, жаулық сағынбау, жаулық жолын сүймеу, ұрысты қыздыру, кек алу, әскер қылу* сияқты екінші, үшінші қатардағы тіркестер ғана бар. Бұхарда күллі қару-жарақтан *қылыш, найза, ақ сойыл* ғана бар. Олар да *ақ найза, өткір қылыш* түрінде суреттемесімен жүрген жоқ. Өйткені Бұхар қаруды әңгіме етпейді, қару иесі батырдың ісін әңгіме етеді.

Бұхар өлеңдерінде қазақ халқының сол дәуірдегі саяси-әлеуметтік өмірінен хабардар ететін бірсыпыра **әлеуметтік мәндегі терминдер, сөздер мен сөз тіркестері бар**. Олар: 1) *патша, хан, бек, би, төре, жақсы*; 2) *аталы (-дан би қойсаң), атасыз (-дан би қойсаң), тексіз (-ді төрге шығарып), затсыз, жабы, сүйегіңді (жоғалтпас), 3) қара, халқым (не деп айтады); азды көпке (теңгеріп), жалғыз (-ды жалғыз деменіз), момын (-ға келіп*

бек болдық), қараша (халқы сыйласа); 4) бай, (қу та-
яқты) кедей, жарлы, қызметші, азаткер (де) құлыңыз,
күң; 5) жол, жора, пара, олжа; 6) бөліске түсу, жарлық
салу, қаһар қылу, есе тию, теңдік тию, бұйыру, сөгу, тө-
ре (-сін жаңылар), біту (Абылай алдында сен бітсең).
Осы дәуірде туған есепке салу (алу), қағазға (салу)
жазу, әскер қылу, солдат алу сияқты жаңа тіркестер де
Бұхар өлендерінен бой көрсетті.

Әрине, Бұхар өлендерінде кездесетін бұл сөздердің
бәрі бірдей мағына жағынан сараланып жұмсала бер-
мейді. Жырау момынға келіп бек болдың дегенде бек
болу сөзін әмірші болу, хан болу мағынасында алып
отыр. Ал Абылайдың өзі жөнінде:

1. Үйсін Төле бидің
Түйесін бакқан құл едің,
2. Момынға келіп бек болдың
Атанды білмес құл едің.
3. Жалаң аяқ жар кешіп
Бөз тоқыған сарт едің.
4. Шешенді және сұрасаң
Түрікпеннің төрінде
Қашып жүрген күң еді,—

түрінде келетін сөздер — халық поэзиясында ұшыраса
беретін дәстүрлі жолдар ыңғайымен ғана туған таза поэ-
зиялық бояудағы сөздер. «Едіге толғауында» Едіге Жам-
байға:

Атаң қара кісі еді,
Мал бергеннің құлы еді,
Шешен қара кісі еді
Ас бергеннің күңі еді,—

десе, «Орақтың толғауында» Орақ Қарабатырға былай
дейді:

Мен толға десең толғайын,
Қарабатыр, саған толғайын,
Мен сенің түп-түбіңнен айтайын,
Сен Мышақыр деген шаһардан
Азып шыққан жалғыз үйлі сарт едің,
Әкең қара кісі еді,—
Ас бергеннің құлы еді,
Шешен қара кісі еді,—
Мал бергеннің күңі еді.

Тіпті Бұхар өлеңінің бір варнаптында «Қашып жүріп күнелткен Мәскенің қара күңі еді»³ деген жолдар да бар. Бұлар жай кездейсоқ ұқсастық емес, бұлар халық поэзиясындағы дәстүрлі жолдар, дайын фразалар. Міне, сол үшін де Бұхарда кездесетін әлеуметтік терминдерді екі жағдайда — таза терминдік мәніне әрі жұмсау тәсіліне қарай айыра қарау керек болады.

Бұхар поэзиясында оның тақырыптық ерекшелігіне қарай е л - ж ұ р т, ж е р - с у, к і с і а т т а р ы мол кездеседі. Сол кезде қазақ халқы көрші болған ел (*орыс, қалмақ, қырғыз, қарақалпақ, сарт, түрікпен*) атауларымен бірге қазақтың ішкі ата, рулары да айтылып отырады: *Керей, Арғын, Қанжығалы, Қара Керей, Сіргелі, Шапырашты, Қасқарау, Жаныс*. Бұхарда бұлармен бірге үш жүздің баласы, он сан алаш баласы, ел, халық, жұрт, қазақ сөздері де бар. Бұхарға дейінгі жыраулар өлеңдерінде үш жүздің, қазақтың атынан айту, бұл терминдерді осы тұрғыдан келіп пайдалану кездесе бермейді. Көлемді өлеңі бар Жиёмбет жырауда:

Арқаға қарай көшермін
Алашыма ұран десермін
Қаһарыңды басқалы
Қалың елім жиылды,
Он екі ата байұлы
Бір тәңріге сыйынды,—

деген реттерде ғана айтылса, Ақтамбердіге: *Халыққа атым белгілі Елден* елге аралап, Жүз нарға кілем жаптырып, *Қазақтан* сәнін арттырып — деп, өте абстракты айтылады. Біршама нақтылау Жиёмбетте ел деген ұғым ру, ата деңгейінде ғана қолданылған. Ал Бұхарда *ел қамын жеген жақсыны, сорлы қазақ қалды ойла, шұбырып қазақ кетті ойла, мұсылманның баласы, үш жүздің баласының* (атының басын бір кезеңге теңедің), *жұртыңа жаулық сағынба* түрінде айтылады. Демек, азаматтық поэзиямызда қазақ сөзінің тұтас халықтың атауы ретінде алынып, тұтас халықтың жиынтық ұғымы ретінде қолданылуы бірінші рет Бұхар жырау өлеңінен басталады. Басқаша айтқанда, азаматтық поэзияда қазақ сөзі «Тоқтамыс толғауында» жалпы халықтың баламасы ретінде айтылатын *ноғай* терминінен кейін бірінші

³ М. Ж. Көпеев қолжазбалары, папка № 334; XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары. Алматы, 1962, 30-бет.

рет тұтас ел, халық атауы ретінде Бұхарда қолданылған.

Ал XV ғасыр жырларынан кейінгі азаматтық поэзияда қазақ халқына қоныс болған жер-су Бұхар өлеңдеріндегідей мол аталған емес. Жырау шығармаларында *Жиделібайсын, Сырдария, Түркстан, Ұлытау, Созақ, Баянауыл, Қызылтау, Көкмұрын, Қарқаралы, Атбасар, Қалғұтан, Көкшетау, Сабантау, Жарқайың, Арқа* сияқты топонимикалық атаулар кездеседі. Бұлар, әрине, Бұхар поэзиясындағы тілдік материалдар ғана емес, тарихта. Жырау *Керей қайда барасың, Сырдың бойын көбелеп* дейді. Міне, мұнда қазақ руларының жүру, болу ізі жатыр.

Бұхар жырау өлеңдерінде кездесетін **ономастикалық терминдерге** де осы тұрғыдан қарау керек. Айталық, Бұхарда: *Әбілмәмбет патша (хан), Абылай хан (хан Абылай), Үйсін Төле би, Қалдар хан, Қара Керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгембай, Шақшақұлы Жәнібек, Сіргелі Қара Төлек, Қарақалпақ Қылышбек, Шапырашты Наурызбай, Жаныс Қаратай, Ақмұрза, Есенқұл батыр* т. б. күрделі атаулар бар және бұлар сонау XV ғасыр жырларында дәстүр үлгісінде ру атымен қоса қатар алынып отырады.

Бұхар өлеңдерінде **араб-парсы сөздерінің** кездесу реті жыраудың бұл сөздерді шағатай әдебиеті материалдары ыңғайымен болсын, я араб тілі ыңғайымен болсын, қалай дегенде де жете біліп қолданғандығын аңғартады. Жырау өлеңдерінде, бұған дейінгі әдеби үлгілерде кездесу жағдайынан қарағанда, сол кезде жалпы халықтық сөйлеу тілі дәстүріне еніп қалған *бақ, тақ, қаза, уақыт, қыбыла, залым, намаз, момын, мұсылман, кәпір, жесір, дүние, жанжал, құдай, кеңес, нан, қала, заман, халық, пара, жан, кедей, дін, әйел, патша, дұшпан* т. б. сөздермен қатар *пақыр, пиғыл, пасық, қағаз, есеп, қам, зат (сыз), әгер, ақыры, қаһар, хабар, бәден, зайып, маһар, жауап, нұр, азаткер, дәулет, арсы-күрсі* т. б. сияқты сөйлеу тілінде пассив қолданылған сөздер де кездеседі.

Бұл сөздердің Бұхар сөздерінде қолданылуы олардың сөйлеу тілінің тұрақты қорына айналып, дағдылы тіл машығына енгендігінен емес, жырау бұлардың біразын-ақ поэтикалық тілдік бояу ретінде әдейі қолданады. Жырау *пиғылы пасық залымның, зайыры қатты бу*

көпір, сегіз қайыр шар тарап, бес уақытты бес намаз түрінде араб-парсы сөздерін тұтас сөйлемдік үлгіде алып отырады. Кейде:

Уақытымыз өткен соң
Мезгіліміз жеткен соң,—

түрінде араб-парсы сөздерін синоним жағдайында қолданса, кейде *жанжал-ерегіс* және *затсыз-тексіз* түрінде *қылмаңдар жанжал, ерегіс; затсыз, тексіз (сол көпір)*, араб-қазақ сөздерін синоним ретінде қатар алады.

Бұхар өлеңдерінде араб-парсы сөздерінің ұйытқылығы негізінде жасалған, қалыптасқан бірсыпыра тіркес кездеседі: *уақыт жету, мезгіл өту, уақыт кету, уақыт ісі, уақыт толу, басынан заманы көшу, төрт құбыла, сегіз қиыр шар тарап, намаз қаза болмау, аллаға жазбау, тақтан таймау, жесір қалмау, жанжал қылмау, кеңес құру, жауап айту* (жауап сөйлеу), *қайғылы хабар, қанаһар қылу, қам айту, сұм дүние, дүниедей кең, дәулет біту, дәулет құс қонды, бақ үйіне түнеу* т. б. Осылардың ішінде *дәулет құсы қону, бақ үйіне түнеу* — араб тілі (әдебиеті) негізінде туған барынша жаңа тіркестер. Бұхарда *дәулет* сөзі араб тіліндегі «байлық» мағынасында да (дәулет біту түрінде), әрі «бақыт» мағынасында да (дәулет құсы түрінде) қатар кездеседі.

Міне, бұлар араб тілінен калька түрінде аударылған тіркестер. Сол сияқты Бұхарда *қалмақтан алсаң маһар бір зайып*⁴ деген жол бар. *Зайып* араб тілінде әйел, ал *маһар* сөзі *міхр* болса «сүйікті», *мехр* болса қалың малды деген сөз. Бұхар араб тіліндегі осы сөздер тіркесін араға жалғаулық *бір* сөзін кірістіріп қана сол күйінде алып отыр.

Бұхар жырау өлеңдерінде **фразеологиялық тіркестер** барынша мол.

1. Атау формалы есім тіркестер: *жаулық жолы, алтын тұғыр, батыр ер, тас емшек, қамқа тон, ақ сұңқар құс, дәулет құсы, бақ үйі, ақиық бүркіт, төрт құбыла; сұм дүние, кең сарай, қарт баба, сары атан, құба жон* т. б.

2. Септік формалы есім+етістік тіркестер. Бұхар өлеңдерінде септікті есім+етістік тіркестер көп ұшыраса бермейді: а) *тақтан таймау*, (төреңіз

⁴ «Таң» журналы, 1925, № 4.

тақтан таймасқа) *бастан көшу* сияқты шығыс септік тіркестер; *бөліске түсу* (бөліске түссін олжа деп; *аллаға жазбау* (бір аллаға жазбасқа); *тіліне еру* (тіліне еріп азбасқа), *атаққа қойылу* (әр атаққа қойылуын), *қағазға салу* (қағазға салар малыңды) сияқты барыс септік тіркестер; *кегін алу* (кегін алмас деменіз), *сұлуды құшу* (сұлуды құшқан жиырма бес), *қылықты қою*, *ұрысты қыздыру*, *қыстауын төгу*, *қамын айту* сияқты табыс септік тіркестер ғана кездеседі.

3. Атау формалы есім+етістік тіркестер: *тілек тілеу*, *жесір қалмау*, *төсек тарту*, *дәулет таймау*, *құлын салмау*, *түн қату*, *уақыт жету* (кету), *мезгіл өту* (жету), *шөп салу*, *есі шығу*, *қызметші болу*, *күнелту*, *ту сақтау*, *кеңес құру*, *ірге қоспау*, *үйір болу*, *тоят тілеу*, *жауап айту* (сөйлеу), *көңілі қайту*, *кісілігі кету*, *қаһар қылмау*, *әскер қылу*, *тіл алмау* т. б.

Бұл тіркестердің ішінде *салу* сөзімен келетін *құлын салмау*, *шөп салу*, сол сияқты *төсек тарту*, *түн қату*, *күнелту* түріндегі барынша көне тіркестер де, *әскер қылу*, *жауап айту*, *жауап сөйлеу*, *кеңес құру* сияқты едәуір жаңа тіркестер де бар.

Әрине, белгілі бір тіркестердің көне я жаңалығы тек қана тіркес құрамындағы ұйытқы етістік сөздердің мағыналық күңгірттілігіне не айқындылығына байланысты емес. Әрі идиомаланудың өзі тек қана көнеліктің белгісі емес. Айталық, *сал* сөзі ұйытқы болған тіркестер ауыз әдебиетінде де, сөйлеу тілінде де өте көп: *бұлан мүйіз салмаса бұлтқа кетіп тұрмас па* (В. В. Радлов. Образцы...). *Сол кезде Құлтайыңның аяқ салған Тезекші қара күңнен бір ұл туды* («Алпамыс»), *ән салу*, *ақыл салу*, *жара салу*, *алқа салу*, *қол салу* т. б. Осы тіркестердің қайсысы жаңа, қайсысы көне екендігі олардың барынша идиомалануына не мағыналық-идиомалық бірліктің әлсіздігіне, тіпті сол ұйытқы сөздің мағыналық жағынан айқын я күңгірт келуіне, тек осыларға байланысты емес.

Сал сөзі ұйытқы тіркестер модель жағынан көне. Осы көне тіркес моделінде мағыналық-идиомалық бірлігі берік, әрі әлсіз сөз тіркестері әр кезде де туып отырған. Бұлардың көне я жаңа екендігі, біріншіден, олардың тілде тұтынылуының жиі я жиі еместігінен байланысты болса, екіншіден, *сал* сөзінің мағыналық реңкінде, үшіншіден, меңгерілуші сөзге байланысты. Айталық, Бұхарда кездесетін *қағазға салу* тіркесі — жаңа тіркес.

Мұндағы жаңалық көзге ә дегеннен түсетін септік формада емес, *қағаз* сөзінің қазақ тілі үшін жаңа сөз екендігінде. Болмаса *тіл қату*, *жауап қату*, *жауап айту* да бір формалы, бір тәсілді тіркестер, бірақ бұлардың жаңа-көнелігі байланысу тәсілінде емес, бірінші сөздердің жаңа-көнелігінде. *Тіл қату* көне тіркес моделі, осы негізде *жауап қату*, *жауап айту* тіркестері жасалды. *Жауап* араб сөзі әрі *айт*, әрі *сөйле*, *қат* сөздері ұйытқылығында тіркеске келді. Міне, *әскер құр* (хан сусын құрды), *кеңес құр*, *мәжіліс құр*, *мәслихат құр*, *әңгіме-дүкен құр* тіркестері де осы үлгілес тіркестер.

Әрине, тілдегі бұл сияқты ортақ модельді синоним тіркестерді тарихи тұрғыда әңгіме ету біздің міндетіміз емес. Біздің міндетіміз Бұхарда не бар дегенді ғана айту.

4. Бұхар өлеңдерінде **идиомалық тіркесті сөйлемдер** де көп. Жырау өз сөзін халықтың сөйлеу тілі машығы ыңғайымен образды айтуға барынша бейім тұрады.

Оныншы тілек тілеңіз:
Он ай сені көтерген,
Омыртқасы үзілген,
Аязды түнді айналған,
Бұлтты күнде толғанған,
Тар құрсағын кеңіткен,
Тас емшегін жібіткен,
Анаң бір аңырап қалмасқа.
Он бірінші тілек тілеңіз:
Он бармағы қыналы,
Омырауы жұпарлы,
Иісі жұпар аңқыған,
Даусы құдай саңқыған,
Назыменен күлдірген,
Қылығыменен сүйдірген
Ардақтап жүрген бикешің
Жылай да жесір қалмасқа.

Міне, осы үзінді түгелімен халықтың ауыз әдебиетінде, ауызекі сөйлеу тілінде қалыптасқан дәстүрлі тіркестер мен сөйлемдерге құрылған. Ал енді «Ай, Абылай Абылай» деген өлеңнен мына бір үзіндіні алайық:

Сен жиырма жасқа жеткен соң
Алтын тұғыр үстінде
Ақ сұңқар құстай түледің
Дәулет құс қонды басыңа,
Қыдыр келді қасыңа,
Бақ үйіне түнедің,
Алыстан тоят тіледің,
Қылышыңды тасқа біледің.

Ай, Абылай, Абылай,
Алмаған жауың қоймадың,
Алсаң дағы тоймадың,
Несібеңді жаттан тіледің.
Момынға келіп бек болдын,
Ата білмес құл едің.
Уа, сен Қанжығалы Бөгембай!
Қамалды бұзып қақ жарған
Қайла батыр ер едің?
Батырдан жұлде игі деп
Түн қатып қана жүр едің
Жұрт аузына ілінген
Тоқымың кеппес ұры едің...

Бұл жолдар тұтас күйінде идиомалық тіркесті сөйлемдерге құрылған. Бұл, әрине, Бұхарға ғана емес, сол кездегі жырау-ақындардың бәріне ортақ дәстүр болатын. Айырмашылық кімнің көп я аз қолдануы мен қалай өзгертіп, түрлендіріп қолданылуында ғана еді.

Бұхар шығармаларында мына сияқты тұрақты идиомалық тіркесті сөйлемдер кездеседі: *жер тұлданып* (тұрмасқа); *дәулет құс қонды* (басыңа); *бақ үйіне түнеді*; *батырдан жұлде игі* (деп); *жұрт аузына ілінген*; *аузына құдай қаратты*; *тай таласты үніңіз*; *жаулық жолын* (сүймеңіз); *он сан алаш* (баласы); (қай) *алтынның буы* (едің); *ата білмес құл* (едің); *арқар ұранды* (жат едің); (тегінен) *тегін олжа болмасқа*; *тақымың кеппес ұры* (едің); *қамалды бұзып қақ жарған*; *несібеңді жаттан тіледің*; (қалтандап жүріп) *күнелтіп*; *бір ауызды болыңыз*; *жалаң аяқ жар кешіп*; *жұлдызың туып оңыңнан*; *ақ сұңқар құстай түледің*; *түрікпеннің төрінде*; *тырнағын* (қатты) *батырып*; *жарлы менен байы тең*;

Өкпеңменен қабынба,
Өтіңменен жарылма
Басына моншақ көтерген
Жұртыңа жаулық сағынба.
Бұл қылықты қоймасаң,
Құдайдың бергеніне тоймасаң...
Ұйлыққан қойдан қамалып
Бүйіріне шаншу қадалып т. б.

Бұл өлең жолдарының көбі-ақ халық тілінде бар идиомалық (фразеологиялық) тіркестер негізінде жасалған. Бірақ пайдалану бар да, қандай ретпен қалай пайдалану тағы бар. Халық тілінде *басымнан заман өтті* деген идиомалық тіркес-сөйлем бар. Ал Бұхар осыны:

<Жайнап тұрған> заманым
Басымнан <бүйтіп> көшкенде,—

түрінде, біріншіден, *өтті* сөзін *көшті* сөзімен ауыстырса, екіншіден, тұрақты идиомалық тіркесті жырау өлеңнің ырғақ заңына бағындырып, екі жолға бөліп, араға сөз салып, сөйлеу тілі нормасын бұзып отыр, үшіншіден, өзге сөз аясына түсіріп отыр. Сол сияқты:

Жалаң аяқ жар кешіп
Бөз тоқыған сарт едің,—

дегенде жырау халық тіліндегі *жалаң аяқ жар кешіп, қызыл аяқ қыр кешіп* деген фразеологиялық сөйлемнің бір сыңарын ғана өз мақсатына пайдаланып отыр.

Ал енді *дәулет құсы қонды басыңа, бақ үйіне түнедің, жұртыңа жаулық сағынба* т. б. сияқты фразеологиялық жолдарды Бұхар жыраудың өзі жасауы толық мүмкін нәрсе.

3. Бұхар поэзиясының грамматикасы жайлы

Бұхар жыраудың өлеңдерінде біраз грамматикалық формалар поэтикалық тілдік-стильдік қызметке жегілу жағынан біршама ерекшеленеді. Яғни олардың бірсыпырасы поэтикалық, тілдік қызметте актив бой көрсетсе, бірсыпырасы пассив көрінеді.

Жыраудың дидактикалық сарындағы философиялық толғаулары сөйлем жүйесі, баяндауыш формалары жағынан өзіне дейінгі шешендік толғау өлеңдердің сөйлем жүйесіне, баяндауыш формаларына ұқсап жатады.

1. Бұхар жыраудың «Ай не болар күннен соң» өлеңі өзінің баяндауыштық-ұйқастық жүйесін *-ар* және *-ген соң, ар* және *-дан соң, -ма-с* және *-ған (-дан) соң* формаларының жұптастығына құрған, яғни бір өлеңде шешендік толғау өлеңдерді жасаудың үш түрлі тәсілі тоғысқан.

- (1) Ай не болар күннен соң
Күн не болар айдан соң
- (2) Құлпырып тұрған байшешек
Қурай болар солған соң.
- (3) Жігіт жақсы бола алмас,
Алғаны жаман болған соң.
- (3а) Қоспақ өркеш сары атан
Қом жасамас майдан соң.

2. Ал шешендік сөз, шешендік толғауларға тән *-ма-с* де... түріндегі тұрақты форма тіркесі «Айналасын жер тұтқан» өлеңінің баяндауыштық-ұйқастық түрін жасауға, яғни өлеңнің баяндауыш позициясындағы тілдік-стильдік ерекше белгісін жасауға қатысқан.

Құландар ойнар қу тақыр
Қурай бітпес *демеңіз*
Қурай біткен құба жон
Құлан *жортпас демеңіз*,
Құрсағы жуан боз бие
Құлын салмас *демеңіз*.

3. Бұхар *-ма-с-қа* формасын тілдік-стильдік актив форма ретінде қолданады. Яғни осы форманы өлеңнің баяндауыш позициясында грамматикалық параллелизм жасауға пайдаланады.

Бірінші тілек тілеңіз
Бір аллаға жазбасқа...
Екінші тілек тілеңіз
Пиғылы пасық залымның
Тіліне еріп азбасқа
Үшінші тілек тілеңіз
Үшкілсіз көйлек кимеске;
Төртінші тілек тілеңіз
Тәрде төсек тартып жатпасқа...

Бұл *-ма-с-қа* формасы да шешендік сөздерде актив форма ретінде қызмет етеді.

Атын тулан шықпасқа
Артқы айылдың бегі игі.

4. XV ғасыр жырында көрінетін ала бөтен синтаксистік ерекшелік — өлеңнің ырғақ заңдылығы негізінде туған поэтикалық-тілдік тұрақты тәсіл Бұхар өлеңдерінде де біршама көрініс береді.

Құландар ойнар қу тақыр [—]¹
Қурай бітпес демеңіз,
Қурай біткен құба жон [—]¹
Құлан *жортпас демеңіз*,
Бес уақытты бес намаз [—]²
Біреуі қаза болмасқа,
Алтыншы тілек тілеңіз
Алпыс басты ақ орда [—]³
Өзің қонған Көкшетау [—]⁴

Осы үзінділердегі 3 және 4-белгілерге барыс септігінің *-ға* жалғауы айтылмай тұрса, 2-де ілік септігі, 3-де тәу-

елдік жалғауы айтылмай тұр. Әрине, сөйлеу тілінде бұлардың қай-қайсысы да ретті жерінде түсіріліп айтыла береді. Әңгіме бұл жерде осы формалардың жалпы түсірілуінде емес, түсірілетін орнында.

Сол сияқты Бұхар өзіне дейінгі халық поэзиясында ырғақтық, дәнекерлік қызмет атқаратын *бір* шылау сөзін сирек те болса қолданып отырады.

- (1) Анаң бір/аңырап қалмасқа
- (2) Сорлы бір/қазақ қалды, ойла.
- (3) Жананда бір/соғысып
- (4) Кәпір бір/алмас деменіз
- (5) Жұмсап бір/тұрсын қолыңнан.

Бір сөзінің көбіне, үнемі дерлік өлең жолының алғашқы бунағында келуі ауызша айтуға байланысты туған ырғақ заңдылығын көрсетеді. Өз өлеңдерін ауызша шығарған Бұхар жырау, әрине, бұл дәстүр заңдылығынан аттап кете алмайды.

5. Бұхар өлеңдерінде поэтикалық тілдік-стильдік қызметімен мол көрінбейтін, жай тілдік грамматикалық тәсіл ретінде өлең жолдарының ішінде сирек көрінетін бірлі-жарым формалар кездеседі. Мысалы - *ар-ға*, - *мақ*, - *ман* жұрнақтары Бұхар тіліне көп орала бермеген жұрнақтар. Қараңыз:

Еріншек күнің сол болар
Еңкейіп орақ ора*ға*
Тоңқайып масақ терер*ге*

(«Ай, Абылай, сен он бір жасында»)

Қатты тамақ шайна*рға*
Мен пақырда тіс бар ма?

(«Атан болған жиырма бес»)

Ханның жақсы болма*ғы*
Қарашаның елдігі,
Қараша халқы сыйласа
Алтыннан болар белдігі

(Бұл да сонда)

Сен қашсаң да мен қой*ман*
Арғымағым жебелеп

(«Керей, қайда барасың»)

Бұл жұрнақтар Бұхар өлеңінде осы жолдарда ғана кездеседі. Сондықтан да бұларды Бұхар поэзиясы үшін

ерекше белгі ретінде қараудан гөрі сол кездегі сөйлеу тіліне тән тілдік белгілердің бой көрсетуі ретінде ғана, поэтикалық тілдік-стильдік тәсілге көтерілмеген формалар ретінде ғана қараған мақұл болады. Өйткені Бұхар дәуірі ғана емес, ауызекі сөйлеу тіліміздің кейінгі дәуірінде де бұл тілдік белгілер пассив формалар қатарында қызмет етіп отырған.

* * *

Поэзия үлгілері сөйлем жүйесінде ауызекі тіл сөйлем жүйесінен қаншалықты өзгешеленсе, қаншалықты өзіндік заңдылықтар тапса, оның поэтикалық көркемдігі соншалықты арта түседі. Поэзия үшін сөйлеу тілінің синтаксистік нормасын бұзу бірінші кезектегі іс. Ол жоғарыдағыдай сөйлемнің баяндауышын белгілі бір топтағы формаларға құрып, өзге сөз үлгілерінен ерекшеленетіні сияқты, өлең жолы бойындағы сөздердің тәртібіне де, өлең жолдарындағы сөздердің сөйлемге жіктелуі тәртібіне де — бәріне де өзгешелік енгізіп, сөйлеу тілінен ерекшеленуі керек. Ол өзінің осы ерекшеліктерін қаншалықты көбейтсе, сөйлеу тілінен соншалықты алыстап, ара қатынасын үзе түседі.

Бұхар жыраудың «Ай, Абылай, Абылай» деген атақты өлеңінің кіріспе бөлімі былай басталады:

//Ай Абылай, Абылай!
Сені мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің, //
//Әбілмәмбет патшаға
Қызметші болып тұр едің, //
//Сен қай жерде жүріп жетілдің?— //
//Қалтаңмен жүріп күнелтіп,
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің. //
//Сен жиырма жасқа жеткен соң/
Алтын тұғыр үстінде
Ақ сұңқар құстай түледің. //

Осында сөздердің, тіркестердің орналасу тәртібінде сөйлеу тілі заңдылығына қайшы келетін бірде-бір ауытқу жоқ. Демек, бұл жолдардың өлеңдік көркемдігі төмен. Міне, Бұхар өлеңдерінің де, Бұхарға дейінгі поэзияның да негізгі бір ерекше белгісі көпшілік жағдайда осы сипатты болып келеді.

Бұхардың екінші бір өлеңі былай басталады:

//Ханға жауап айтпасам,
Ханның көңілі қайтады.//
//Қандыра жауап сөйлесем,
Халқым не деп айтады.//
//Қайғылы мұндай хабарды
Сұрамасаң нетеді,//
//Сұраған соң айтпасам,
Кісілігім кетеді.//

Мұнда да ешқандай ерекшелік жоқ. Демек, бұл өлең жолы да сөйлеу тілі синтаксисі жүйесінде туған.

Бұл екі өлеңде де белгілі бір топтағы формаға құрылмаған, қалыптасқан канондық-үлгілік формада тұрмаған. Яғни Бұхар жырау өлеңнің формасы қалай болу керек екендігін бірінші кезекке қоймаған. Бұл арада өлеңнің көркемділігі үшін бірінші кезекте қам жеу жоқ.

Міне, осы себепті де бұл екі өлеңде де ы р ғ а қ т ы қ и н в е р с и я, яғни б і р т а р м а қ б о й ы н д а ғ ы и н в е р с и я жоқтың қасында.

- (1) Дәулет құс қонды/басыңа
- (2) Қыдыр келіп/қасыңа
- Бай үйіне түнеді
- Алыстан тоят тіледін...
- (3) Жұлдызың туып/оңыңнан
- (4) Жан біткен еріп/соңыңнан
- (5) Жұмсап бір тұрсын/қолыңнан
- (6) Ақтан болды-ау/күніңіз
- Арсы менен күрсіге
- (7) Тай таласты/үніңіз

(«Ай. Абылай. Абылай»)

Бұхардың 65 жолдық өлеңінде кездесетін ырғақтық инверсия осылар ғана. Мұның өзінде де 1, 2, 3, және 7-жолдағы инверсияға идиомалық тіркестер себепші болып тұр. Ал 3-жолдағы идиомалық тіркеске тән инверсия соңғы 4—5-жолдарды ұйқас жағынан өзіне бағындыру арқылы инверсияға түсіріп отыр.

Бұхардың өзге өлеңдерінде де ырғақтық инверсия осы сияқты сирек ұшырасып отырады. Керісінше, тұрақты ұйқасқа құрылған өлеңдерінде ырғақтық инверсия негізгі рольге ие. Қараңыз:

/Ай не болар/күннен соң/
/Күн не болар/айдан соң/
/Құлпырып тұрған байшешек/

/Қурай болар/солған соң/
/Хандар киген қамқа тон/
/Шүберек болар/тозған соң/.

Бұл өлеңдерде тәсіл бірінші кезекке шығып отыр. Осы себепті де өлеңнің жетілген поэтикалық формасы жасалған. Яғни мұнда айту негізгі емес, қалай айту негізгі. Өйткені жырау айтудың формасын табу арқылы айтылмыш сөздің мағынасын әсерлеп, күшейтіп отыр. Бұхардың «Абылай ханның қасында Бұхарекең жырлайды» деген программалық өлеңінде форма мен мазмұн бірлігі көрінуі өлең құрылысына деген ақындық талаптың алға шығуының жемісі болатын:

...Қарқаралы деген тауларға
Қарқарасын шанышты, //ойла
Бетеге мен көденің
Берекесі қашты, //ойла...

Егер Бұхар өзіне дейінгі поэзияда көрінген үлгілерден ерекше үлгіде өлең туғызды десек, ол басқа емес, осы өлең. Бұл өлең Бұхар жырау ойы мен идеясының биіктеу нүктесін ғана көрсетіп қоймайды, ол Бұхар поэзиясының көркемдік, шеберлік жағынан жетілуінің де көрінісі.

4. Бұхар поэзиясында сөздердің мағыналық қолданысы жайлы

Сөздерді көркемдік мақсатта қолдану, яғни мағыналық қызмет аясын кеңейтіп қолдану поэзияның стильдік-тілдік бір ерекшелігі. Тілдегі сөздердің осы тұрғыдан көрінген қатары шын мәніндегі поэзиялық лексика қатары. Мұнда сөздер өзінің жаңа мағынасымен, жаңа қызметімен, яғни поэтикалық реңк-бояуымен көрінеді. Белгілі бір жырау-ақын шығармаларында осы топтағы сөздердің көріну дәрежесі — сол жырау-ақынның поэтикалық тілді жасауға қатысы қандай дәрежеде екенін көрсетпек.

...Әрине, белгілі бір тәсілдер «х» деген жырау-ақыннан бұрынғы поэзияда да болуы толық мүмкін нәрсе, бірақ осы бұрын барды қолдануда, қолдану ретінде «х» деген жырауға тән өзгешелік болуы тағы да мүмкін нәрсе. Сонымен бірге бұрын бар форманы жиі не сирек пайдалану «х» деген жырау-ақын өлеңдерінің өзіне дейінгі-

мен (осы жағынан) байланысының да қай дәрежелігін көрсетпек. Айталық, *-ған* жұрнақты есімшелі анықтауыш жасау халық поэзиясында кең әрі жиі қолданылатын тәсіл. Міне, халық поэзиясындағы осы тәсіл Бұхарға да тән. Бұхар өлеңдерінде *-ған* формалы есімше сындық-анықтауыштық қызметте көп жұмсалады. Айталық, Бұхарда: *ардақтаған* (аяулы), *балықтан шыққан* (бір қарак), *желкілдеген* (ту келіп), *жер қайысқан* (қол келіп), *қашып жүрген* (күң еді), *басына моншақ көтерген* (жұртына жаулық сағышба) т. б. түрінде өлең жолы араларында келумен қатар:

*Он ай сені көтерген
Омыртқасы үзілген
Аязды түнде айналған
Бұлтты күнде толғанған
Тар құрсағын кеңейткен
Тас емшегін жібіткен
Анаң бір ақырап қалмасқа,—*

түріндегі суреттемелі анықтауыштардың желілі-тізбекті түрлері де кездеседі. Бұл қолданыс-тәсіл Бұхарды халық поэзиясымен барынша табыстырады.

Ал Бұхар бұлармен қатар *тақымы кеппес* (ұры), *ата білмес* (ұл) түріндегі анықтауыштарды сирек те болса қолданады. Бұлайша *-с* жұрнақты есімшелі анықтауыш жасау Бұхарға дейінгі поэзияда да негізгі тәсіл емес еді.

Міне, Бұхардың көркемдегіш мақсатта қолданған сөздеріне де осы тұрғыдан қарау керек болады.

Бұхар өлеңдерінде эпитеттің тұрақты түрі аз: *боз бие*, *құба жон*, *қу тақыр*. («Айналасын жер тұтқан»), *кең сарай*, *сары атан* («Ай не болар күннен соң»), *ақ орда* («Бірінші тілек тілеңіз»), *ақ сойыл* («Керей қайда барасың») сияқты санаулы ғана тіркестер бар. Тегінде бұған, біріншіден, Бұхардың тақырып таңдауы себепші болса керек. Өйткені әлеуметтік-саяси тақырыптағы жырлар тілінде эпитеттің бұл түрлері көрінуіне ұйтқы лексикалар аз болады, әрі ондай сөздерді эпитет тіркесте беру жыраудың негізгі мақсаты емес. Екіншіден, эпитеттің өзге түрін пайдалануға бой ұру бұған кедергі болуы керек. Айталық, Бұхарда инверсияланған ерекше тіркесті эпитеттер молырақ кездеседі: (1) *еңсесі биік*; *құрсағы құшақ*, *құрсағы жуан*, *азуы кере қарыс*, *исі жұпар*, *жері тар*, *наны қатты*, *балығы тәтті*, *өзі сары*, *көзі*

көк, аузы-басы жүн, (2) бармағы қыналы, омырауы жұпарлы, еркегі жау жанды, (3) исі жұпар аңқыған, даусы құдай саңқыған, т. б.

Бұхарда: *құрсағы құшақ (байлардан), құрсағы жуан (боз бие), он бармағы қыналы түрінде келетін тіркестер әдетте кебеже қарын, кең құрсақ, қыналы бармақ, жез тырнақ үлгісінде келеді.*

Бұхарда эпитеттегі елеулі жаңалық *сорлы қазақ, сұм дүние* тіркесіндегі *сорлы, сұм* эпитеттері. Бұлайша абстрактылы ұғымдардың эпитет ретінде келуі қазақ поэзиясында сөз жасаудағы бір елеулі табыс.

Бұхар өлеңдерінде **метафоралық мағынада** жұмсалған сөздер біршама. Олар түр жағынан да бай емес. Бұхарда метафораның, біріншіден, академик Қ. Жұмалиев көрсеткеніндей жіктік жалғаулары арқылы жасалған түрі кездеседі:

*Сен бұзау терісі шөніксің,
Мен өгіз терісі талыспын.⁵
Мен Арғын деген арыспын,
Аузы кере қарыспын.
Абылай алдында сен бітсен,
Құдандалы таныспын.*

Екіншіден, Бұхарда метафораның көлденең бір нәрсені екінші бір нәрсеге балау арқылы жасалатын түрі бар.

*Тоқсан бес деген тор екен,
Дүйім жанның қоры екен,
Қарғын десең екі жағы ор екен,
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсең түбіне
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен.*

Жырау бұл жерде бір ғана «тоқсан бесті», «терең орға», «қорға», «торға», «найза бойы жарға», «түбі жоқ көлге», «ел қонбас шөлге» балап отыр.

Бұлайша әсерлей суреттеу — жалпы халық поэзиясына тән тәсіл. Мысалы метафораның «еді» көмекші етістігі арқылы жасалатын түрінде де Бұхар Абылайды бірқатар нәрсеге балайды:

⁵ *Жұмалиев Қ.* Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Алматы, 1960, 217-бет.

Отыз жасқа келгенде
Дүниедей кең едің
Отыз бес жасқа келгенде
Қара судың бетінде
Сығылып аққан сең едің
Қырық жасқа келгенде
Алтынды тонның жеңі едің.

Бұхар өлеңдеріндегі бұл балама сөздер өзінің табиғаты жағынан өзгеше. Айталық:

Сен бұзау терісі шөніксің
Мен өгіз терісі талыспын,—

дегенде «мен-нің», «сен-нің» сыртында екі рулы ел ескеріліп отыр. Солардың ауқымын, мөлшерлі шамасын «бұзау терісі шөнікке», «өгіз терісі талысқа» балама жасайды. Бүкіл үлкендік атаулы мен кішілік атаулыдан Бұхардың таңдап тапқаны өзінің үй мүлкі — *шөнік пен талыс* қана. Бұл заңды жай. Бұл — Бұхар стиліндегі жыраудың жеткен жері. Тіпті ол Абылайды *қара су бетіндегі сеңге, алтын тонның жеңіне* балайды. «Үш жүздің баласының атының басын бір кезеңге теңеген» Абылайына Бұхардың бар тапқан жақсысы, қасиеттісі, құдіреттісі — *алтын тонның жеңі, қара судың сеңі*. Әрине, *дүниедей кең едің* деген теңеулі метафорада жырау өзгеше сөз кестесін тапқан. Бірақ қалай дегенде де Бұхар сол кездегі поэзияға ортақ дәстүрден бөлекше жаңа балама жасамайды, сол деңгейде қалады.

Бұхар өлеңдеріндегі **теңеу** сөздер де әрі көлем жағынан, әрі түр жағынан барынша шағын. Бұхар өлеңінде есімге қатысты: *тұрымтайдай ұл* (едің), *дулығайдай бас* (кетер) деген екі-ақ теңеу сөз бар, өзгесінің бәрі қимылға қатысты теңеулер.

Айталық, жырау жиырма бестің әрекетін *түлкідей сылаңдауға*, өзінің Керейге қаһарын *жауған күннің себелеуіне*, Абылайдың хандық тұғыр үстінде кемеліне келу тұсын *ақ сұңқардың түлеуіне* теңейді. Бәрі де сол өз дәуірінің түсінік дәрежесіне, өз дәуірінің экономикалық дәрежесіне сай. Тіпті жырау халықтың дүрлігіп қозғалуын қасқырдан қорыққан *қойдың ұйлығын қамалуына* теңейді. Одан арыға бармайды.

Әрине, Бұхарда өзге теңеу жоқ дегенді оның міні ретінде айта алмаймыз. Ол өзге теңеу өзге дәуірдің поэ-

зиясының жемісі. Бірақ жалғыз ғана ескертпе: Бұхар поэзиясы тілінің лексикасындағы араб-парсы әсері оның көркемдік сөз жасауында байқала бермейді. Мысалы, «Мұхаббат намеде» кездесетін *арыслан йурәклік хан уруқы, кічік йашдан улұқларының улұқы* түріндегі тенеу, эпитеттер Бұхарда жоқ. Мұның өзі Бұхардағы араб-парсы сөздері әдеби үлгідегі шығармалар арқылы емес, тар діни аядағы шығармалар арқылы келді деген ойға еріксіз итермелейді.

Демек, Бұхар тіліне сол дәуірдегі жазба поэзия тілінің әсері болмаған.

МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛІ

1. Махамбет поэзиясының өзіне дейінгі дәуірдегі поэзия үлгілерімен байланысы

Қазақ әдебиеттану ғылымында, Махамбет творчествосын барынша көп әрі барынша терең зерттеген академик Қажым Жұмалиев былай дейді: «Махамбет — өзіне дейінгі халық әдебиетінің барлық табыстарын толық меңгеріп, кемшілігін қайталамай, өз бетін, өз стилін айқындап, әдебиетте көрнекті үлгі қалдырған ақын... Махамбет — лирик ақын. Оның өлеңдерінде өзінің көңіл-күйі мен ел сезімі ұштасып жатады. Сондықтан оның лирикасын, ең алдымен, әлеуметтік сарындағы, саяси лирика деп атауға тура келеді. Қоғамның топқа бөлінуінің негізінде таптық күрес туады да, сол таптық күрес саяси, таптық жырларды туғызады. Қоғамның тапқа бөлінуі және сол тапқа бөлінудің негізінде туған тап күресі қазақтың фольклорынан айқын көрінеді. Соған қарағанда, саяси лириканың бастамасы ауыз әдебиетінде жатыр. Демек, Махамбеттің де саяси лирикасының бір тамыры фольклормен байланысты»¹. Қ. Жұмалиев осы еңбегінің екінші бір жерінде ақында бар өлең түрлерін сөз ете келіп былай дейді: «Махамбет өлеңдерінде... үгіт өлеңдерімен қатар, лириканың басқа да түрлері бар. Ақынның бірқатар өлеңдері жоқтау үлгісіне құрылған.

Қазақ фольклорында дүние салған адамның тіршілікте істеген іс-әрекеттерін әр жағынан алып, толық баяндап жырлайтын жоқтаулар, естіртулер көп кездеседі. *Махамбет өлеңдерінің кейбіреулері фольклорда*

¹ Жұмалиев К. XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1967, 86—106-беттер.

кездесетін жоқтау өлеңдерінің қысқа түріне жақындайды. ...Өйткені эпитет, метафора, теңеулерін алсақ, көбіне фольклордан алынған поэтикалық тілдер» (107-бет). Ал енді бір ретте Махамбет өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктерін сөз ете отырып, Қ. Жұмалиев: «Оның кейбір өлеңдерін лиро-эпикалық түрге жатқызуға болады... Лирикалық сезінуге бөлене отырып оқиганы баяндау лиро-эпикалық жырларға тән нәрсе екендігі кімге де болса мәлім.

Бұлай баяндау сарыны (мотив) Махамбеттің «Соғыс», «Мінкен ер», «Баймағамбет сұлтанға айтқаны», «Исатай сөзі» деген өлеңдерінде айқын сезіледі.

«Соғыс» деген өлеңінде Махамбет көтерілісінің әрбір кезеңдерін тарихи оқиганың ізіне сәйкес етіп суреттейді.... Бір қарағанда осы «Соғыспен» өрістес біркелкі өлеңдерді тіпті тарихи жыр өлеңдер тобына жатқызуға да болатын тәрізді. Бірақ, бұл өз алдына жеке тексеруді керек ететін мәселе. Өйткені, ауыз әдебиетіндегі белгілі бір түр саналатын тарихи өлеңдер (лиро-эпикалық жыр емес, қысқа өлеңдер) бізде әлі зерттелген емес. Махамбеттің бұл тектес өлеңдерінің ауыз әдебиетіндегі қысқа тарихи өлеңдермен байланысы айқын. Бірақ, айырмасы қайсы?— деген сұрақ, әуелі ауыз әдебиетіндегі ескіден келе жатқан қысқа өлеңдердің өзін жеке мәселе етіп талдауды керек етеді»²,— деген болатын.

Махамбет поэзиясының тамаша білгірі академик Қ. Жұмалиев бұл пікірді ақын өлеңдерінің түрі мен тілдік материалдарын арғы дәуірлерден қалған бай поэзия үлгілерімен салыстыра отырып, осы салыстыру негізінде көрінген ұқсастықтарды, бірліктерді ескере отырып айтқан болатын. Бірақ Қ. Жұмалиев бұл бірлікті, байланыстылықты, жақындықты арнайы зерттеу объектісі еткен емес.

Сондықтан да Махамбет өзіне дейінгі халық поэзиясынан не алды, бұл ауыстыру ісінң сипаты қай дәрежеде деген мәселе бізде әңгіме болмаған мәселе, ал Махамбет өлеңдерінің тілін сөз еткен тұста таза Махамбеттік дүниені айыра тану үшін және мына нәрселер ақынға тән дүние деу үшін бұл мәселе, сөз жоқ, әңгіме етілуі керек.

² *Өтемісұлы Махамбет. Өлеңдер. Алматы, 1962, 189—190-беттер («Махамбет өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері» деген мақаладан).* Бұдан былайғы жерде кітаптың тек беті ғана көрсетіледі.

Қазақ поэзиясында бірде пәлен ақындікі, бірде түген ақындікі деп танылып жүрген біраз өлеңдер бар. Осындай даулы өлеңдерді біз Махамбет ақын өлеңдері арасынан да кездестіреміз. «Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы» деген жинақта Қазтуғандікі делініп мынадай өлең берілген:

Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;
Балдағы алтын құрыш болат
Ашылып шапсам дем тартар.
Сусыным қанға қанар деп;
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп;
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп;
Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп (103).

Айырым-өзгешелігі өте аз осындай бір өлең Махамбет жинағында да бар:

Арғымақтың баласы
Арығанын білдірмес,
Арқамнан қосым қалар деп;
Ағыны күшті ақ дария
Қаһарланып толқиды,
Қанатын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп;
Баттауыққа тоя оттамас,
Балағы түкті қоңыр қаз
Сұңқарлар үлгі алар деп..

(«Өлеңдер», 1962, 81-бет).

Сол сияқты Махамбеттің «Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ» деген өлеңіне өте ұқсас өлең Абылдікі деп берілген (Хрестоматия, 146-бет).

Қазтуған Махамбеттен үш ғасыр бұрын жасаған, ал Абыл болса Махамбетпен замандас ақын. Осы төрт өлеңді де сақтап келген халық. Ал енді осы өлеңдерді Махамбеттен «алып» Қазтуған мен Абылға «беруге» не, керісінше, бұл екеуінен «алып», Махамбетке «беруге» бола ма? Бұлайша бірінен «алып», біріне жай «бере са-

лу» ғылымның ісі ме? Ғылым дәлелдеуді, иландырырлық дәлелді керек етеді. Ол жоқ жерде мынау өлең Махамбеттікі деген кісіден, мынау өлең Қазтуғандікі я Абылдікі деген кісінің ешқандай бедел айырымы жоқ.

Сонда мұндай өлеңдерді қай тұрғыдан келіп сөз ету керек? Я бұл өлеңдер мазмұн, форма, тіл жағынан пәлендікі деп дәлелденуі керек, я мырзалық жасап ешкімнің де еншісіне бұра тартпай, ортақ дүние ретінде сөз болуы керек.

Біз бірінші өлеңнің тілі туралы мынадай күдікті сұраулар қояр едік:

1. *Балдағы алтын құрыш болат* тіркесі XV ғасырға тән бе? Ол дәуір жырында үнемі *түсі суық шым болат* түрінде келеді емес пе?

2. *Азамат ердің баласы* деген тіркес XV ғасыр поэзиясына тән бе? Махамбеттің өзге өлеңдерінде осы тіркес өте жиі келетіні назар аудармай ма?

Бұл сұрауларға дәлелді жауап берілуі керек. Онсыз бұл өлеңдердің тілін не XV ғасырға, не XIX ғасырға апарып тели алмаймыз. Бұл кемшілік қазақ әдебиетінің арғы дәуіріне қарай үңіле түскен, әуестене бой ұрып отырған қазіргі кезеңде айқышырақ көріне бастады. Өйткені бізде қазіргі таңда материалды әуелі зерттеп алудан гөрі оны қайсыбір жырау-ақынға телуге, еншілеуге бейім тұру тенденциясы басым болып барады. Яғни ескі мұраларды көпшілік оқырманға танытудағы игілікпен бірге шатастыру сияқты көлеңкелік те қатарласа бой көрсетіп отыр. Әрине, мұның өзі әдебиеттану ғылымының зерттеуден гөрі таныту ілгері шыққан кезеңіне тән. Мұны біз қазіргі еңбектермен ғана емес, ілгеріректегі еңбектерден — Бұхарды, Махамбетті, т. б. ақындарды тануға байланысты шыққан еңбектерден де көреміз.

Егер бұрын Махамбет өлеңі делініп келген бірсыпыра өлеңдерді бұл күнде өзге бір жыраудікі деп тануға мүмкіндік болып отырса, мұның өзі сол танытуға байланысты жүргізілген жұмыстар барысында барынша ұнамды іш тартудың, бүйрек бұрудың болғандығын көрсетпек.

Қазақ тілі тарихы мен қазақ әдеби тілінің тарихын жасау жұмысы — барынша дәлдікті керек етеді. «Формалистік-бюрократтық» принципке құрылған жұмыс бұл мәселемен тікелей айналысуға кіріскен кезде, әдебиет-

тану ғылымының осы жоғарыдағы сияқты осал жақтары көрініп отыр.

Әрине, Махамбет өлеңдерінің ішінде осы сияқты тұтас өлеңдер ғана кездесіп қоймайды, бұлардан басқа өлең аралық жолдар да кездесіп отырады. Ал бұл жолдар жай өз алдына бөлек алынып құрала салатын ауысулар, алулар емес, олар бұрынғы поэзия мен Махамбет поэзиясы арасындағы жанрлық, тілдік-стильдік тәсіл байланысының, мұралық-жалғастық дамудың көріністері. Тап қазіргі таңда Махамбет өлеңдері делініп жүрген өлеңдердің баршасын алаламай тұтас алып, осы жоғарыдағы байланыс аясында қарау дұрысырақ сияқты.

Өйткені Махамбет айтты делініп жүрген «пәленшенің өлеңі» деген сипаттағы өлеңдер де, Махамбет өлеңдерінде кездесетін аралық жол, не дәл цитаттық, не өзгертіп пайдалану сияқты жолдар да — баршасы да ақын тіліне оның ақындық программасы талап еткен орта, жағдай сипатына қарай керектіктен, қажеттіктен оралып отырған дүниелер. Махамбетке тәп ақындық-үгітшілік керекті, қажетті жерде өз сөзі, өзгенің сөзі дегенді айыра бермеген. Көтеріліске дейін бұрынғы дәуір поэзиясы үлгілері сипаттас өлеңдер шығарып және өзге жыраулар өлеңін өзі де айтып жүрген ақынның ақындық лабораториясындағы, репертуарындағы барша сөз үлгісі көтеріліс тұсында, көтеріліс жеңілгеннен кейінгі уақытта көтеріліс мақсатына орай қайта айту, қайыра айту процесінен өткен. Басқа емес, дәл осы айту ерекшелігі, өзгенің сөзін былай қойғанда, ақынның өз сөздерінің де «араласып» кетуіне себепші болған. Ақынның бір өлеңіндегі жолдар екінші, үшінші, төртінші өлеңдерінде кездесе береді.

I

Мен құстан туған құмаймын,
Бір тұлпарға жұбаймын.
Сауырыма қамшы тиген соң,
Шаппай нағып шыдаймын.
Мен түбін кескен бәйтерек
Толқын соқса құлармын (74).
Мен ақсұңқардан туған құмаймын,
Бір сұңқарға жұбаймын.
Сауырыма қамшы тигенде,
Шаппай не ғып шыдаймын.
Түбін қазған мен бәйтерек
Толқуменен құлармын (46).

II

Шамдансам, шалқамнан түсер асаумын,
Шамырқансам, шатынап сынар болатпын

(«Күмісті мылтық қолға алып»)

Боз ағаштан биік мен едім.
Бұлқа жетпей шарт сынбан

(«Мен едім»)

Мен ақ сұңқар құстың сойы едім
Шамырқансам тағы кетермін

(«Баймағамбет сұлтанға»)

Шамдансам жығар асаумын
Шамырқансам сынар болатпын.

Бұл қайталауларды кейінгі айтушылардың әбестен ауыстырып алуы дегеннен гөрі ақынның өзін-өзі қайталауы деген дұрыс болады. Ал керегіне қарай өзін-өзі қайталаған ақын осылайша қажетті жерінде керекті сөзді өзі ғана шығарып қоймай, бұрынғы ақындар сөзін де керекке жаратып отырған.

Сөйтіп, Махамбет иінді жерінде өзінен бұрынғы ақын-жырауларды да қайталап отырған.

Әрине, бұл жалаң қайталау емес еді. Тегінде дәстүрлі жалғастық, ауысу, мұралану дегендердің өзі осы «қайталаулардан» көрінбек.

Қайталау деген ұғымға, біріншіден, поэзиядағы тәсіл, түр қайталануы, екіншіден ой, пікір қайталауы, үшіншіден, сөйлемдер, жолдар қайталауы жатады.

Махамбеттің «Соғыс» өлеңі эпостық жыр үлгісіне өте жақын. Өлеңнің:

Әскер жиып атандық,
Бекетай еді тұрағым,
Айғайлап жауға тигенде
Ағатай, Беріш ұраным,—

деп басталатын жолдары тарихи жыр (өлең) үлгісінде туған. Бірақ ақын әрбір өлең жолына үнемі мағыналық жүк беріп отырмайды, осы себепті де өлеңнің мағынасына тікелей қатыстығы аз жолдар — эпостық жыр стиліне тән жанама, қосалқы жолдар көбірек кіріп кеткен.

Түніменен түйіндік,
Таң атқанша тарандық.

Таң ағарып атқан соң,
Төңірекке қарандық.
Қарап тұрсақ әр жерден
Жау бір өрттей қайнайды,
Қайнағанмен қоймайды,
Мылтығын қардай боратып,
Жетіп келді қамалға,
Қамалды бұзып алуға..

Осында екінші бір ойдың басталуы ретінде «Түніменен түйіндік» деген жолдың келуі мақұл-ақ, ал мағынаның шашыраңқысыз жинақылығы, пікірдің орағытқысыз дәлдігі жағынан келгенде «*Таң атқанша тарандық*» деудің тіпті керегі жоқ. Немесе «*Жау бір өрттей қайнайды*» деу жеткілікті болса да, ұйқас сарыны жеңіп, «*Қайнағанмен қоймайды*» деген қосалқы, *жандай шап жол* тағы да қайталайды.

Әрине, бұл Махамбеттің кінәсі емес, жанрдың кінәсі, эпостық жыр жанрының ерекшелігі. Бұл қазақтың күллі эпостық-батырлық жырларына тән ерекшелік. «Қобыланды батыр» жырынан мына үзіндіні алайық:

- (1) Қарақозы сөйлейді:
- (2) Алыстан айқын көрінген
- (3) Жылқы малдың аласы
- (4) Ағынан көпті қарасы
- (5) Ондаса құдай санарды,
- (6) Бенденің болмас шарасы.
- (7) Қызыл тілді сөйлеткен
- (8) Қаусырма жақтың арасы,
- (9) Жеткен бе — деп ойлаймын
- (10) Өз көңлімше шамасы,
- (11) Кешегі қонған мезгілден
- (12) Шапқаннан бері шырағым
- (13) Көрінген жоқ көзіме
- (14) Құрдасыңның қарасы.

Осындағы 1—8 жолдар 9—14 жолдарды айту үшін дайындық, ұйқастық-дайындық қамымен алдын ала туған тілге тиек, дәнекер жолдар. Болмаса «Қараманның кешегі қонған мезгілден бергі қарасы көрінбеуін өз көңлімше жеткен бе деп ойлаймын»,— дегенді айту үшін «*жылқы аласы, тілді сөйлететін қаусырма жақты, сапар оңдауы*» дегендерді айту сөзсіз қажеттік емес.

Махамбет поэзиясында «Соғыс» сияқты эпостық жыр сипаттас өлеңдер ғана кездесіп қоймайды, эпостық жыр-

дың біз көрсеткендей ерекшелігіне ие өзге үлгідегі де өлеңдер кездеседі. Айталық, акынның дидактикалық өлеңдерінде ауыз әдебиетіне тән тілге тиек аралық-дәнер жолдар мол кездесіп отырады.

1. Тоқсан тарау су ақса,
2. Дария болар сағасы.
3. Сан шерулі қол болса,
4. Батырлар болар ағасы.
5. Аз сөйлер де, көп тындар
6. Қас асылдың баласы.
7. Қалы кілем, қара нар
8. Жарасады қатарға,
9. Аруана жисаң жарасар,
10. Ұлы күнде сапарға.
11. Қауламаған қарындас
12. Қазақта бар да, менде жоқ.
13. Арызымды айтарға

(«Өлеңдер»).

Осы өлеңдегі 7—10 жолдар «Қобыланды батыр» жырынан келтірілген үзіндідегі 1—8 жолдармен сипаттас. Қаумалаған қарындастың қазақта бар, өзінде жоқтығын айту үшін қалы кілем, қара нардың қатарға жарасатындығы, аруана ұлы күнде сапарға жарасатындығы сөз болуы қажетті емес.

Немесе:

*...Жапанда қарсақ ін қазар
Хан салдырған жәрмеңке,
Жырақ болсын бізден бұл базар*

(«Шашылу»)

*Артымда қалған алғаным
Қытайы қызыл көйлегі
Күнге қойсаң оңар ма?
Мұндай қорлық болар ма?*

(«Қайда бар»)

*Алтын жақса жарасар
Жылтыраған күміске
Он екі ата байұлы
Жиылып келсе бір іске.*

(«О. Нарын»)

Міне, бұлар Махамбет поэзиясына, тіліне ауыз әдебиетінің, оның тілдік-стильдік бояу-белгілерінің бір саладан — эпостық жыр саласынан әсерін көрсетпек.

Махамбет — ерлікті мадақтаған ақын. Оның өлендері тұтасымен дерлік ерлік, жауынгерлік тақырыпқа құрылған. Бұл — Махамбет поэзиясының өзіндік ерекше сипаты.

Біз Махамбеттің осы топтағы өлендерінен «мен»-ді, онда да ақын «мен» емес, *батыр «мен»-ді* айтудағы, батыр «мен»-ді сипаттаудағы, оның іс-әрекетін айтудағы сөз қолданыс тәсілінен өзіне дейінгі поэзияға тән белгілерді анық көреміз,

Қазақтың ілгері дәуірлердегі ерлік-азаматтық жырлары негізінен «мен»-ге құрылған. «Тоқтамыс пен Едіге жыры» да, «Орақ — Мамай жыры» да, «Әділ Сұлтан жыры» да, «Қазтуған туралы сөз» де — «мен» поэзиясы. *«Батыр мен»-нің поэзиясы.* Айталық Алтын Орда дәуірі поэзиясында мынандай жолдар бар.

Мен салпаң-салпаң жортамын,
Сары азбаннан қосым тартамын
Мен ұшайын десем қанат жоқ,
Қонайын десем құйрық жоқ...
Жалғыз да болсам кетермін
Сатемір ханға жетермін,
Сатемір хан қол берсе...
Алтындап соққан ақ ордаң,
Күмістен соққан ақ есік,
Түсі суық шым болат
Есігінді ұшыменен ашпасам,
Төрге төсек салмасам...

II

Мен, мен дүрмін, мен дүрмін
Мен, мен деген тауба қылған ер дүрмін...
Мен тауда ұялар сұңқармын
Тау бөктерлей жортармын.
Тұрлаусыз өскен құланмын
Мезгілсіз жусап оттармын...
Буыршындан қатты қырысман
Бұйдаласаң да еш чөкпен...
Мен қарағайдан биік біткен терекпін
Басымнан дауыл тұрса теңселмен
Мен қарағайға қайнап біткен бұтақпын
Балталасаң айрылман.

III

Ау беркініп садақ асынған
Беркінген жауды қашырған
Сүйегім тұтам асылмын

Ерегіскен ерлерге
Найзағай мынау жасылмын.
Келе жаумай ашылман.
Кескек те туған бір ермін
Кескілемей басылман,
Басым жерге түскенше
Дұспаным бас ұрман...

Батыр Махамбет өзін осы ерлердің ұрпағымын деп білді. Және сол ерлерше толғайды.

Беркініп садақ асынған,
Біріндеп жауды қашырған,
Құйқылжыған құла жирен ат мінген,
Құйрық-жалын шорт түйген
Мен кескекті ердің сойымын,
Кескілеспей басылман,—

деген Махамбет батыр, сөз жоқ, жоғарғы жолдарды мегзей айтып отыр. «Мен пәленмін» деген батыр сөзін «мен пәлен деген батырдың сойымын» деп ескертіп отыр. Және өзін соларша былай сипаттайды.

Бойың жетпес биікпін
Бұлтқа жетпей шарт сынбан!
Шамдансам жығар асаумын,
Шамырқансам сынар болатпын.

Ал батырлық өлеңдегі «мен»-ге тән іс-әрекетін де соларша баяндайды:

Мен ақсұңқар құстың сойы едім,
Шамырқансам тағы кетермін
Кетпей нешік етермін,
Бұл барғаннан барармын,
Қиядан орын алармын.
Өтініп алып от жақпан,
Дұшпанға қылыш ұрармын.
Жазға бір ай қалғанда
Аласапыран болғанда,
Бөліне көшкен еліңді
Бөріккен қойдай қылармын...

Махамбет поэзиясындағы ілгергі дәуір әдебиетіне тән осы лирикалық герой — «батыр-мен» өзімен бірге тілдік тәсілін ала келді. Дәлірек айтқанда, Махамбет ақын өзінің лирикалық герой — «батыр-мен»-дерін ілгергі дәуір әдебиетіндегі батырлық-азаматтық жырлардағы «мен»-дерше суреттеді.

Боз ағаштан биік мен едім,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан.

Мұнда Махамбет метафоралық сөздерді ілгергі жыр үлгісінде таңдайды, тіпті, кейде соларды қайталап та отырады.

Сол сияқты Махамбет өз геройын сипаттауда да өзіне дейінгі батырлық ерлік-азаматтық жырларға тән сөз қолданысты таңдайды. Махамбеттің:

Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған,
Тереңнен көзін ойдырған,
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қойдырған,
Маңдайын сары сусар бөрік басқан,
Жауырынына күшіген жүнді оқ шанышқан,
Адырнасын ала өгіздей мөңіреткен,
Атқан оғы Еділ — Жайық тең өткен,—

деп Исатай батырды суреттеуі ілгергі әдебиеттегі батырларды суреттеумен бір үлгілес. Таңдалатын сөз де, сындық сипат үшін алынған грамматикалық форма да, бұлардың синтаксистік жүйеде берілу жолы да бірдей. Қараңыз:

Қарт қояндай қасқарған
Қараңғыда сансыз қолды басқарған,
Күнде сүңгі сындырған,
Ер көңілін тындырған,
Сүңгісіне кісі міндірген,
Алмаған жау қоймаған
Ішсе қанға тоймаған,
Елге бір аз да, жауға көп
Ақ Балтыр ұлы Уағым,
Мәнчүр ұлы Шуағым!

(«Тоқтамыс толғауы»)

Адырнасын ала өгіздей (мөңіреткен).
Атқан оғы егін тістей жер жыртқан,
Атқаны бастан өтешек,
Жеті қабат жерге кетешек.

(«Орақ — Мамай жыры»)

Махамбет — өзінен бұрынғы Бұхар т. б. жыраулар сияқты солардың дәстүрімен дидактикалық-философиялық үлгідегі толғау жырлар да айтқан ақын. Оның «Тайманның ұлы Исатай», «Орай да, борай қар жауса»,

«Жалған дүние», «Аймақ көл», «Ұл туса», «Ай астында бір көл бар», «Аспандағы бозторғай», «Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ», «Жалғыздық», «Арғымақтың баласы» сияқты өлеңдері — дидактикалық-философиялық тұрғыдағы шешендік толғау өлеңдері.

Бұлар шешендік сөз, шешендік-толғау өлеңдер сияқты белгілі бір формалармен ғана келіп отырады. Сол сияқты:

Қоғалы көлдер, құм, сулар
Кімдерге қоныс болмаған!
Саздауға біткен құба тал
Кімдерге сайқақ болмаған?
Басына жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған?..

Аймақ, аймақ, аймақ көл,
Дария болып шалқымас,
Аяғы төмен аққан соң.
Айдан жарық нәрсе жоқ,
Сәулесі түспес жаһанға
Қараңғы түнек басқан соң...

(«Аймақ көл»)

Аспандағы бозторғай
Бозаңда болар ұясы
Босаңның түбін су алса,
Қайғыда болар анасы.
Қара лашын, ақ тұйғын
Қайыңда болар ұясы.
Қайыңның басын жел алса,
Қайғыда болар анасы...

(«Аспандағы бозторғай»)

Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ
Көлінде жатып көркеймес
Ортайса көлдің қоғасы.
Аруана мая күңіренер,
Баурынан өлсе баласы...

(«Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ»)

Бұл дүниенің жүзінде
Айдан көркем нәрсе жоқ,
Түнде бар да, күндіз жоқ.
Күннен көркем нәрсе жоқ.
Күндіз бар да түнде жоқ...

(«Жалғыздық»)

Арғымақтың баласы
Арығанын білдірмес,

Арқамнан қосым қалар деп,
Балағы түкті қоңыр қаз
Баттауыққа тоя оттамас
Сұңқарлар үлгі алар деп...

(«Арғымақтың баласы»)

Бұлардың лексикасы да бір топтағы сөздер, ал өлеңге объекті болған нәрсе — табиғат құбылыстарына тән шарттылық, заңдылық.

Міне, Махамбет поэзиясының өзіне дейінгі дәуірдегі поэзия үлгілерімен байланысы дегенде басты-басты өзекті салалар ретінде осыларды айтуға болар еді. Ал мұның өзі екінші кезекте Махамбет поэзиясы тіліне әрі фольклорлық әдебиеттің, әрі азаматтық поэзияның дәл осы салалардағы тілдік-тәсіл құралдары да едәуір әсер еткендігін көрсетеді. Бірақ Махамбет тілін сөз еткен орайда оның өзіндік төл тума дүниесі мен бұл мұралық тілдік дүниеліктердің шегін айыра қою барынша қиынға соғады. Өйткені тілдегі сөздердің динамикалық қозғалысы мол, олардың мағыналық, тіркестік жағынан өзгеріп, варианттанып түрленуінде мүмкіндік шегі барынша кең. Бұлардың үстіне олар барынша тұрақты және барынша өміршең. Және олар негативтік сипатқа ие: қолдану мүмкіндігі бар кезде «ғайыптан» кездесе, орала кетеді, ондай мүмкіндік жоқ кезде негативтік күйде «өлі дүние» ретінде «жата береді». Ал тілдің модельдік-негативтік қасиеті тіпті ерекше. Ол өзінің бір ғана «пленкалық кадрынан» тектес үйір-тіркестердің тұтас тобын «шығара алады». Сондықтан да бір ақын тілінде бардың бәрін сол ағынға телу шартты нәрсе. Бұл арада стильдік жұмсалысы тұрғысынан, яғни ақынның белгілі тілдік формаларды қолдану жиілігі тұрғысынан келіп қарап, тану, телу керек болады.

2. Махамбет поэзиясы тілінің лексикасы

Махамбет поэзиясы өзінің тақырыбы мен идеясы жағынан өзіне дейінгі жырау-ақындар өлеңдерінен барынша бай және нақтылы. Бұрынғы поэзиядағы бір ғана ерлік-батырлық тақырыпқа құрылған өлеңдердің көбі идеясы жағынан жадағай болып келетін, бұл идеялардың жалпы халықтық сипаты солғын, тіпті айқын көріне бермейтін. Көбіне субъективтік-даралық мүдде басым

болып жататын. Махамбетке дейінгі батыр ақындар Жиёмбет, Ақтамберді т. б. өлеңдері барынша дарашыл, барынша жеке жортуылшы батыр әрекетіне құрылғандықтан, бұларда халықтық мүдде, халықтық идея бірінші кезекте тұрмайды. Сондықтан да бұларда *туған жер, мекен-жай, қоныс, өріс, ел, халық, жұрт, туыс-тума* жайы тілге орала бермейді. Бұл ел-жұрт идеялық мән алып, категорияға бөлінбейді. *Күрес, соғыс, ерлік, қимыл-әрекеттер* категорияланып дараланбайды. Яғни тар тақырып, өріссіз идея, дарашыл мүдде бұл поэзия тілінің лексикасын барынша жұтаң және бір сарынды күйге түсірген.

Бұл поэзиядан Махамбет поэзиясы мүлде өзгеше поэзия. Махамбет поэзиясы таптық, халықтық күрестің негізінде туған.

Сондықтан да *Махамбет поэзиясы тілі күрестің, халықтық мүдде күресінің тілі*. Ал бұл тілдің лексикасы күрес идеясын жеткізу құралы ретінде жұмсалысқа түскен лексика. Сондықтан да бұл лексика саяси мән реңкін бойына алған лексика. Сондықтан да Махамбетте сөздер өзінің қарсы, жарыспа мағынасымен қатар қолданылып отырады. Яғни Махамбетте сөздер екі дәй жікке бөлініп отырады.

Демек, қазақ поэзиясында өлең тілінің халықтық мүдде тұрғысынан идеялық құрал қызметінде жұмсалыуы, саяси мән (бою) алуы Махамбеттен басталады.

I. Махамбетте өзі күрес майданына шыққан территориядағы **мекен-жай аттар-топонимдер** едәуір кездеседі. Және олар өзінің шек-аумағы жағынан өзара барынша сыбайлас. Яғни Махамбет Нарында отырып Сырды, Қаратауды жырлаған ақын емес. Себебі Махамбет ақындық қиялдың жетегімен өлең шығарған жоқ. Оның бейбіт ақындық қиял қияңына түсуіне мүмкіндігі болған жоқ (және мұндай ақындық мектеп қазақ даласында ол кезде жоқ та еді). Махамбет өзінің ат тұяғы тиген, жорық сапарын кешкен, ең негізгісі күреске себеп болған мекен-жайды ғана тілге оралтқан.

Махамбет өлеңдерінде *Еділ, Жайық, Нарын, Сағыз, Жем, Дендер, Жасқұс, Бекетай* құм, *Теңіз, Арқа* атаулары кездеседі. Ақын *Жайықты* 9 рет, *Еділді* 8 рет, *Нарынды* 15 рет атайды. Бәрінен де бұл топонимикалық атаулар жай географиялық ұғым ретінде аталмайды, *ел қонысы, халық мекені, шаруа жайы, болашақ тіршілік*

кепілі ретінде алынады. Және бұл топонимикалық атаулардың айтылу ыңғайы ақын өлеңдерінің туу сәтін, айтылған жері мен мерзімін бағдарларлық сыр да бүгіп жатыр.

Алақандай *Нарында* Мүкәммалым шашылды («Шашылу»), Абайламай айрылдым *Ар жақтағы елімнен*, *Анау Нарын* деген жерімнен («О, Нарын»); *Ана Нарында* жатқан, *Жас* баланың қамы үшін («Айныман»); Біз ер едік, ер едік, *Ен Нарында* жүргенде... («Біз неткен ер»); Біздің *анау Нарында* Бір төбелер бар еді («Нарында»); *Адыра қалған Нарынның*, Теңіз деген суы бар («Адыра қалған Нарынның»); *Мен Нарыннан кеткенмін*, *Нарынды* талақ еткенмін («Мен Нарыннан кеткенмін»); Көшер еді біздің ел, *Сонау Еділден* бергі жердейін. Қонар еді біздің ел, *Арқада* қоныс шөлдейін («Арқаның қызыл изені»); Айналайын *Ақ Жайық!* Ат салмай өтер күн қайда? («Күн қайда?»); *Еділді көріп* емсеген, *Жайықты көріп* жемсеген, Таудағы тарлан біз едік.

Ақын бұл атауларды өзінің көңіл-күйі ыңғайына қарай суреттейді. Айталық, Исатай мен өзінің ерлік әрекеті өрлеп тұрғандағы Нарынды *Кешегі Исатайдың барында алақандай Нарында* деп, *алақанға* теңейді. Ал қолдан шығып, арманға айналған Нарын (*Мен Нарында жүргенде*) бір байтақ мекен ретінде асыра суреттеледі немесе қарғыс тигізе кейіп, тілге оралтады (*Адыра қалған Нарынның Жайық деген суы бар*), немесе емірене аңсай армандайды (*Айналайын Ақ Жайық! Ат салмай өтер күн қайда?*). Бұл кезде ақын туған жерді сүйе айналайды, алыста тұрып құшағын ашады.

Тегінде бұл жер-су атауларының аталуынан біз ақынның туған жерге деген патриотизмін, туған жер, ата мекен үшін жан берер адал ұлға, қамқор ерге лайық әрекетін көреміз. Еділді көріп емсеген Жайықты көріп жемсеген тарлан ұл Еділ үшін егескенін, Жайық үшін жандасқанын айтады.

II. Махамбет жырының тақырып сипатын белгілеуде оның тіліндегі халық, ел, жұрт, алаш сөздері мен ер, батыр, хан, сұлтан, жау, дұшпан әрі қару аттары, туыстық атаулардың келу реті мен жиілік саны елеулі қызмет етпек.

Ел сөзі Махамбет өлеңдерінде 20-дан артық, халық сөзі 10-нан артық, *жұрт* сөзі бес рет, *алаш* сөзі 4 рет кездеседі. Бұлардың сыртында Махамбет осы топқа жақын мағынада *қазақ*, *көп* сөздерінде де қолданған.

Осы сөздердің қолдануында бұлардың поэзия тілінде жарысу, орын алу, ығыстыру сияқты күрестен гөрі ақынның стильдік-тілдік реңк беруі жатыр және тіркес аясы заңы, дәстүрлік ықпал әсер ізі бар.

Айталық, *алаш* сөзі мына жағдайларда кездеседі: *Атаның жолын қумаса, Алаштың байлығынан не пайда? Алты сан Алаш ат бөліп; Бесеуіміз жүргенде Алашқа болам деуші едік; Алаштағы жақсыдан Батасын алып, дәм татып.*

Алғашқы екі жағдайда ақын *алаш* сөзін дыбыстық (әуездік) ұйқас ыңғайымен қолданған, яғни *а* дыбысы қайталануы (дыбыстық анафора) заңы жетектеп әкелген. Ал үшінші, төртінші жағдайда көне жырлардағы қолданылу ыңғайымен бірде *жау* сөзінің синонимі ретінде келсе («Алашқа болам деуші едім»), бірде көне салтпен *халық, ел* сөздерінің баламасы ретінде келген*. Өйткені *алаштағы жақсыдан* тіркесі көне тіркес. Яғни бұл жерде *алаш* сөзін *жақсы* сөзі «әкеліп» отыр. Ал енді *ел, халық* сөздерінің қолданылуында да осы сияқты белгілер бар.

Демек, *ел* сөзінің *халық* сөзінен көп қолданылуы бұл екі сөздің дара мағыналарындағы ерекшеліктен гөрі қандай сөздермен тіркесуіне байланысты. Олай болса мұның өзі *ел* сөзінің тіркестік қатарының молдығын көрсетеді.

Ал енді бұл сөздерді тіркестік қатарында көрейік: 1) *елдің қамын жеді ғой, құрбан болса елі үшін, еңбек етіп ел үшін, ел қорыған мен едім; ел құтқарар ер едім, мен де айырылдым елімнен, бүлдірмегей еді елімді* т. б.; 2) *халықтың кегін қусайшы, халық қайғысын айтуда, халқының көрген қорлығын,* т. б.; 3) *жұртыма құрбан болсам деп, астана жұртын айналған* т. б.

Міне, бұл жолдар Махамбет жырының тақырыбы мен идеясын танытатын жолдар. Біз Махамбетке дейінгі поэзиядан *халық, ел, жұрт* сөздерінің осы әлпетте мол қолданысын кездестірмейміз.

Махамбетте *ер* сөзі 40-тан артық, ал *батыр* сөзі 5-ақ рет қолданылған (*біздің қайсар батырдың; Махамбет атты батырмын; Исатай батыр кеткелі; батыр болмақ ойдан-ды, асынбас еді біздің батырлар*). Ал *ер* сөзінің

* Алаш сөзіндегі осы екі мағына жайында С. Сейфуллин өзінің «Қазақ әдебиеті» (1964 жылғы басылуы, 21—24-беттер) кітабында кең түрде әңгіме еткен.

тіркес аясы да әр тарап: *ардақты ермен бірге өлсе; ер Қобыланын жөнелтіп; асыл ердің баласы; азамат ердің баласы; тарығып келген ерлерге; еңіреп жүрген ер едік; кесекті ердің сойымын; мұңдас ерлер болмаса; қызғыштай болған есіл ер т. б.*

Тегінде, *батыр* сөзі а т а қ сияқты қызмет атқарып, *ер* сөзі жауға аттанып, майданға түскен азаматтың аты, азамат ұлдың синонимі болса керек. Айталық, Махамбетте *азамат, жігіт, жолдастар* сөзі жиі қолданылады, бұлар өз мағынасынан гөрі көбіне *ер* сөзінің синонимі ретінде келеді: *азамат, сені сақтадым; ер азамат кімде жоқ; қасыма ерген жігіттер; қасыма ерген жолдастар; о да өледі; жігіттер; тәңірім білер жігіттер; жолдастарым, мұңайма т. б.*

Ерлік, батырлық әрекет күрес, соғыс ұғымдарымен қатар жүреді. Ерлік, батырлық сипаты осы күспен соғыстың сипатына байланысты. Яғни соғыстың, күрестің не үшіндігіне байланысты. Ал мұны күрестің кім үшін, не үшін екендігін танытар сөздер көрсетеді. Мысалы, эпостық-батырлық жырларда әрі ерліктарихи жырларда мұндай «не үшіндік» бірінші кезекке шығып көрініс бермейді. «Қобыланды жырындағы» барынша лиризм, субъективті толғау Қобыландының қоштасуы мына түрде келеді.

Айналайын, Қарлығаш,
Айтқан сөзге құлақ ас.
Мен кешігіп келмесем,
Сендерді мұнда жылатпас,
Қалың Қыпшақ қарындас.
Қарлығаш, сенен айналдым,
Ағызба, қалқам, көзден жас.

Ал Қобыландының Алшағыр қызы Қарлығаға айтқаны мынау:

Жау шауыпты елімді,
Жау басыпты белімді,
Жау кесіпті желімді,
Менен қалған байтақ ел
Көрген сияқты көрімді,
Қалмақтың ханы Алшағыр...
Шауып кеткенге ұқсайды
Қараспан таудағы елімді...

Осыларда барынша «салқын қандық», «бөтендік» тұрғыдан баяндау басым. Яғни объективті суреттеуге тән бейтарап қатынас басым. Ал азаматтық-ерлік жыр

бұлай емес, мұнда ақын күреске өзін, айналасын және бұл күрестің өзіне, айналасына қатынасын, бұған өзінің көзқарасын, күрестегі мақсатын т. б. — бәрін айтып отырады. Яғни мұның бәрінде ақынның көңіл-күйі жатады. Бұл көңіл-күй «мен» арқылы көрінеді. Ал «мен», бұл — барлық «мендер» мен «біздер», «сендер», «олар». Ақын шығармасында осы топтағы сөздердің көрінуі әрі оның аз-көптігі бұл шығарманың идеясының және ол идеяның осы сөздерде қатынасының дәрежесін білдіреді. Бізді тапқан *ананың Асыраған атаның...* Қолын алар күн қайда? (32-бет); *Азамат ерлер* кімде жоқ?... *Қаумалаған қарындас*, Қазақта бар да, менде жоқ (62-бет); Алақандай Нарында *Ата* менен *ана бар*, *Іні* менен *аға бар*, *Қатын* менен *бала бар* (86-бет).

Біз осындай қатынастың сипатын жоғарыда топонимикалық атаулар мен *ел, халық, жұрт* т. б. сөздердің келу, қолданылу ретінен көрдік. Бірақ Махамбетте бұлардан да басқа жиі айтылатын сөздер бар. Ол — туыстық атаулар. Ол — *ата, ана, қарындас, аға-іні, қатын-бала, жар*, т. б. Бұл сөздер Махамбетте барынша көп кездеседі: *Қатын, бала, қара орман, Баршасын жауға алдырған*, (25-бет); *Қ а т ы н, қалса бай табар, Қ а р ы н д а с қалса жай табар, Артымда қалған а қ с а қ а л...* *Кейін қалған ж а с б а л а, Күдер үзіп біздерден, Көңілі қашан жай табар?! (22-бет).*

Ауыз әдебиетіндегі тұрмыстық жыр (өлең) болмаса, қазақтың Махамбетке дейінгі азаматтық поэзиясында туыстық сөздердің мұндай мол және жиі қайталап келуін кездестіре қоймайсыз. Бұлардың сыртында осы атаулардың бәрі де ақын шығармасындағы өзекті идеямен сабақтасып жатыр. *Еділ үшін егестік, Жайық үшін жандастық*, — дегендегі Еділ, Жайық атауларында қандай мән, идея жатса, бұларда да сондай мән, идея жатыр. Түптеп келгенде, бұл сөздерді ақын шығармасына әкелген де осы идея.

III. Махамбет өлеңдері — бұқара халықтың хандық зорлыққа қарсылығының жемісі болғандықтан, оның өлеңдерінде күресуші екі жақты күрес заңына тән жіктеп қарау, айыра тану барынша айқын. Осы себепті де **қоғамдық-әкімшілік мәнге ие терминдер** белгілі бір көзқарас тұрғысынан келіп аталып отырады.

Егер ертерек дәуірдегі азаматтық поэзияда қоғамдық, әкімшілік терминдер де жіктеліске түсіп, бір топ-

тың түсінігі тұрғысынан қарала қоймаса, Махамбет өлеңдерінде әкімшілік атаулар — таптық жіктеліс мәнімен аталады. Әкімшілік-бұқаралық атаулар қарама-қарсы қойылып отырады. *Қараны ханға теңеп берем деп* (91), *Хан ұлына қас болу*, *Қара ұлына бас болу* (89), *Қара қазақ баласын хан ұлына теңгердік* (59), *Ханнан қырық туғанша*, *Қарадан бір-ақ тусайшы* (66), *Қарада да қара бар*, *хан ұлы басып өткісіз* (39). Міне, хан және қара сөзіне бұлай саяси мән беру Махамбетке дейінгі поэзияда өте сирек ұшырасады.

Бұхар жырау:

Ханның жақсы болмағы
Қарашаның елдігі,
Қараша халқы сыйласа
Алтыннан болар белдігі,—

дейді.

Бірақ, мұнда ешқандай саяси жіктеу жоқ, қалыпты жайды жай атап өту ғана бар. Ал Махамбетте олай емес, *хан* сөзінің қарсы жағында *қара* (бұқара) сөзі тұр. *Хан* сөзін қасиеттеп атау жоқ. Махамбет *хан* сөзін көбіне *жау*, *дұшпан* сөзінің синонимі ретінде алады. Өйткені Махамбет батыр тұлпар мініп ту алып, елдің шетіне шығып жау іздейтін баяғы жаугершілік заманның батыры емес, ол жауын, дұшпанын, қасын өз жерінен, өз елі ішінен табады. Ол — бұқараны езуші «өзінің» ханы. Сондықтан да Махамбет *Қара ұлына бас болып*, *хан ұлына қас болады*. Сондықтан да Махамбеттің жауы Жәңгір хан, оның Баймағамбет сияқты сұлтандары.

Міне, осы себепті де Махамбет өлеңдерінде кездесетін әкімшілік атау *хан сөзі* — таптық-бұқаралық түсінік тұрғысынан танылатын ұғым. *Жау*, *дұшпан* сөзі де осы тұрғыдан танылмақ. Бұл сөздер де жаңа мағына алған.

Махамбетте *хан* сөзі 40-тан артық аталады. Ал *жау* сөзі 20-дан артық, *дұшпан* сөзі 17 рет келеді. Бұл соңғы екі сөз көбіне бір-біріне синоним болып отырады:

*Ата жауың мен едім,
Ата дұшпан сен едің* (59)

Қасарысқан жауына (18)

Қарсыласқан дұшпанның (77)

Ал бұлардың бірінен бірінің артық-кемдігі тіркес аясына ғана байланысты. Айталық, *(баршасын) жауға алдырып; жаудан (аман) жан қалса; (жолдасын) жауға алдырып; (жалаңаш бар да) жауға ти, жау тоқтатқан (айқаста)* сияқты тіркестер *дұшпан* сөзінсіз қалыптасқан көне тіркестер. Ал мұның өзі екінші кезекте Махамбет тұсында кірме *дұшпан* сөзінен гөрі төл *жау* сөзінің жұмсалыу өрісінің де, тіркесу аясының да кең болғандығын көрсетеді.

Махамбет қазақ поэзиясында *хан* сөзін бұқаралық көзқарас тұрғысынан мән бере қолданып, оған таптық мағына берумен қатар, *хан* сөзі ұйтқылығымен жасалған жаңа тіркестерді де ала келді: *ханның тауын қайтарған, хан баласы ақсүйек, атаңа нәлет хан ұлы, ханнан кегін ала алмай, құдайлады хан ұлы, қараны ханға теңедік, хан ұлына теңгердік, хан ұлына қас болу, хан ұлымен алыстық* т. б.

Сұлтан, төре, ақсүйек, би, патша сөздері Махамбетте сирек кездеседі. *Патша* сөзі ақын шығармасында *патшаға хабар салдырып, патшадан солдат алдырып* — дегенде ғана, екі-ақ рет келеді. Ал *сұлтан* сөзі ақынның «Баймағамбетке айтқанында» төрт жерде қайталанады: *Алай ма, сұлтан, алай ма; Байеке, сұлтан ақсүйек; заманымда болған сұлтаным; Байеке, сұлтан сен болсаң.*

Махамбет *төре, ақсүйек* сөзін «хан тұқымының» синонимі ретінде алады, бұлар өзара да синоним болып келе береді: *ақсүйектің баласын қара ұлына теңеріп* (қара қазақ баласын, хан ұлына теңердік) *хан баласы ақсүйек, Байеке сұлтан, ақсүйек; ұлы төре сенің де..., хан, төренің кешігіп* т. б. Ақын шығармаларында бұл сөздер де өте сирек. Мұның өзі Махамбет өлеңінің көбіне арнайы айтылуына және бұл сөздердің *хан* сөзімен де синоним қатар етіп алуына байланысты болса керек. Ал *би* сөзі ақынның күллі өлеңінде екі-ақ орайда кездеседі: бірі — «Шонты би» өлеңінде, екіншісі — «Баймағамбетке айтқан» өлеңдегі *өздеріңдей хандардың, қарны жуан билердің* деген жолда ғана кездеседі. Мұны Махамбет найзасы кімге көп кезелсе, ақын тілінің де соған көп оралғандығына байланыстырып барып бағалау керек болар. Махамбет жауы — Жәңгір хан мен

Баймағамбет сұлтан және солардың төңірегіндегі билер болды. Бірақ би атанған кісілер Исатай — Махамбет қолында да бар еді. Сол үшін де ақын *би* сөзін жағымсыз тұрғыдан, өлеңнің қарсы жағы етіп суреттеп, бірінші кезекке шығара бермейді. Мұны ақын өлеңінде *старшин* сөзінің кездеспейтіндігі тұрғысынан келіп қарағанда ғана анық байқауға болады.

Әрине, бұлар жай кездейсоқ нәрсе емес. Мұның өзі Исатай — Махамбет көтерілісінің сипатымен, көтеріліске қатысушылардың таптық, топтық құрамымен байланысып жатқан нәрсе. Үстем тапты, халықты, қанаушы топты бөле қарайтын Дулат не Шортанбайдан бұл сияқты «ұмытуды» кездестірмейміз. Махамбеттің *алаштағы жақсы, жақсыларға еп едім, Домбыра тартып жырласам, Жақсылар маған қылар сый* — дегеніндегі *жақсылары* — көтерілісшілерге ерген ел ағасы өз жағындағы *би-старшиндар*.

Махамбетте бұқара халықты әлеуметтік жағынан жіктей атау сирек ұшырайды. Ол: қазақ жұртын *көп халқым, қара (ұлы), қарындас* деп қана атап, одан әрі тереңдеп әлеуметтік жікке бөлмейді. Махамбетте Бұхарда кездесетін *кедей, жарлы* сөздері де жоқ, тек екі-ақ орайда ғана *қаріп-қасер, жетім-жесір* сөздері айтылады.

IV. Махамбет өлеңдері — ерлік-азаматтық, жауынгерлік өлеңдер болғандықтан да оның лексикасында **қару-жарақ атаулары** мен **соғыстық, ереуілдік ұғымдағы сөздер** едәуір кездеседі. Олар: *найза, ақ алмас, көк семсер, қылыш, жебе, бадана, сауыт, дулыға, көбе, сүңгі, білтелі, қорамсақ, оқ, садақ* (садағының кірісі, *масағы, адырнасы, көк шыбығы*), *жай, мылтық, білтелі*. Махамбет өлеңдерінде кездесетін бұл атаулар ақын өмір сүрген дәуірден жүз, екі-үш жүз жыл бұрынғы батырлық жырлар мен өлеңдерде кездесетін атаулар. Ерекше айырым жоқ дерлік. Тіпті бұл қару-жарақтардың суреттемесі, эпитеттері де, теңеуі де баяғыша: *балдағы алтын ақ болат, балдағы алтын құрыш болат, адырнасын ала өгіздей мәңіреткен, қызыл сырлы жебе, күшіген жүнді оқ, қозы жауырын оқ, садақ толған сай кез оқ, құрулы жатқан жебе, алты құлаш ақ найза, он екі тұтам жай* т. б.

Әрине, Махамбет — ақын, сондықтан да ол атадан мұраға қалған қаруды, бүкіл батырлық жыр сақтап жеткізген атауды поэзия заңы ыңғайымен суреттей атауда өзіндік стильге де ие. Махамбет бір *найза* сөзіне бірнеше

эпитет сөз тіркестіреді: *толғамалы найзамен, қоңыраулы найза, қималы найза, алты құлаш ақ найза, жалаулы найза, егеулі найза, болат найза.*

Махамбет өлеңдерінде *найза*, садаққа қатысты атаулар жиі кездеседі. *Найза* сөзін ақын 15-ке жуық қайталайды. Бірақ Махамбет *қылыш* сөзін екі-ақ орайда ғана тілге оралтады: *қара қазан, сары бала қамы үшін қылыш сермедік; Ат — жігіттің майданы, Қылыш — жанның дәрмені. Өлім — қақтың пәрмені* — деген шешендік үлгідегі афоризмде екінші қатардағы мағынасымен келеді.

Ал *найзаның* синонимі ретінде келетін *сүңгі* сөзі мен бес қарудың бірі *сауыт* сөзін ақын бір-ақ рет (*сүңгімен түртіп ашарға, сауыт киер күн қайда?*) еске алады. Тегінде бұның өзі соңғы *сүңгі* сөздерінің тілде қолданылуында пассивтеніп бара жатқанын, ал алғашқы *қылыш* сөзінің поэзияда әлі де негізгі тұрақты лексикаға айналып үлгірмегенін көрсетсе керек.

Бұрынғы жырларда қарулы топты көбіне, қол деп айтқан. Ал Махамбетте осы *қол* сөзімен қатар, *әскер, аламан, солдат* сөздері қолданылады. Ақын *қол, әскер, солдат* сөзін өзінің күллі өлеңдерінің ішінде эпостық тарихи жырға жақын үлгідегі «Соғыс» деген өлеңі мен «Әй, Махамбет, жолдасым!» деген өлеңінде молырақ ауызға алады.

*Әскер жиып аттандық
Бекетай еді тұрағым,
Жау қарасы көрінді
Жиылған әскер білінді.
Астына мінген Ақтабан
Ақбөкендей ойнайды
Қасына ерткен көп әскер
Маңыраған қойдай шулады*

(«Соғыс»)

Ақын бұдан басқа жерде бір-ақ орайда *қол, әскер* сөзін қолданған:

*Біз Өтемістен туған он едік
Сол онымыз жүргенде
Мың сан әскер қол едік.*

(«Біз неткен ер»)

*Өтемістен туған он едік
Онымыз атқа мінгенде
Жер қайысқан қол едік.*

(«Баймағамбетке...»)

Махамбет *әскер*, қол сөздерін майдан, ұрыс әңгіме болатын, суреттелетін өлеңде ғана айтқан. Ал ондай өлеңдер Махамбетте жоғарыда аталған екі-ақ өлең. Тарихи тұрғыдан келгенде де Исатай мен Махамбеттің көтерілісіндегі елеулі шайқас осы екі өлеңде сөз болатын бір ғана соғыс. Ол — 1837 жылғы октябрьдегі хан ордасын қамау.

Ал *солдат* сөзі Махамбеттің осы өлеңінде бір-ақ рет — *Патшадан солдат алдырып* деген жолда ғана кездеседі.

Бұлардан мынадай қорытынды туар еді: біріншіден, Махамбет шеп құрып қанды майдан ұрысты көп жасамаған себепті қанды майдан ұрысты да көп жырламаған. Әрі жеңіліспен бітіп отырған екі соғыс та халықты қайта көтеру үшін үлгі бола алмады. Осы себепті де ақын лексикасында сол тұстағы бірден-бір әскери атау — *қол* сөзі өте сирек қолданылған. Екіншіден, қазақ халқында тұрақты армия болатындай тарихи жағдай қалыптаспағандықтан, әдебиетте де оның терминдік атаулары дәстүрге тұрақты түрде енбеген. Ешқандай жауға шерулі қолсыз аттанбайтындығына қарамай, қазақтың эпостық жырларында белгілі батырлардың бәрі де жеке аттанады, жеке жүріп ерлік көрсетеді. Осы себепті Махамбет те салтта жоқтықтың дағдысымен *әскер* сөзі келетін жерде кейде оны *халық* сөзімен ауыстырып жібереді:

*Әскерімді таратып,
Он бір күнге қаратып,
Бекетай құмға келгенім.
Сүйткен бір қайран халқым-ай,
Қасыма бір келмедің*

(«Әй, Махамбет жолдасым»)

Үшіншіден, Махамбетте *патша сөзі* (*патша үкіметі* деген мағынада) сияқты *солдат* сөзінің бір-ақ рет кездесуі, халықты сол кезде қырғынға ұшыратқан жазалаушы отряд — солдаттарға, оның сыртында тұрған патшалық отарлаушылыққа қарсы тақырыпта өлең туғызбағандығына байланысты. Сондықтан да мұндай бірлі-жарым сөздер ақын лексикасы үшін тәндік сөздер болып табылмайды. Бұларды ақын тіліндегі тұрақты лексика деуден гөрі кездейсоқ қолданыс деген дұрысырақ болмақ.

V. Араб-парсы сөздері қазақ тіліне өте ерте замандарда-ақ енген. Қазақтың төл-тума сөздері сияқты грамматикалық, синтаксистік түрленіске соншалық мол түсіп үлгірген осынау сөздердің келу мерзімін бұл күнде шамалаудың өзі де өте қиын.

Қазақтың азаматтық поэзиясы өзінің тақырыбы жағынан халықтың тұрмыс-болмысына қаншалықты жақындаған сайын, оның күнделікті тіршілік жайын сөз еткен сайын халықтың сөйлеу тіліне тәп ерекшеліктерді бойына молырақ сіңіре бастады. Тілдің төменгі қабаты тұрмыстық тілге барып, оның замандар бойында қалыптасқан кестелі сөз, бояулы сөз байлығын молырақ меңгерді. Ал бұлардың өзі оны өзіне дейінгі поэзия үлгілері тілінен (лексикасынан) бірте-бірте ерекшелей, өзгешелей берді. Ал бұл ерекшелену екінші кезекте оның тіліндегі жаңалық болды. Яғни тақырып ыңғайына қарай халықтың ауызекі сөйлеу тілі қоры негізінде дамуы болды.

Мысалы, Махамбет поэзиясы тіліндегі арабизм, парсизмдер жөнінде де осыны айтуға болар еді. Болмаса Махамбет бұл сөздерді араб-парсы тіліндегі әдебиет немесе көне түрк әдебиеті нұсқаларын оқу, олардың тілін менгеру арқылы тапқан жоқ. Тіпті Махамбет, бұл сөздерді өзіне дейінгі ауыз әдебиеті (фольклор) мен азаматтық поэзиядан да ала бермеген. Бұл сөздер Махамбет лексикасына сөйлеу тілінен ауысқан. Яғни ақын тіліне бұл сөздер оның өзі әңгіме еткен тақырыбына, осы тақырыпқа орай қалыптасқан халықтық түсінік тұрғысынан сөйлеуіне байланысты, осы тақырыптарға орай қалыптасқан салттағы сөздерге баруы негізінде оралған.

Айталық, Махамбет жасаған дәуірден кемінде 400 жыл бұрын жазылған ескерткіштер тіліне назар аударсақ, Махамбет тілінде кездесетін араб-парсы сөздерінің көбі-ақ сол кездегі жазба әдеби тілде бар сөздер болғанын көреміз.

XIX ғасыр ескерткіші «Мухаббат намәде» мынадай сөздер кездеседі: *Жаратты алты күнде хақ тағала* (28-бет)³, «катық таштып қылур гәвхәрни пайда, қуруқ найдын қылур шекерні пайда (сонда 129), кадих кәлтуру-
лир мајліс қурулды (129), улусқа рахм этіп ғамхур бол-

² Щербак А. М. Огуз-намә. Мухаббат-намә. М., 1959; Zajanckowski A. Husrav u Sirin, Qutba. Warsawa, 1959.

ғыл (133), кішінің көңілдің кәтір бу ғамны (136), сәнің дардыңға хәч дарман жоқ, айжан (137), не білсін қадрыңызны тәгмай надан (141), көзумдір хар заман жолдәг фаравон (141), *јәхан толды сәнің зулфуң қарасы* (141). Ал енді XIV ғасырда жазылған «Хусрав уа Шырын» дастанынан бірер мысал: тубарәк қыл сөзум барча жиһанға (17-бет), жітік бақғанлар андын табты махсұт (18), маңа хайрәт кәлур бу ішдін ай жар (20), қамуғ-қа хизмәтіні фарз қылды (22), саңа болмаз зіжан бізге болур суу (23), саңа хизмат қылай тәп 'азім қылдым (23), уләш хизмәтқа разы қыл таң у жан (24), *дуа қылсаң қамуғ қазғусы тарыр* (26), *фида қылдылар хақ-қа таң жанлары* (27), қамуғ 'алам јүзін көргүғә мухтаж (30), аның бу әзгу аты 'әләм-дә машһур (30), калур қайрат сөзін тыңласа 'ақыл (31), қабул қылса (31), жар болса (31), *қурбан қылып* (34), *қылајым табуғда жан-ны қурбан* (79) т. б.

Міне, араб-парсы және түрк тілі сөздерінен калыптасқан осы тұрақты тіркестер — қазақтың жалпы халықтық сөйлеу тілінің қалың қабатына барынша сіңіскен тіркестер. Олар ауызекі тілде барынша актив тұтыныс тапқан. Айталық, «Хусрав — Шырында» *фида қылдылар хақ-қа тән жанлары* дегендегі тіркес Махамбетте *жанын пида етпей ме шын сүйіскен теңі үшін* деген жолда сол қалпында кездеседі. Жалғыз ауытқу бірінде *қыл*, бірінде *ет* деген синоним етістіктердің келуінде ғана. Бұл, әрине, араб сөзі ұйтқы болған тіркеске тән ерекшеліктен гөрі *қыл*-, *ет*- етістік сөздердің жұмсалудәстүрлігіне тән ерекшелік. Мұны *іс қыл*, *іс ет*, *жолдас қыл*, *жолдас ет* деген тіркестер аясындағы заңдылық тұрғысынан ғана қарау керек. Дәлірек айтқанда, *қыл*, *ет* етістік сөздердің тіркес жасау аренасына шығу жағдайы, дәуірі тұрғысынан қарау керек.

Махамбет шығармаларында мынадай араб-парсы сөздері және олар ұйытқы болған тіркестер кездеседі.

а) Жеке сөздер: *арман, мақсат, үміт, тағдыр, намыс, ар, жәбір, жапа, құса, дерт, қайғы, дауа, қапы, нәлет, тоба, арыз, ақыл, бақыт, дәурен, дүние, заман, жиһан, фәни, пайда, ажал, нәмарт, лауазым, ақырет, ажал, әзірет, жан, асыл, жар, қақ, алла, құдай, дін мұсылман, шайтан, тақсір, алдияр, қаріп, қасер азамат, жұбай, дұшпан, қас, дос, байтақ, астана* т. б.

ә) Тіркестер: *шын ажалың жетпесе* (922), *жаныңды қинап жылама* (87), *қор болды-ау есіл ер* (84), *ақылға жетік би адам* (65), *заманым менің тар болды* (62), *елдің қамын жеді ғой* (61), *бақытым ауып басымнан* (67), *тағдырыма көнгенім* (70), *қапыда өткен дүниесің! (70), ақырында еш болды* (69), *баста дәурен тұрғанда* (53), *қылыш жанның дәрмені* (79), *өлім қақтың пәрмені* (79), *жауым таба қылар деп* (81), *ол мақсатқа жете алмай* (91), *дертке дауа іздеген* (95), *тірліктен үміт үзбеген* (96), *жан пида етпей мен* (96), *құрбан болса елі үшін* (90), *жау тауымды шаққаны* (97), *бізден ақыл сұрама* (76), *әділ жаннан түңілтіп* (54), *жәбір беріп жала етсең* (54), *арманың бар ма құдайға* (54), *ар намысым қашырман* (56), *құдай қылды, амал жоқ* (44), *қайғыда болар анасы* (40), *арызымды айтарға* (40), *әзіреттен ант ішіп* (39), *ақыретті жанға байланып* (35), *сәулесі түспес жиһанға* (30), *азамат ерден бақ тайды* (29), *бір аллаға сыйынып* (29), *намысына шыдамай* (28), *бұл заманның шағында* (25), *бұл фәнидің жүзінде* (11), *антыңды бұзып айныма* (20) т. б.

Махамбет өлеңдері тілінде кездесетін бұл тіркестер барынша көне. Бұлардың жасалу із-өкшесін анықтау қиынның қиыны. Араб-парсы сөзді тіркестердің бірсыпырасы аударма арқылы (қақтың *пәрмені*, *фенидің жүзі* т. б.) жасалса, бірсыпырасы байырғы тіркестердегі мағыналас сөздердің орынын ауыстыру арқылы жасалған: Мысалы көне жазбаларда⁴ *язуқ қылтымыз* (117), *язуқсуз кісіг* (117), *тәңрікә жазынып* (117), *тәңрі жарлықазы үчүн* (31), т. б. тіркестер кездеседі. Ал осы тіркестер негізінде *күнә қылды*, *күнәсіз кісі*, *құдайға жазып*, *құдай жарылқап* түрінде жаңа тіркестер жасалған. Сол сияқты *тәңрі қылды* — *құдай қылды*, *күдер үзбеу* — *үміт үзбеу*, *тілек айту* — *арыз айту*, *қалықтап ұшып* — *аспандап ұшып* түрінде сан алуан синоним тіркестер туралы да осыларды айту керек.

Осы себепті де жоғарыдағы сөздер мен тіркестердің мәні олардың Махамбет шығармасы тілінде қалай жасалғандығын айтумен ашылмайды, онда бұл Махамбет өлеңіндегі сөздерді емес, жалпы осы сөздерді (халық тілі аясы тұрғысынан) қарастыру болар еді. Бізге бұл тұста ең негізгі нәрсе — осы сөздердің Махамбетте кез-

⁴ Малов С. Е. Памятники... М.—Л., 1951.

десу фактісі, екіншіден, пайдаланудағы ерекшелігі, қай топтағы сөздер екендігі.

Махамбетте кездесетін араб-парсы сөздері әрі осы сөздер ұйытқы болған тіркестер, негізінен, эмоциялы мәнді көңілдік, сезімдік тілге тән — *арман, құса, дерт, дауа, қана, қайғы, қам, талап, назар, қапы, ар, намыс, арыз, зарығу, дәрмен, амал, дүние-ай* т. б. сияқты сөздер болып келеді, және олар көбіне қайталанып отырады. Махамбет *дүние-ай, жалған* сөздерін бірнеше рет қайталайды: *ақырын да дүние-ай* (70), *қапыда өткен дүние-ай* (70), *қапыда кеткен дүние-ай* (85), *опасыз мынау жалғанда* (67), т. б.

VI. Махамбет поэзиясында күрес, күрестің сипаты әкелген бір алуан жаңа сөздер мен сөз тіркестері бар: қараны *ханға теңеп берем деп* (91) ақырып *теңдік сұрарға* (66), *тұралық іс* болмаса (65), *келе алмадық келіске* (63), *ел үшін еткен еңбегім* (69), *тілегін сұрап алғасын* (70), *теңдікті малды бермедік, теңдіксіз малға көнбедік* (53), *бір қазақпен тең едім* (57), *тура әділдік биде жоқ* (62), *жалғыздықпен болдым дос* (73), *халық қайғысын* айтудан (73), *ханның тауын қайтарған* (73), *опасыз мынау жалғанда* (67), *қорлықта жүрген халқыма* (18), *бостандық алып берем деп* (18), қасымда көмектің кемінен (46), берер ме екен құдайым, біздей *тарыққан ердің тілегін* (43), *мұңдас ерлер болмаса* (39), *халықтың кегін қусайшы* (66), *ханнан кегін ала алмай* (55), ежелден бергі *кегі үшін* (95), хан ұлымен *қас болып*, қара ұлына *дос болып* (73).

Осылардың ішінде *теңдік* сөзі — қазақ халқы тарихында элеуметтік-саяси мәнде жұмсалған алғашқы сөздердің бірі. Теңдік сөзі Бұхарда да кездеседі: *Күндердің күні болғада теңдік тимес өзіңе...* — дегенде Бұхар теңдік сөзін «есе-билік» тіркесі беретін мағынада қолданып отыр.

Ал Жанкісі жыраудың «Қоқан ханына айтқаны» өлеңінде *...Теңдік жоқ* деп ойлайды, — дегенінде де осы мағынада жұмсалған.

Махамбет өлеңінде *теңдік* сөзі бірде Бұхар, Жанкісі айтқан мағынада («ақырын теңдік сұрауға»), бірде ауыс-экспрессивті мағынада жұмсалады. *Теңдікті малды бермедік, теңдіксіз малға көнбедік* — дегенде ақын, біріншіден, өз иеліктеріндегі «еселі малды, заңды, меншік-

ті малды» айтса, екіншіден, хап әмірін зорлықпен теліген «есесіз бересі малды» айтып отыр. Яғни соңғыда ақын *теңдік тию, теңдік бермеу* сияқты тіркеспен келетін байырғы мағыналы сөзге жаңа мағына беріп отыр.

VII. Махамбет лексикасында бір топ ерекше сөздер бар: *ереулі* атқа ер салмай (5), *қу толағай* бастанбай (6), *кермиығым* кербезім, *керіскендей шандозым* (11), айырдан туған *жалпоз* бар (16), *керт бұғыдай* билерден (31), *кедіреден* бау тағып (31), қара *бұланның* терісін (31), *күлісті* сынды күреңді (34), *жаздықтың* шалшық көлінен (46), *еріскендей* ер болса (74), *алай ма*, сұлтап, алай ма... аяңдай түсіп *марай ма* (52), *маңғыстап* шығар өріске (63), мен *кескекті* ердің *сойымын* (56), *маңқиған* сары далада (65), *бағаналы* терек жарылса (66), суда жүзген *нән* балық (66), қарағай шаптым *шандоздап* (87), қапыда қалған *қасқамын* (77), *қалақпандай* комданып (96), *жедінің* оны құралай (91), күн *жадына* қарасам (91), құлағың сенің *серек* деп (79) шаба алмайды *бөжектеп* (79) т. б. Бұлар, әрине, көп емес.

3. Махамбет поэзиясындағы сөз тіркестері мен фразеология, халықтық дәстүрлі сөз орамдары мен тұрақты сөйлемдер, афоризмдер

Махамбет поэзиясындағы фразеологияларды сөз еткенде жалпы фразеологияға қатысты мәселелер, яғни фразеология аясында нелер алынады, олардың жік-белгілері қайсы дегендер әңгіме объектісі етілмейді. Өйткені қазақ тіліндегі фразеологиялардың табиғаты академик І. Кеңесбаевтың қазақ тілінің фразеологияларына арналған еңбектерінде⁵ барынша әр жақты зерттеу тауып, теориялық жағынан барынша түбегейлі тұжырымдалған.

Біз Махамбет өлеңдерінде кездесетін фразеологизмдерді жіктеп талдағанда І. Кеңесбаевтың осы еңбектерінде фразеологизмдерге берген талдауларына сүйендік. Айталық, автор: «Идиомдық сөздердің морфологиялық

⁵ Кеңесбаев І. Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары туралы. «Халық мұғалімі», 1946, № 1—2, 3—4; Қазақ тіліндегі фразалық қос сөздер. «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары», лингвист. серия, 1950, 6-шығуы; № 82; О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке.— «Известия АН КазССР», серия филолог. и искусств., 1954, вып. 1—2.

тиянақтылығынан гөрі синтаксистік тиянақтылығы басым. Идиомның ішіндегі сөздердің орны тиянақты болғанмен, оның ішіндегі кейбір жеке сөздердің тұлғасын өзгертіп, бір жалғау орнына екінші жалғауды қоюға болады... Идиоманың *есім мен етістіктен жасалған* түрлері морфология жағынан құбылмалы келеді. Идиомдардың *есім сөздерден жасалған* түрі не *есім мен үстеу сөздер* арқылы келген түрлері «*есім — етістік*» түрлерінен нығырақ тиянақты келеді», — дейді. Мұнда фразеологиялардың (1) морфологиялық құрамдары яғни тіркес түрлері, (2) синтаксистік ерекшелігі, (3) есім-етістік түрлерінде етістіктің ыңғайымен есімдегі морфологиялық формалардың (*бата алу, батасын алу, тауы қайтты, тауым қайтты* т. б.) өзгермесі тамаша жіктеліп көрсетілген. Міне, біз Махамбет өлеңдеріндегі фразеологияларды осы үлгіде жіктеп көрсеттік.

Махамбетте кездесетін фразеологиялар жайлы сөз еткенде аса бір ерекше ескерілмек нәрсе — бұл фразеологияларда жауынгерлік стиль бояуы анық байқалып тұруы: Яғни Махамбет өзіне дейінгі поэзияда бар дәстүрлі анықтауышты тіркестермен күрделі атауларды тілге оралтып, халықтың сөйлеу тіліндегі дағдылы сындық атауышты тіркестерді қолдансын, не өзі жаңа бір сөздерді тіркестеп пайдалансын — бәрінде де осы жауынгерлік стиль бояуы мол сөз келісімдерін бірінші кезекте пайдалануға бейімдік аңғарылады. Бұлардың сыртында осының бәрінде көшпелілік, бақташылық тұрмыс, дала-табиғат аясына жақындық туғызған түсінік-таным ізі жатады. Айталық, түйе — қазақ тұрмысында ең күрделі күн көріс-тұтыныс қаруы. Қазақ ауыз әдебиетінде түйеге байланысты қалыптасқан жаңа сөз келісімдері барынша мол. Бірақ Махамбет осы түйеге қатысты *қызыл нар, ақ бота, жел мая, боз інген* үлгілес нәзіктік, сұлулық мәнді тіркестес сөздерді қолдана бермейді, ерлікке ылайық мықтылық, беріктік, көнбістік, төзімдік мәндес тіркестес сөздерді ғана таңдайды. Осы себепті де Махамбетте жалпылық мәнді *түйе* сөзі алынбайды да, оның орнына қайрат иесі *нар, үлек, жанпоз, аруана, буырышын* сөздері алынады, ал олар *қара нар, қас үлек, сары атан* түрінде келеді.

I. Махамбетте, өзіне дейінгі поэзия үлгілеріндегі сияқты, есім тіркестер * көбіне заттық атауларға байланысты болып келеді.

Толарсақтан саз кешіп,
Тоқтамай тартып шығарға
Қас үлектен туған қатепті
Қара нар керек біздің бұл іске
(19-бет).

Махамбет поэзиясындағы бұл есім тіркестерді мағына әрі форма жағынан төмендегіше топтауға болар еді.

I. Атау тұлғалы сын есім+зат есім тіркестер

1). Табиғатқа қатысты тіркестер: *мұнар күн, шұбар күн, құба тал, ақ селеу, қу түбір, қара орман, сары дала, қызыл изен, көк тоғай, қара бұлт, ақ дария, боз ағаш, көк сеңгір* т. б.; 2) Құс-аңға қатысты тіркестер: *құба арлан, қара нар, құлаша ат, ақ сұңқар, қара бұлан, қасқа азбан, ақ киік, тарлан бөрі, жасыл үйрек, қоңыр қаз, сары атан*, т. б.; 3) Қару-жараққа қатысты тіркестер: *ала ту, сұр жебе, ақ мылтық, ақ найза, көк семсер, ақ болат, ақ семсер, көк сүңгі, қара балта* т. б.

II. Туынды сын есім+зат есім тіркестер

1. Қару-жараққа қатысты: *құрулы жебе, қанды көбе, күн қақты ер күмісті мылтық, толғамалы найза, жалаулы найза, қималы найза, қызыл сырлы жебе, сан шерулі қол*; 2) Табиғатқа қатысты тіркестер: *қоғалы көл, шағалалы көл, бағаналы терек, томағалы сұңқар*.

Махамбетте есім тіркестер оның шығармаларының көлемі деңгейінен қарағанда барынша аз. Мұның бірінші себебі: Махамбетте мағыналық топтағы атауыш сөзді тіркестер болмаса, өзге топтағы заттық ұғымдық атауыш сөздер сирек кездеседі. Мұның екінші себебі: Махамбетте кездесетін заттық-ұғымдық атауыш сөздер зат есімді, сын есімді сындық тіркестен гөрі есімшелі анықтауыштық бірлікте көбірек айтылады. Біз бұған кейініректе тоқталамыз.

* Бұл тіркесті бірлікті осылай жіктеп көрсетуде проф. М. Балақевтың «Современный казахский язык» (1959) деген еңбегінде есім тіркестер және есім+етістік тіркестер жайлы жіктеуі негізге алынды.

III. Есім+етістік тіркестер

Махамбетте кездесетін есім+етістік тіркестер тіркесу тәсіліне әрі етістік сыңарларына қарай бірнеше топқа бөлінеді. Және бұл екі белгі кейде тоқайласып та отырады. Айталық, *бол* етістігі атау тұлғалы есімдермен қабыса байланыс жасап барып, тұрақты тіркес құраса, септік тұлғалы есімдермен меңгере байланыс жасап та, тұрақты тіркес құрайды: *мұңды болу, қор болу, әрі қайғыда болу*, т. б. немесе *ал* етістігі мен *бас* етістігінің екеуі бірдей бір зат есіммен тіркес құрайды: *тот алу, тот басу*.

Әрине, бұлар Махамбет поэзиясы тілінің өзіндік ерекшелік белгісі емес. Бұлар сол кездегі жалпы ауыз әдебиетінің де, сөйлеу тіліміздің де қалыпты нормасы. Ал Махамбет поэзиясы тілі үшін, негізінен, бұл тіркесу белгісі ерекшелік емес, *бол* т. б. тіркесшіл етістіктердің қандай мағыналы сөздермен келетіндігі ерекшелік болмақ.

1. Қабыса байланысқан есім+етістік тіркестер. *Бол* етістік тіркес: *мұңды болу, жем болу, дос болу, қас болу, жат болу, қор болу, жау болу, сергелдең болу, құрбан болу, зар болу* т. б. Әрі *қайыры болмау, арманы болмау, ойлағаны болмау, қайғыда болу*.

Ет етістікті тіркес: *жала ету, кеңес ету, талақ ету* т. б.

Қыл етістікті тіркес: *таба қылу, қайрат қылу, талқан қылу, кәр қылу* т. б.

Сал етістікті тіркес: *шабуыл салу, ойран салу, жаяу салу, көз салу, зейін салу, ат салмай өту*.

Бұлармен қатар Махамбетте *бер* (*төре беру, жәбір беру, жел беру*), *ал* (*үлгі алу, тот алу, кегін алу, батасын алу*), *сұра* (*ақыл сұрау, кеңес сұрау, теңдік сұрау, көмек сұрау*), *үз* (*күдер үзу, үміт үзу*), *тап* (*артық табу, ой табу*), *тай* (*бақыт таю, бақ таю*), *бас* (*тот басу, түнек басу*) етістікті тіркестер сирек те болса кездеседі.

Міне, осылардың бәрінде де етістіктер күреске, тартысқа қатысты зат есім сөздермен келіп отырады. Ал Махамбет шығармаларындағы есім+етістік тіркестердің мағыналық жағынан бұлай топталуы Махамбет тіліне тән өзіндік ерекшелік.

2. Тәуелдікті есім+етістік тіркестер: *арызы өту, мейманасы тасу, ісі біту, басы қалу, сәулесі*

түспеу, достары табалау, көзі көру, қайыры болмау, ісі болмау, арманы болмау, көзі шалу, басы былғану, ойлағаны болмау, көңілі тыну, өзегі талу.

3. Табыс септікті есім+етістік тіркестер: батасын алу, қабағын шытпау, қабырғасын қаусату, көзін салу, тізгінін берсе, қолын алу, арызын айту, жолын қуу, көңілін алу, қарасын жою, қабырғасын сөгу, шабуын таппау, жүрегін ояту, қанын төгу т. б.

4. Барыс септікті есім+етістік тіркес: жауға аттану, шеңіне жолау, жауға алдыру, қайраңға соғу, жамандарға жалынбау, қолға түсіру, басқа ұру, келіске келе алмау, сөзге жалықпау, оққа ұшу, торға түсу, шарға ұстау, талауға түсу, қанға боялу, намысына шыдамау т. б.

5. Жатыс септікті тіркес: қайғыда болу, жауда қалу.

6. Шығыс септікті тіркес: құрсағынан шалдыру, көзінен тізу, жаудан қайтпау, қанатынан қайырылу, жұрттан озу, елінен айырылу, көлінен айырылу, хан ұлынан тайсалмау, жаудан өлу, қолдан беру.

7. Көмектес септікті тіркес: қапалықпен ұшыру, құсалықпен өту, сергелдеңмен өту, қайғымен қатыру.

Махамбет шығармаларында кездесетін осы есім-етістік тіркестер моделі өзіне дейінгі дәуірде, тіпті одан көп бұрын тілімізде қызмет еткен. Және бұлар тұтасымен тіліміздің бүгінгі дәуіріне де келіп жеткен. Осы себепті де Махамбетте бар жоғарыда аталған тіркестердің баршасы да, көнелігіне қарамай, бізге жаңа күйінде қабылданады. Тілдің дәстүрлі ізбен баюының өзі де, тілдегі тұрақтылық та, тілдегі шапшаң даму да осында жатыр. Яғни көне модельдер негізінде жаңа сөздердің тіркесі жасалып отырады, көне модельді тіркес аясындағы сөздердің бірі қолданудан шығып, оның орнын екінші бір сөз басып отырады. Сол сияқты лексикалық мағына-қызметте өзара синоним сөздер тіркес аясында да бірінің орнына бірі қатарласып жүру ыңғайына келеді. Сөйтіп, жартылай синонимдік тіркестер қалыптасады. Тіпті жеке сөздер сияқты тіркестердің өзі де жаңа мағына алып отырады.

Айталық, *ет, қыл* етістіктері барынша көне етістіктер: *Ол йүкүнч етті* — ол (тәңіріге) жүгінді (тәжім етті —

МК, I, 171). *Чығай будунығ бай қылтым* — кедей жұрты бай қылдым (КТМ—10). Және бұл екі сөз XI ғасырдың өзінде-ақ түрк тайпаларының тілдік айырым белгілері ретінде танылған. Бұл жөнінде М. Қашғари былай дейді «... оғуздар іс істегенде бұл сөзден қашу мақсатымен оны қолданбайды. Бұның орнына *етті* сөзін қолданады. Осы себепті де ер йүкүнүч *етті* — кісі намаз оқыды — дейді. Түрктер «*қылды*» сөзін қолданады» (II, 33). Қазақта *қыл* етістігін қолданудан қашу сияқты әдептік-салттық түсінік бұл күнге дейін сақталған. Бірақ осыған қарамай қазақ тілінде бұл екі етістік қатар қолданыла береді. Махамбетте де осы екі етістікті сөз тіркестері қатар кездесе береді.

<i>таба қылу</i>	<i>жала ету</i>
<i>қайрат қылу</i>	<i>кеңес ету</i>
<i>кәр қылу</i>	<i>талақ ету</i>
<i>талқан қылу</i>	
<i>сый қылу</i>	

Бірақ, Махамбетте, бұл мысалдан көрінгендей, *қыл* әрі *ет* етістігімен қатар келген бір зат есімді тіркес (мысалы: *талақ ет — талақ қыл*) кездеспейді. Сонымен қатар бұл екі сөздің көнелілігіне әрі тіркес моделінің көнелігіне қарамай қазақ тіліне кейінгі дәуірлерді шеттен кірген сөздер де тұрақты тіркес құрған: *талақ ету, кәр қылу* т. б. Бірақ бұлар Махамбет тіліндегі жаңа тіркес емес, Махамбет тіліндегі жаңа тіркестерге байырғы *жөн сұрау, ел сұрау* сияқты тұрақты тіркестер моделімен туған *ақыл сұрау* (...Ақыл сұрар күн қайда — 33), *жөн табу* тіркес моделі негізіндегі *ой табу* (ақылмен ой табу — 24), *көмек сұрау, жөн сұрау* тіркес моделі негізіндегі *теңдік сұрау* (Ақырып теңдік сұрауға — 66), *көзін ашу* моделі негізінде жасалған *жүрегін ояту* (Жүрегін сөйтіп оятқан — 8) сияқты тіркестерді ғана жатқызуға болар. Ал мұндай жаңа тіркестер Махамбетте көп емес. Бұл заңды да. Өйткені тілдің байлығы осы сияқты тұрақты тіркестер мен сөз орамдарының молдығы, яғни олардың модель жағынан да, жеке бір сөздердің тіркес жасау өрісінің кеңдігі жағынан да әр тараптығы арқылы көрінбек. Ал әдеби тіл үшін сөйлеу тілінде бар осы байлықты меңгеріп қана қою барынша аздық етеді. Әдеби тіл тілде бар заңдылықтар негізінде тілдің ішкі мүмкіндік көзін қолдан аша отырып, саналы түрде жаңа дүниеліктер жасай

отырып дамиды. Махамбетте, өлеңді ауызша шығарғандықтан, әдеби тілдің (сөйлеу тілінің де) аса бір күрделі жүйесінде саналы түрде іздене отырып жаңаны қолдан жасауға мүмкіндік болған жоқ. Махамбет бұл салада өзіне дейінгі халық поэзиясында жасалған дайын үлгілерді пайдаланудан әрі бара алған жоқ.

IV. Тұрақты тіркесті сөйлемдер

Махамбет поэзиясында ауызекі сөйлеу тілінде қалыптасқан дәстүрлі модель тіркестер бірлігімен жасалған тұрақты тіркесті сөйлемдер көп кездеседі. Бұларды сөйлем деп атауымыз: бұлар тіркес түрінде бөлек қарауға келмейтін дәрежеде өзге сөздермен тұрақты қатынасқа түскен. Айталық, *құлақ салмау, билік бермеу, бақыт ауу* сияқты тіркестер *сөзіне құлақ салмау, жолдасқа билік бермеу, басынан бақыты* ауу түрінде жаңа тіркестік қатынасқа түскен, фразеологгиялы сөйлем-сөзге айналған. Бұлар халық тілінде қалыптасқан модель тіркес, модель сөйлемдер үлгісімен жасалған тұрақты, дәстүрлі, дағдылы сөз үлгілері.

Махамбет поэзиясындағы осы сөйлем-сөздерді ұйытқы тұрақты тіркестердің іштей тіркесу тәсіліне және осы тіркеспен қатынасқа түскен сөздердің байланысу формасына қарай бірнеше топқа бөліп қарауға болады.

а) **Атау тұлғалы тұрақты тіркестердің септікті сөзді менгеруі:** *баста дәурен тұрғанда; басына тарлық түскенде; аламанга жел бердік; аяғына бас ұрман; тәуекел қаққа бел байлап; ежелден табан аңдықан; сөзіне құлақ салмадық; жолдасқа билік бермедік; бақытым ауып басымнан; маңдайынан күн өтіп; жаурынынан жел өтіп; атына тұрман болсам деп; жұртына құрбан болсам деп; басқа қысым түскен соң; әзіреттен ант ішіп, жаныма айла болар деп; дертке дауа іздеген; тірліктен күдер үзбеген; жанын пида етпей ме; атүстінен күн көрмей; қой етіне зар болар; ақ селеу отқа зар болар; ордалыға көз салсаң; ісінен болдым құса-дерт; хан ұлына қас болып; қара ұлына дос болып; толарсақтан қан кешіп; басыңа (қиын) іс түссе; халыққа тентек атанбай т.б.*

ә) **Септік формалы тұрақты тіркестерге атау тұлғалы сөздің қабыса байланысуы:** *әділ жанын аяр ма; аса*

жұртты меңгердік; әділ жаннан түңілтіп; өтірік сөзге алданып; ебелек отқа семірген; бір аллаға сыйынып; ұлы түске ұрынбай; ер төсектен безінбей; өзекті жанға бір өлім; ақ жүрегін тербетіп; ер көңілін желдетіп т. б.

б) **Септік формалы тұрақты тіркестің бастауыш сөзбен бірлігі:** 1. *Тілекті құдай бермеді құдай істі оңдаса, жау тауымды шаққаны, құдайым басқа салғансын;* 2. *Ісім жөнге келгенде; ақыл жөнге келгенде; табаным тасқа тиер деп; сусыным қанға қанар деп; тебінгі терге шірімей, терлігі майға ерімей; істеген ісім кетті далаға;* 3. *Хан ұлына теңгердік; ат көтіне өңгердік; хан сөзіне сенгенім, ат көтіне салған күн; ат басына соқтырып.*

в) **Септік формалы тұрақты тіркестерге септікті сөздердің меңгерілуі:** *жолдасын жауға алдырып; лауазымын көкке шақыртып; көзін салар қияға; ақыретті жанға байланып; балдағынан қанға боялмай.*

г) **Септік формалы сөзді меңгере байланысқан етістік тіркестер:** *дегеніне жете алмай; ол мақсатқа жете алмай; дегенімді ете алмай; көзінен тізіп жіберді-ау; тілегін сұрап алғансын; тізгінінен кесе атып, тебінгісін тесе атып т. б.*

V. Махамбет поэзиясындағы тұрақты жолдар

Бұлар — өзінің құрылымы жағынан сөйлемдер: бастауышы мен баяндауышы өзге де мүшелері синтаксис заңдылықтарымен өзара еркін қатынасқа түскен сөйлемдер. Олар: *құрулы жатқан жебеге құрсағынан шалдырып; тірі кеттім демеймін; кем болмады өлімнен; жаудан аман жан қалса, қара орман малым садаға т. б.* үлгідегі сөйлемдер. Бұлардың құрылымы жағынан белгілі туған ер едім, беліме садақ асынған деген сөйлем-жолдарынан ешбір де өзгешелігі жоқ. Бірақ осыған қарамай осы тұрақты сөйлем-жолдары Махамбет поэзиясының синтаксисі аясында оның синтаксисі ерекшелігі ретінде қарауға келмейді. Өйткені Махамбет оларды осы сөйлем жүйесін құру, өз өлеңінің синтаксистік жүйесі үшін үлгі-форма ретінде таңдау мақсатынан келіп қолданбаған. Махамбет халық тіліндегі бұл дағдылы орамдар мен сөйлемдік тіркестерді, сөйлемдік сөздерді өз ойын, пікірін беру үшін пайдаланған. Яғни Махамбет халық тілін-

де жүрген даяр сөз-сөйлемдерді пайдаланған. Әрине, бұлар өлең жолының синтаксистік-ұйқастық ыңғайына қарай, өзге жолдармен бірлікке, ұқсастыққа түсіп, «өзгеріп» отырады. Бұл өзгеріс — өлең жолының (1) буын саны талабынан, (2) ырғақ-орып тәртібінен, (3) баяндауыш-ұйқас талабынан, (4) ой ыңғайымен қайта құру талабынан туып отыратын өзгерістер. Айталық:

Күмісті мылтық қолға алып,
Көлден қуларды ұшырдым.
Қолымдағы құсымды
Қапалықпен ұшырдым,—

дегендегі 1—2-жолды сөйлем де, 3—4-жолды сөйлем де форма жағынан өзара қарайлас. Тіпті *көлден қуларды ұшырдым* деген сөйлем мен *қолымдағы құсымды қапалықпен ұшырдым* деген сөйлемде форма жағынан ешқандай айырым жоқ. Егер соңғы сөйлемдегі *қапалықпен* деген түсініктеме сөзді алып тастаса, *көлден қуларды ұшырдым* мен *қолымдағы құсымды ұшырдым* деген сөйлемде сөйлем түрі мен мағынасы әрі баяндауыш формасы, сөз-мүшелердің келу ретінде ешқандай да типтік өзгешелік қалмас еді. Бірақ бұл екі сөйлемге таза, практикалық-формалистік жағынан келіп, *форма ны* негізге алмай, мағыналық-қызмет жағынан келіп, олардың *жұмсалуындағы*, *қолдануындағы* ерекшелік тұрғысынан қаралса, онда бұлардың барынша екі басқа топтағы тілдік категория екендігі анық көрінер еді. Мұны анығырақ көре түсу үшін: *қолымдағы құсымды ұшырдым* деген сөйлем мен *қолымдағы қарғамды ұшырдым* деген сөйлемді алайық. Тіпті *Астымдағы жүйрігім Қаракер атты көмген соң, талайдан серігім қолымдағы құсымды* (Қарашегірді) *ұшырдым да, бетімнің ауған жағына қаңғып кете бардым* дегендегі *Қолымдағы құсымды ұшырдым* мен *қолымдағы құсымды қапалықпен ұшырдым* дегендегі *қолымдағы құсымды ұшырдым* тіркесі де мағыналық-қызмет, мағыналық-жұмсалу жағынан бір емес. Бірі — қалыпты сөйлем; бірі — мағынасында, жұмсалуында, яғни қызметке жегілуінде шарттық-салттық бар дәстүрлі сөз, яғни мағынада дәстүрлік-салттық ұғым бар сөйлем-сөз. Бұлар өзінің бойындағы осы қасиетімен халықтық фразеологияларға жақын тұратын дәстүрлі сөз орамдары, дәстүрлі сөйлем-сөздер, Халықтың ауызекі сөйлеу тілінде, халық жырларында

жүрген осы сөздерді Махамбет сол қалпында да, сөздер аясында да поэтикалық формаға түсіріп пайдаланып отырған. Және осы типтес сөздерді еркін пайдалану — өз өлеңдерін ауызша шығарған барлық жырау-ақындар сияқты Махамбетке де тән ерекшелік. Егер ауызекі тілінде мақал-мәтелді қолдана сөйлеу қандай стильдік ерекшелік болса, өз өлеңдерінде халықтың сөйлеу тілі мен халық жырларындағы дәстүрлі сөздер мен дәстүрлі танымал жолдарды пайдалану да Махамбет өлеңі үшін сол дәрежелес стильдік ерекшелік болды. Бірақ бұл стильдік ерекшелік Махамбет поэзиясын ауызша әдебиет үлгісіндегі азаматтық жырдан бөлектейтін ерекшелік емес, қайта оларды жақындастыратын, бірлестіретін, өзектестіретін, жалғастыратын ерекшелік болмақ.

Махамбет поэзиясы тіліндегі бұл дәстүрлі сөздерді топқа бөліп қарауға болады.

а) Өзгеріске түсе бермеген дәстүрлі-модельді сөздер. *екіталай болғанда, қыларың болса қылып қал, ісімнің білдім оңбасын, тек шықпаған жан қалды-ау, арманда өтіп кетті деп, қапыда өткен дүние-ай, істеген ісім кетті далаға, қайран жұрттан не көрді, құдай қылды амал жоқ, қайтейін енді дүние-ай, айтып айтпай немене, бәрін айт та бірін айт, жау болып келді көріне, ажалдан бұрын өлмейсін т. б.*

ә) Поэтикалық формаға, жаңа қалыпқа түскен тұрақты тіркесті дәстүрлі сөздер:

Айтса дағы айныман, Көлденеңнің сөзіне; Қолымдағы құсымды Қапалықпен ұшырдым; Тіріде сыйласпаған ағайын Құм құйылсын көзіне Өлгенде бекер жылама; Тірі кеттім демеймін Кем болмады өлімнен; Түс қыла гөр құдай-ай, Біздей мейманасы тасқанға; Күдер үзіп біздерден Көңілі қашан жай табар; Ақырында еш болды Ел үшін еткен еңбегім; Не болса да алланың Тағдырына көнгенім; Алыстағы дұшпанның Қуанып көңілі тынған күн; Ертеден кешке дейін зарлансам Бермей ме екен құдайым, Біздей тарыққан ердің тілегін; Жыласам көзім жасын көрмессің, Тілесем тілек бермессің; Бұларды жүда қимайтын, Енді менің нем қалды-ау т. б.

Махамбет поэзиясында бар осы тілдік фактілерді тұтас өлең желісі аясында көру — бұлардың Махамбет өлеңдеріндегі келу жиілігін анық аңғартпақ. Қараңыз:

Бұрынғы/бақыт тайған күн./
 Қатарланған/қара нар/
 Арқанын қиып алған күн./
 /Алма мойын аруды
 Ат көгіне салған күн./
 Бұлайдай ерді кескен күн.
 /Буулы теңді шешкен күн/
 /Сандық толы сары алтын
 Сапырып судай шашқан күн./
 /Түс қыла көр, құдайым
 Біздей мейманасы тасқанға/
 Біздің ер Исатай өлген күн
 /Он сан байтақ бүлген күн.../

(13)

VI. Махамбет поэзиясындағы ауыз әдебиетіне тән дәстүрлі жолдар

Махамбет өлеңдерінде өзінің жанры жағынан эпостық үлгідегі ерлік-жауынгерлік өлеңдерге, батырлық жырларға барынша жақындық бар.* Осы жақындық ізін оның тілдік үлгілерінен де анық көреміз. Яғни ақынның көп өлеңдерінде ерлік-батырлық жырларға тән танымал дәстүрлі жолдар қайталап келіп отырады. Ақын оларды бірде сол қалпында қайта айтса, бірде өлеңнің ырғақ, буын ыңғайына, қолданылу ретіне қарай өз өлеңінің сарынына бейімдеп айтады.

а) Танымал дәстүрлі жолдардың өзгеріссіз қайта айтылуы:

Толғай толғай оқ атқан
 Он екі тұтам жай тартқан (7-6).

Қабырғасын сөксе де, Қанын судай төксе де (9); Түлкідейін түн қатып, Бөрідейін жол тартып, Жаурынына мұз қатып (15); Ертеден салса кешке озған, Ылдидан салса төске озған (35); Егеулі найза өңгерген, Азды көпке теңгерген (69); Тауда болар тарғыл тас, Тарықса шығар көзден жас (38) т. с.

ә) Танымал дәстүрлі жолдардың өлең сарынына бейімделіп айтылуы: Өз дегенім болмаса, Өзгенің тілін алмаған, Кісі ақылы қонбаған, Қанша айтса да болмадым. Сөзіңе құлақ салмадым... (68) Қорамсаққа қол салмай, Қозы жауырын оқ алмай, Атқан оғы жоғалмай... (18) т. б.

* Бұл жөнінде біз ілгері беттерде бөлек әңгіме етпекпіз.

Махамбет бір ғана ерлік-күрес тақырыбында өлең шығарып қойған жоқ, ол дидактикалық-философиялық сарындағы толғау өлеңдерді де шығарған ақын*. Ал осы өлеңдердің біразы Махамбетте шешендік үлгідегі афоризмді болып келеді.

Жырау-ақын мақал-мәтелді көп қолдана бермеген: «Ағасы бардың жағасы бар» деген мақалды *«Исатай деген ағам бар. Ақ кіреуке жағам бар»* түрінде «арғымақ жалсыз, ер малсыз» деген мақалды *Арғымақ жалсыз, ер малсыз, алланың не берері болжаусыз* түрінде, «ежелгі дұшпан ел болмас» деген мақалды *ежелгі дұшпан ел болмас, етектен кесіп жең болмас* түрінде дамытып қолданғаны болмаса, халық мақал-мәтелдері ақын өлеңдерінде кездеспейді.

Мұнда толық заңдылық бар: біріншіден, Махамбет өлеңдерінің дені ерлік-күрес тақырыбына, ұранға құрылған, ал мұндай тақырыптағы өлеңдер салқын қанды айтылатын мақал-мәтел сияқты ақыл сөзді керек ете бермейді; екіншіден, Махамбет өлеңдеріндегі дидактикалық сарын тәрбиелік, өсиет-өнегелік мәнінен гөрі философиялық мәнді шешендік сөзге бейім құрылған, ал бұл сөздің өзі мақал үлгілес афоризмді болып келеді. Осы себепті де ақынның бір өлеңі тұтас күйінде афоризмнен тұрса, бір өлеңінде мақал үлгілес афоризмдер айтылмақ ойға не айтылған ойдың қорытындысы қызметінде келіп отырады. Айталық, «Исатай деген ағам бар, ақ кіреуке жағам бар» деген мақалды жол өлеңнің бастапқы жолында келіп, айтылмақ ойдың беташары болса, «арғымақ жалсыз, ер малсыз, алланың не берері болжаусыз» деген афоризм «Әрайна» деген 12 жолды өлеңдегі ойдың қорытынды түйіні ретінде соңында келген. Ал өлең жолында кездесіп қалатын мұндай мақал үлгілес афоризмдер Махамбетте өте аз.

I

Кәрісі кімнің жоқ болса,
Жасы болар днуана.
Бір сынаған жаманды
Екіншілей сынама.

(«Арқаның қызыл изені»).

* Бұл жөнінде ілгері беттерде толығырақ айтылған.

Дертке дауа іздеген,
Тірліктен күдер үзбеген
Сергелдең болар емі үшін.

(«Желден де желгір ақбөкен»)

Ал Махамбетте тұтас күйінде афоризмді болып келетін бірнеше өлең бар. «Жалғыздық» деген өлеңде:

1. Бұл дүниенің жүзінде
Айдан көркем нәрсе жоқ,—
Түнде бар да, күндіз жоқ.
2. Күннен көркем нәрсе жоқ,—
Күндіз бар да, түнде жоқ.
3. Мұсылманшылық кімде жоқ,
Тілде бар да, дінде жоқ.
4. Көшпелі дәулет кімде жоқ,—
Бірде бар да, бірде жоқ.

Өлең — дидактикалық-философиялық сарындағы шешендік үлгілес терме-толғау өлең. Мұндай өлеңдер өзінің табиғатында мақал үлгілес афоризмді болып келеді. Және бұл форма — қазақ поэзиясында барынша кең қолданысқа түскен барынша ортақ модель. Осы себепті де бұл формада өлең шығарған ақынның формаға авторлығы жоқтығын былай қойғанда, өз өлеңіне де авторлық правосы «болмайды». Өйткені бұл формадағы өлеңдер, дәлірек айтқанда, шешендік толғау сөздер,— о баста кімнің шығарғанына қарамай барынша тең ортақ мұраға айналған мақалдар сияқты.— барынша тең ортақ сипатқа ие. Тіпті бұлар белгілі бір ақынның төл сөздері аясында туса да, одан «бөлектеніп» тұрады. Айталық, Махамбеттің «Тайманның ұлы Исатай» деген өлеңінде осындай сипат бар:

- (1) Арғымақтан туған қазанат
- (2) Шабуыл салса нанғысыз.
- (3) Қазанаттан туған қаз мойын
- (4) Күнінде көз көрінім жер шалғысыз.
- (5) Айырдан туған жампоз бар
- (6) Нарға жүгін салғысыз.
- (7) Аруанадан туған мая бар
- (8) Асылын айуан десе нанғысыз.
- (9) Жаманнан туған жақсы бар
- (10) Атасын айтса нанғысыз.
- (11) Жақсыдан туған жаман бар
- (12) Күндердің күні болғанда

- (13) Жарамды бір теріге алғысыз
- (14) Тайманның ұлы Исатай
- (15) Алтын ердің қасы еді.
- (16) Ағайынның басы еді,
- (17) Исатайды өлтіріп,
- (18) Қырсық та шалған біздің ел (16).

Осы өлеңдегі 9—11 және 13-жолдар — халықтық мақал үлгілес афоризм. Ал 1—8-жолдар — осы халықтық мақал үлгілес афоризмдер негізінде, соның үлгі аясында туған жаңа сөз. Ал осы үлгіде туу оны өз авторы Махамбеттен «бөтендендіріп» отыр. Міне, Махамбеттегі афоризмдердің бірсыпырасы осындай афоризмдер. Оларды айыра тану өте қиын. Айталық, ақынның «Арғымақтың баласы», «Аспандағы бозторғай» т. б. өлеңдерінде де осындай ерекшелік бар.

4. Махамбет поэзиясында сөздердің стильдік-мағыналық қолданысы

Азаматтық поэзиямызда сөздердің мағыналық аясын кеңейтіп, көркемдік мақсатта қолдану өрісін ашуда Махамбет өзіндік стильдік ерекшелікке ие. Әрине, бұл ерекшелік Махамбеттің осы салада жасаған үлкен бір жаңашылдығынан көрінбейді, өзіне дейінгі халық поэзиясы (фольклор) мен азаматтық поэзияда бар тәсілдерді қалай қолдануының сипатынан әрі қандай сөздерді көркемдік мақсатқа пайдалануынан көрінеді. Өйткені Махамбет те сөздерді көркемдік мақсатта қызметке жегуде өзіне дейінгі поэзия дәстүрін мол пайдаланады.

Сөз жоқ, бұл дәстүрлі байланыстың өзінде де белгілі дәрежеде ара-жік бар. Олай дейтініміз: көркемдік тәсіл эпитет, теңеу, метафора Махамбетке дейінгі тұрмыстық-салттық жырларда да, эпостық-батырлық жыр-дастандарда да, махаббат жыр-өлеңдерінде де, азаматтық поэзия үлгілерінде де мол жасалған. Және осы сөз үлгілерінің жанрлық ерекшелігіне қарай эпитеттің де, теңеу, метафораның да жанрлық қабаттары қалыптасқан. Өйткені бұл көркемдік тәсілдер өзінің негізі жағынан белгілі бір жанрдың лексикасына тән, ал лексика болса сол жанрдың стильдік-тілдік сипатын белгілеуге актив қатынасатын құрал. Міне, белгілі бір жанрдың стильдік-тілдік сипатын белгілеуге актив қатынасатын бұл лексиканың эпитет, теңеу, метафора жасауда, олардың

жанрлық қабаттарын жасауда негізгі ұйытқы қызметі ерекше.

Айталық, тұрмыстық-салттық жыр үшін *арыстан*, *найза* сияқты сөздер негізгі лексика емес, тіпті *нар*, *жам-поз* сөздері де оған тән емес, мұның орнына *қоян*, *қарқара*, *інген*, *бота* сөздері жиі қолданылады. Ал осы негізлексикаға сәйкестеніп оның өзіндік эпитет, теңеу, метафоралары жасалады: яғни тұрмыстық-салттық жырға тән *қоян*, *қарқара*, *інген*, *бота* сөздері өзінің лексикалық мәніне жақын сөздерден эпитет, теңеу, метафораларды табады. Мысалы: *қалқатай, сен ақ қоян секеңдеген; саулы інгендей ыңыранып; ботадай боздап табысты.*

Әрине, белгілі бір жанрдың тууы мен былайғы дамуы бір қалыпта болмайды және таза күйіндегі жанр тағы да жоқ, бір шығармада бірнеше жанр элементтері жүреді. Өйткені мұның өзі көркемдік талаптарға, көркемдік дәстүрге байланысты. Айталық «Ер Тарғын» жырында, ол эпостық-батырлық жыр бола тұрса да азаматтық поэзия үлгілері де, проза да, тұрмыстық-салттық жыр үлгісі де бар. Осы себепті «Ер Тарғын» жырында осы төрт түрлі жанрға тән лексика және соларға тән эпитет, теңеу, метафоралар бар. Жырда Ақша ханның қызы Ақжүніс аруды:

- Шашын дынданмен тараған,
(1) Бектер мінген *бедеудей*
Бауырынан жараған
(2) *Бет-ажарын* қарасаң
Жазғы түскен сағымдай,
(3) *Ет ажарын* қарасаң,
Терісінен айырған
Арпа-бидай ақ үндай.
(4) *Касы сарыжадай керілген.*
(5) *Кірпігі оқтай тігілген*
(6) *Бұралып белі бүгілген,*
Қараған кісі үңілген,
(7) *Қолаң шашты, қой көзді.*
Аялдағы бір сөзді
Ақжүніс атты ару еді,—

деп суреттеуі тұрмыстық-салттық жыр жанрына тән стиль. Ал жырда Ер Тарғынды суреттеу бұдан мүлде басқаша.

Сарала туы салбырап,
Сауытының шашағы
Тұс-тұсына саудырап,

Қабағынан қар жауып
Қірпігіне мұз тоңып,
Жауырыны жазық, мойны ұзын
Атарына қолы ұзын,—

дегенде эпитеттер нағыз эпостық-батырлық жырға тән үлгіде жасалған.

Махамбет өлеңдері, негізінен, ерлік-жауынгерлік стильде туған өлеңдер. Осыған орай Махамбет қолданатын эпитет, теңеу, метафоралар да осы стильдік қабатты құрайтын үлгіде жасалған. Бірақ Махамбет таза азаматтық жыр үлгісінде ғана өлең шығарып қойған жоқ, оның өлеңдерінде эпостық-батырлық жыр таңбалары да, дидактикалық-шешендік толғаулар да, лирикалық элегия элементтері де бар. Демек, бұл өлең түрлері өзіне тән сөз бедерлерін (бедерлі сөздерді) жасаған.

Махамбет эпитет жасауда өзіне дейінгі жыраулардан ұзап кетпеген. Тіпті сөз бедерінің бұл түрін жасауға ақын көп еңбектене де бермеген. Оның өлеңдерінде келетін эпитеттердің көбі халық жыр-өлеңдерінде кездесіп отыратын эпитеттер.

Ақында бар: біздің *қайсар батырдың* (8), мынау *жалған сұм дүние* (22), аруана жисаң жарасар, *ұлы күнде сапарға* (40), *ұлы төре* сенің де (57), адыра қалған *қу Нарын* (69), *ақ көңіл, аңқау жүрекпен* (68), *ақ жүрегін* тербетіп (70), бұлттан шыққан *шұбар күн* (13) т. б. бірді-екілі тіркестердегі эпитеттер сол дәуір поэзиясы үшін жаңа дүниелер еді. Әрине, *сұм дүние* тіркесіндегі эпитет Бұхарда да бар, тіпті Махамбет Бұхар өлеңіндегі осы жолдарды қайталағандай да болады:

Мынау жалған сұм дүние
Өтпей қалмас деменіз.

(Бұхар)

Мынау жалған сұм дүние
Кімдерден кейін қалмаған?

(Махамбет)

Сол сияқты *ұлы күнгі сапарға* дегендегі келіс те сөйлеу тіліне тән: *ұлыстың ұлы күні* деп айтылатын дәстүрлі сөз бар. Бірақ *жүрек* сөзіне қатысты эпитеттер Махамбет өлеңдерінде алғаш қолданылған. Сөйлеу тілінде *көңіл* сөзі мен *ақ* сөзі тіркесіп келе береді, ал *аңқау жүрек*, *ақ жүрек* түріндегі келісім жаңа үлгі.

Әрине, мұндай сөздер өте аз. Керісінше, Махамбетте тұрақты эпитеттер көбірек мездеседі: айналайын *Ақ Жайық* (31), алты құлаш *ақ найза* (531), *ақ алмасын* суырды-ай (73), толғамалы *ақ мылтық* (31), болат *найза ақ семсер* (94), аспанға ұшқан *ақ сұңқар* (23), *ақ киікті* орғытып (21), *ақ селеу* отқа зар болар (23), ағыны күшті *ақ дария* (81), еңсесі биік *ақ Орда* (58), қарқыны күшті *көк семсер* (81), қарақұс қонбас *көк сеңгір* (18), *көк шабығын* қанды ауыздай жалатқан (12), күшіген жүнді *сұр жебе* (28), садағына *сары жебені* салдырған (11), *сары алтынға* малдырған (1), садағына *сары шіркей* ұялап (22), қатарланған *қара нар* (13) т. б.

Бұлардың дені қару-жараққа тән эпитеттер, бірақ бұлардың да бірсыпырасы Махамбеттен бұрынғы эпостық-батырлық жырларда келіп отырады:

Алты қырлы *ақ мылтық*
Ата алмасам маған серт
Төрт қырлаған *көк сүңгі*
Толғамасам маған серт...
Алты аршын *ақ болат*
Шаба алмасам маған серт...

(«Ер Таргын»)

Көк чыбық уну тарс етті,
Көз ачырбай оқ жетті.

(«Манас»)

Махамбетте дәстүрлі эпитетті тіркестерді бұзу кездеседі: бірде *болат найза*, *ақ семсер* десе, бірде қарқыны күшті *көк семсер* дейді. Ал бір өлеңінде *сұр жебе*, әрі *сары жебе* түрінде қатар қолданылады. Әрине, бұлар — поэзияға тән дыбыстық ұқсату, дыбыстық үйлесім анафора заңынан келіп шыққан бұзулар. Қараңыз: садағына *сары жебені* салдырған; қарқыны күшті *көк семсер*; садағына *сары шіркей* ұялап; Арқада жатқан *ақ киік*; алты құлаш *ақ найза*; арпа жемес *арғымақ*, *ақ селеу* отқа зар болар т. б.

Махамбет қолданған эпитеттердің ішінен *ақ* және *қара* эпитеттерінің жиілігін бөліп атауға болар еді. *Ақ* сөзінің эпитет ретінде жиі келуінің бір реті дыбыстық қайталау, дыбыстық-әуездік үндестікке байланысты. Бұл — таза поэтикалық тәсіл. Айталық, Махамбетке дейінгі әдебиетте көбіне *балдағы алтын құрғыш болат* түріндегі дәстүрлі атау Махамбетте бірде осы қалпында қайтала-

са (Балдағы алтын құрыш болат, балдағынан қанға бомай — 18), бірде:

Балдағы алтын ақ болат
Салайып десем қыпда жоқ (45)

Балдағы алтын ақ болат
Асынбас еді біздің батырлар (16),—

түрінде келеді. Бұл — дыбыстық анафора. Ал *ақ киік, құба тал, ақ сұңқар, сұр жебе, боз орда, ақ орда* түріндегі эпитеттер дәстүрлі эпитеттер, Махамбет халық поэзиясында қалыптасқан үлгісін сол күйінде алып отырған.

Осылардың сыртында бір ескеретін ерекшелік: Махамбетте заттық атаулардан (қару, аң-құс, жер-судан) басқа атаулармен келетін сындық эпитеттер жоқ.

Махамбетте барынша көне тәсіл — инверсияланған тіркес аясында келетін эпитеттер едәуір. Және бұлардың да көбі дәстүрлі эпитеттер: *балдағы алтын құрыш болат* (18), *қарқыны күшті көк семсер* (18), *табаны жалпақ боз* (88), *ағыны күшті ақ дария* (81), *балағы түкті қоңыр қаз* (81), *суы тұнық көл қалды-ау* (69), *еңсесі биік боз орда* (31), *қарны жуан билердің* (54), *қанатың қатты, мойының бос* (57), арғымақ сені сақтадым *құлағың сенің серек* деп (79) т. б.

Суреттеудің бұл ерекше түрі Махамбетті өзіне дейінгі поэзия тіліне жақындастыра түседі. Тіпті осы сияқты дәстүрлі тілдік белгілер-бедерлі сөздер Махамбет тілін көнелендіріп те тұрады. Айталық:

Еңселігім екі елі
Егіз қоян шекелі
Жауырыны жазық, мойны ұзын
Оқ атарға қолы ұзын
Махамбет атты батырмын,—

деген үзіндідегі суреттер және осындағы тілдік тәсіл сонау XV ғасырда туған жыр стилін еске түсіреді.

Махамбетте көркемдегіш сөз бедерлерінің ішінде **теңеу сөздер** айрықша мол. Бұл сөз айшығын қолдануда Махамбет өзінің алдындағы Бұхардан көп ілгері тұрады және бұл теңеу сөздер өзінің сипаты жағынан да қарт жырауда бар теңеу сөздерден бөлекше.

Мұнда толық заңдылық бар. Махамбеттің Бұхарға қарағанда тақырып өрісі кең және өлеңдері де түр жағынан мол. Махамбет Бұхардай дидактикалық толғау

өлеңдер шеңберінде қалып қоймаған, ол ерлік-азаматтық, ерлік-жауынгерлік өлеңдерді көбірек шығарып айтқан. Және бұл өлеңдерінде эпостық-батырлық жыр дәстүрін еркін пайдаланып отырған. Бұлардың сыртында Махамбет өзіне дейінгі халық әдебиетінде барынша кең тараған элегия-жоқтау үлгісінде де өлеңдер шығарған. Ал өлеңнің бұл түрлері теңеу сөздерге өте жақын тұрады. Теңеу сөздер бұлардың стильдік-тілдік сипатын белгілеуге актив қатынасады. Яғни ерлік әрекет, батырлық тұлға, батырға тән мінез-құлықты беруде, бұларды сипаттауда теңеу сөз бірінші кезекте қызмет етеді.

Әрине, Махамбет өзі қолданған теңеу сөздерін халық әдебиетінде қалыптасқан дәстүрлі үлгі-формадан бөлек жаңа бір үлгі-формамен жасамаған. Ол бұрыннан бардай (негізінен), *-ша, секілді* (сирек) формалары арқылы ғана жасап отырған. Сондықтан да Махамбет қолданған теңеу сөздер өзінің жасалу үлгісі жағынан емес, қандай сөздердің теңеуге алынғандығы жағынан және нені теңеп, балап отырғандығы жағынан қарастырылуы керек.

Махамбет қолданған теңеу сөздердің бір тобы — эпостық-батырлық жырларға тән дәстүрлі теңеу сөздер.

*Күшіктей даусын қыңсылатып,
Аш күзендей белін бүгілтіп (58)
Бөліне көшкен еліңді
Бөріккен қойдай қылармын.
Жарыла көшкен еліңді.
Жаралы қойдай қылармын (56)
Адырнасын ала өгіздей мәңіреткен (12) ⁶.*

Сол сияқты батырды, оның әрекетін табиғат құбылысына, аңға, құсқа салыстыра теңеу де эпостық жырларға ежелден тән тәсіл. Ал Махамбет те осы дәстүрді берік ұстаған. Ол да өзі сөз еткен батырларын, олардың іс-әрекетін ежелгі эпостық үлгіде суреттейді. Бірақ бұл эпоста жасалған дүниені сол қалпында жолма-жол, сөзбе-сөз қайталау емес, дәстүрлі ортақ модельді алу еді.

Әдетте салыстыра теңеу көркем образды, әсерлі шығу үшін теңеуге алынатын сөз бен теңелетін сөздің мағыналық ара қатынасында, біріншіден, үйлесім, екіншіден,

⁶ Осы сөздер кездесетін үзінді-үлгілерді жоғарыда өзге бір мәселеге қатысты жерде келтіргенбіз.

теңеу арқылы берілетін мағыналық реңк айқын көрінуі керек, үшіншіден, теңеуге алынып отырған сөздің ішкі мағынасы анық көрінуі керек.

Айталық, өзге бір жерде *арыстанға* теңеп отырған Исатайын бірде Махамбет: *Қызғыштай болған есіл ер Қайранда жұрттан не көрді*,— деп «қызғышқа» теңейді. Мұнда ақын Исатайдың ерлігін айтайын деп отырған жоқ, оның халыққа, жұртқа қамқоршы болуын, ел қорғаны болуын, жанашырлығын ескеріп отыр. Ал осы үшін «Қызғышты» таңдаса, халықтың ұғымында «Қызғыш» туралы дәстүрлі түсінік бар. Ол — қызғыш құс көл қорықшысы деген түсінік. Міне, Махамбет қызғыш құстың ел түсінігіндегі осы «қасиетін» ескеріп барып теңеуге алып отыр. Ал бұл — *қызғыштай* деген теңеу сөздің ішкі мағынасы. Осы ішкі мағына дәстүрлі түсініктен келіп шықпаған жерде ұғымға жат болады.

Ескерту [Қызғыш жайлы халықта бар бұл дәстүрлі түсінік әрі оның поэзияға түсуі өте арғы дәуірлерде қалыптасса керек. Ал келе поэзияда ел қамқоры болған ердің елден қуылуы сәтін, сол кезеңдегі батыр көңіл күйін қызғыш құс жағдайына ұқсату дәстүрінен келіп туған ортақ мотивті өлең жолдары жасалған. Айталық «Тоқтамыс толғауында» (XV ғ.) Тоқтамыс ордан қашып Телікөлге, одан Көкүлдінің көліне барып жатқанда «... су толқып, қызғыш суға тиіп ұшып» мазалай береді. Сонда Тоқтамыс:

Қиқулама қызғыш құс
Даусың зарлы байғұс құс
Қанатың кучық, мойның бос сенің.
Баттауық болған жылқым жоқ.
Тор толған жұмыртқаң
Етектеп алар ұлұм жоқ,
Мен елден айрылдым,
Сен көлден айрылсаң.
Сен де мендей боларсың...—

(П. Мелиоранский, 361-бет)

дейді. Ал «Манас» жырында Алмамбет батыр Көкшеден өкпелеп кетіп, Манасты іздеп келе жатады... Қарасуға келсе, Қызғыш құс («ызылдақ ызғыч қуш») айналып ұшып мазасын алады, Қарасудан кетсе де, «ызылдаған ызғычдан қутулбайт». Сонда Алмамбет қызғышқа:

Ызылдаба ызғыч қуш
Ырасын айтсам ушул иш,
Қанаттудан сен жалғыз
Қара сазға бутупсұң,
Қара баштан мен жалғыз
Қойсончу, ызғыч, кордобо...—

деп, атын салады, қанаты сынып құлаған қызғышқа:

Чөлүккөн чөлдө сен болдун
Чөккөн арстан мен болдум
Аңқаған чөлдө сен болдун
Ач арстан мен болдум
Алынды билип, не тийдің
Алымды билбей достошун,
Ажалдың тонун мен кийдим,
Өз алың билбей сен тийдің
Өзүңө оқшөш болам — деп
Өлүмдүн тонун мен кийдим,—

дейді.

Махамбет болса көтеріліс жеңіліс тауып, кашып жүрген бір-сәтте жапанда жолдас болған қызғышқа:

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос.
Исатайдан айрылып,
Жалғыздықпен болдым дос.
Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Ел қорыған мен едім,
Мен де айрылдым елімнен.
Көл қорыған сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен..,

дейді.

Зерттеуші ретінде салқын қандылықпен талдар сәттің орайы өзге бір ретте келер, бұл арада сезім сөйлесін: Осы үш дәуір әдебиетіндегі үш үзікке тән ортақ ұқсастық — көңіл терберлік ұқсастық! Негізі сонау өте ерте заманда жасалған дәстүрлі түсініктің ерте заманда поэзияға түскен, поэзияда негіз-үлгі тапқан, сол негіз-үлгі келе ортақ модель-үлгіге айналған туыс халықтар әдебиетіндегі бір негіздес ұқсастық! Белгілі бір сөз орамдарындағы ішкі мағына — халық ұғымындағы дәстүрлі түсінік теліген ішкі мағына осындай салттық-тұрмыстық психология — мұралық психология негізінде жасалады.]

Бұлар ғана емес, осы дәстүрлі түсінік ортақ болғандықтан, ортақ түсініктегі халықтың өкілдері бірінен бірі үйренбей-ақ, бірін-бірі білмей-ақ, әлгі дәстүрлі түсінік қызметіне жегіліп жүрген сөзді бірдей, бірін бірі қайталағандай дәрежеде қолданады. Айталық, қырғыздың «Манас» жырында:

Қайра жаар булуттай
Қаар бетиен айналған ⁷

деп келсе, «Ер Тарғында»;

Еңіреп жүрген ер едім,
Қаптаған қара борандай,—

⁷ Манас. I-кітап. Фрунзе, 1958, 2-бет.

деп келеді. Ал Махамбет болса батырдың өзіне емес, жүрегіне балама етеді:

*Қайнаған қара бұлттай,
Қарсы біткен жүрегім (43).*

Немесе «Ер Тарғында» «қалмақтан ноғайға тартып әпердім атымнан арыстан туған ер үшін»⁸;— десе, «Манаста», «Азар құлақ салыңыз, Арыстан Манас көбіне» — дейді. Махамбет болса «Арыстан еді-ау Исатай» — дейді. Бұл бірдейлік балама сөздерді бірінен бірі алу емес, ерді арыстанға теңеу сияқты халықта бұрыннан бар дәстүрді алу еді. Осы себепті де қаншалықты «бір жерден шыққандай» ұқсап жатса да, Махамбетте бар өзге теңеу сөздерді Махамбеттің өзіне тән дүние ретінде қарау керек болады.

Махамбетте бар теңеу сөздердің заттық ұғымға (зат есім сөзге) балама ретінде келуі өте сирек: *керт бұғыдай билерден (31), алақандай Нарында (54), өздеріңдей хандардың (56), мендей ерге жөн екен (89), қылыштай қиғыр алмас ем (1), бұландай ерді кескен күн (13)* т. б. Тек бір-ақ ретте мақтау өлең сипатындағы «Тарланым» деген өлеңде ғана заттық ұғымға теңеу топталып берілген:

*Керіскендей шандозым,
Құландай ащы дауыстым,
Құлжадай айбар мүйіздім,
Қырмызыдай ажарлым
Хиуадай базарлым
Теңіздей терең ақылдым! (11)*

Бұлай топтанып келуінде заңдылық бар. Өйткені жоқтау өлеңдер — негізінен мақтау-ода түріндегі өлеңдер. Мұнда батырдың, қалаулы өзге бір жанның іс-әрекетімен бірге қасиеті де суреттеле баяндалады. Ал бұлардың сыртында жоғарыдағы үзінді таза теңеу сөзге құрылмаған, ол метафоралы теңеу. Батыр жалаң алынып теңеліп отырған жоқ, ол метафораланып алынып отыр.

Міне, осы сияқты бірді-екілі реттерде болмаса, объектілер сулеттеле бермейді. Себебі Махамбет әрекеттің суреткері, әрекеттің баянкері, яғни Махамбет геройының іс-әрекетін суреттеуді бірінші кезекке қояды.

⁸ «Ер Тарғын». Алматы, 1958, 22-бет.

I. Астындағы Ақтабан ақбөкендей ойнайды (7), қасына ерген көп әскер маңыраған қойдай шулайды (7), жау бір өрттей қайнайды (7), оқ жаңбырдай жауған күн (13), аса шапқан құлаша ат зымырандай болған күн (13), айдаһардай арбадың (55), әлі де болса қойдай қылып айдармыз (34).

II. Мылтығын қардай боратып (8), қанын судай төксе де (9), Адырнасын ала өгіздей мөңіреткен (12), атқанын қардай боратқан (12), атандай даусын ақыртып (57), күшіктей даусын қыңсылатып (58) т. б.

Махамбет теңеулері, яғни теңеуге алынатын сөздері қазақтың тұрмысына лайық, оның көшпелі тіршілігіне, малшылық, аңшылық кәсібіне, даласына тән сөздер. Батыры бұлтқа (*Қайнаған қара бұлтай*), дауылға (*үдей соққан дауылдай*), еменге (*бұрыла біткен емендей...*), оның айбары *арыстанның ақыруына*, іс-әрекетті *қабланның қайыра соғуына* теңеледі. Соның өзінде де теңелетін объект топ-топқа бөлінеді. Дәлірек айтқанда, ақынның көзқарасына қарай объектілердің бір тобы жоғары асыра теңеу тауып, қасиетті нәрсеге баланып жатса, бір тобы төмендетіліп кемсіте теңеліп, болымсыз, ұнамсыз нәрсеге баланып жатады. Ақынның көзқарасына қарай сөздер ерекше қасиет тауып, өзгеше мағыналық сипатқа ие болады, сөз идеялық-көркемдік бояуы бар жікке бөлінеді. Мысалы, батыры — «арыстандай ақырып», «дауылдай үдей соғып» жатса, жауы — «ақсүйектің баласы бақадай шулап» жатады. Тіпті жауын мұқатуында, мұқату түрінде де өзгешелік бар. Жауын «қойдай қылып айдап», «күшіктей қыңсылатып», «аш күзендей бүгілтіп», «шабақтай соғып» жатады. Жауы — *бақа, қой, күшік, күзен, шабақ* сияқты болымсыз, ұнамсыз, әлсіз тіршілік иесіне теңеледі.

Махамбет теңеу сөзді қолдануда барынша шебер. Өзге көп көркемдік тәсілдерді түйдектеп қолданатыны сияқты теңеу сөздерді де тобымен, тізбекті қатарымен қолданады:

Тағыдай таңдап су ішкен
Тарпаңдай тізесін бүгіп от жеген,
Тағы сынды жан едік (63).

Кер мнығым, кербезім,
Керіскендей шондозым,
Құландай ашы дауыстым,
Құлжадай айбар мүйіздім,

Қырмызыдай ажарлым
Хиуадайын базарлым,
Теңіздей терең ақылдым,
Тебіренбес ауыр мінездім (11).

Ақын қолданған теңеу сөздердің көбі жоғарыдағы үлгіде *-дей* жұрнағы арқылы жасалған. Өте сирек бір-екі жерде ғана көне — *-дайын (-дейін)* формасымен әрі *секілді* сөзімен жасалған теңеу кездеседі. *Түлкідейін* түн қатып, *Бөрідейін* жол тартып (15), *Бұл секілді* неткен ер? (9), *Тағы сынды* жан едік (63). Ал *-ша* формалы теңеу Махамбетте бір-ақ рет, *Жолбарысша жорыттым, етіне құлан тоям деп*,— дегенде ғана кездеседі. Мұның өзінде де *-ша* тұрақты емес, ол *-дай* формасымен еркін орын ауыстырарлықтай сипатта. Бұл арада ғана емес, жалпы *-ша, секілді (сияқты) -дай*, теңеулік формалар — бірінің орнына бірі жүре беретіндей синоним формалар: *оқша атылу — оқтай атылу — оқ сияқты атылу*.

Метафора теңеу сияқты суреттеудің, сипаттаудың негізгі бір тәсілі. Мұнда суреттеу, сипаттау, баламалау арқылы жасалады: яғни суреттелетін объект өзге күллі дүниеден өзіне ұқсатылған балама табады. Өзінің екінші образын (кейпін), дәлірек айтқанда екінші өзін табады. Ал бұл «екінші өзі» «бірінші өзіне» деген көзқарас, түсінік, таным, бағалауға қарай қасиетті, қасиетсіз топтардан (зат, құбылыстан) тұрады.

Бұлай «екінші өздерді» жасау ауызекі сөйлеу тілінде өте ертеден қалыптасқан дәстүр. Бұл дәстүр халық мақал-мәтелдерінде, шешендік сөздерде, салттық-тұрмыстық өлең-жырларда, эпостық-батырлық жыр-дастандарда, ерлік-азаматтық өлеңдерде барынша молынан бой көрсеткен. Ал егер осы сөз үлгілерінде кездесетін метафораларға үңіле қарағанда бұлардың осы сөз үлгілерінің жанрына, түріне қарай жіктелуін де, яғни бір жанрдың стильдік-тілдік тәсілі ретінде айқын бөлектенуін де әрі бөлектенбей, көбіне ортақ күйде жұмсалатынын да көруге болады. Арғы дәуірге қарай бара түскен сайын бұл сөз үлгілерінің соңғы сипаты молырақ байқала береді. Әрі балама-метафоралар барынша қарапайымдана түседі.

Метафора мен теңеу өзінің жасалуы жағынан бір-біріне өте жақын; олар бір негізден жасалады. Метафораларда заттың, құбылыстың өзі ұқсатпа балама ретінде алынса, теңеуде сол зат пен құбылыстың әрекеті ұқсатпа те-

ңеме болады: яғни бірінде екі зат (зат, құбылыс) теңдікте алынса, бірінде екі заттың әрекет-қимылдары теңдікте алынады. Мысалы: *ол — арыстан; ол арыстандай ақырды* т. б. Осы себепті Махамбетте де теңеме ретінде алынатын сөздер мен балама ретінде алынатын сөздер өзара барынша жақын, тектес болып отырады: *Арыстандай ақырған, Айбатыма шыдамай* (68), *Исатай мен Махамбет Екі арыстан ер қалды-ау* (89).

Метафораға алынатын зат я құбылыс әдебиетте кездейсоқ таңдала салмаған. Олар — ұзақ дәуірлік дәстүрдің, ұғым-түсініктің, салт-ғұрыптың жемісі. Осы тұрғыдан қарағанда Махамбет поэзиясында қолданылған метафоралар да бірнеше салалы арналардан келіп тоғысқан.

Айталық, XV ғасыр жырларында герой құстан: «ақсұңқарға», көліктен: «құлаша атқа», «құланға», «буыршынға», өсімдіктен: «терекке», «бұтаққа»; аңнан: «аш күзенге», «аш бөріге» баланады, «Орақ — Мамай» жырында герой — «жасынға», «найзағайға», «бұлтқа» баланады. *Ач күзендей бүгіліп, Ач бөрідей чүмеңдеп, Мен тауда ұялар сұңқармын, Мен қарағайға қайнап біткен бұтақпын.*

Ерегіскен ерлерге
Найзағай мынан жасуңмын.
Келе қара бұлтмын
Келе жаумай ашылман⁹

(«Орақ — Мамай»)

Міне, осы дәстүр Махамбетте де бар. Махамбеттің геройы, біріншіден, «құсқа» баланады: *мен қарақұстан туған қалықпан* (74), *таудан мұнартып ұшқан тарланмын* (11), *егізінен айрылған мен бір аққу болдым халықтан соң* (90), *томағалы сұңқар мен едім* (50), екіншіден, «ағашқа» баланады: *түбін қазған мен бәйтерек* (46), *мен түбін кескен бәйтерек* (74), *боз ағаштан биік мен едім, бұлтқа жетпей шарт сынбан* (50), үшіншіден, табиғат құбылысы «бұлтқа», «найзағайға» баланады: *Мен келе қара бұлтпын, Келе жаумай ашылман* (78); қарсыласқан дұшпанға Найзағай мен жасылмын (78) т. б.

⁹ Березин И. Н. Турецкая хрестоматия..., с. 80.

Ал, төртіншіден, қазақтың көшпелі тұрмысының тірегі «нар түйеге» баланады: Қарындасым бар-ды деп, Қайыспас қара нар-ды деп (9); Сендей нарқоспақтың баласы Маған оңаша жерде жолықса (59) т. б.

Бесіншіден, тағы аңы «бөрісіне» баланады: Исатайдың барында екі тарлан бөрі едім (57).

Міне, бұл метафоралар Махамбетке өзіне дейінгі ерлік-батырлық жырлардан ауысқан. Тіпті Махамбет кейде бұрынғы жырлардағы метафоралы жолдарды сол күйінде қайталап қолданады (мысалды қараңыз).

Әрине, Махамбетте XV ғасыр поэзиясында жоқ дәстүр де бар. Ол — батырды «арыстанға», «жолбарысқа» балау. Бұл Махамбетке, сөз жоқ, эпостық-батырлық жырлардан ауысқан дәстүр. Қазақтың, өзге түрк халықтарының эпостық жырларында батырға «арыстанды», «жолбарысты», «қабланды» балама етіп алу — қалыптасқан бір көркемдегіш, бедерлі сөз жасаудың бір жолы.

Құртқажан, неге қамықтың
Жолбарысың мен есенде...
Қазан жетіп бұл жолда
Хаққа түзеп бетінді
Арыстаным, жөнелсең

(«Қобланды»)

Алладан әмір болған соң
Жас мезгілі толған соң,
Көрмеймісін жатқанын
Арыстаныңның бір сайда?

(«Ер Тарғын»)

Азыр құлақ салыңыз
Арыстан Манас кебине

(«Манас»)

Арыстан сөзін теңеме, балама түрінде алу қазақтың эпостық жырлары тарихының қай дәуіріне тән? Бұл туралы дәлді пікір айта қою қиын. Өзінің туу дәуірі анық айқын жазба мұра «Мухаббат-намеде» арыстанды поэтикалық сөз керегіне жарату, қызметке алу дәстүрі кездеседі.

Аја арслан жуәклік хан уруқы
Кічік аидын улукларның улукы...

Қачан кім ікі сар турса бајавлан
Сәнің чәкәрләрің көкрәр чу арслан

(«Мухаббат-намә»).

Бұл дастан XIV ғасырға тән. Бірақ қалай дегенде де *арыстан* сөзінің батырға баламаға (метафора ретінде) алынуы мен батыр әрекетінің арыстан әрекетіне теңелуі — яғни арыстан сөзінің осы екі жағдайда поэзияда тілдік тәсіл болуы бір дәуірдің жемісі емес. Тегінде поэзияда батырға арыстанды баламаға алудан арыстан әрекетін теңеуге алу алғаш көрінсе керек (М. Қашғари «Сөздігінде» Арсланлайу *көкрелім* деген теңеу бар). Әрине, мұның өзі тереңірек қарастырылуы тиіс бір мәселе. Ал Махамбетке келсек, *арыстан* сөзін поэтикалық тілдік құрал ретінде қызметке жегуде өзінің алдындағы эпостық жырларға тән қолданыс дәрежесімен қарайлас та, олардан озып та түсіп жатады: *Арыстаным*, көп болды-ау, Саған да менің арманым (11); Шақырғанмен келер ме, Кешегі менің *арыстаным*, Өзі шын барар жерін тапқан соң (30); Ерсары мен Қалдыбай, *Екі арыстан* тең өлді (8); Исатай мен Махамбет, *Екі арыстан* ер қалды-ау (69); *Арыстан еді-ау Исатай*, Бұл фәнидің жүзінде, *Арыстан одан* кім өткен (12).

Осы айтылған метафоралардан бөлек бір топ метафора бар. Ол — Махамбеттің лирикалық геройға қаруды балама етіп алуы; Ерегіскен дұшпанға, *қызыл сырлы жебе едім* (58), *қылыштай қиғыр алмас ем* (97), *суғаруы қанық сүңгі ем* (97).

Ал осы сияқты жаңа тұрпатты метафоралардың қатарына:

Кер мнығым, *кербезім*
Керіскендей *шандозым!*
Құландай ащы *дауыстым!*
Құлжадай айбар *мүйіздім*
Қырмыздай *ажарлым*,
Хиуадай *базарлым!*
Теңіздей терең *ақылдым*,
Төбіренбес ауыр *мінездім* (11)

деп келетін түйдекті теңеулі метафоралы жолдарды да жатқызуға болады. Мұнда өзге бір дүние заттары балама ретінде алынып отыр. Бұл — эпостық жырларда

кездесе бермейтін, көбіне тұрмыс-салт жырларына, жоқтау өлеңдер стиліне тән сөз саптау.

Әрине, таза күйінде дара туған жанр жоқ. Эпостық жырларда да тұрмыстық-салт жыр-өлең элементтері араласып келе береді. Егер осы үлгідегі сөз өрнегі эпостық жырларда кездесе, бұл сол эпостық жыр стилінің көрінісі емес, тұрмыстық-салттық өлең стилінің эпоста жүруі ғана деп қарау керек. Айталық, дәл Махамбет сөзі үлгілес сөз «Қобыланды» жырында бар. Қобыланды батыр жауға аттанып бара жатқанда қарындасы Қарлығаш былай дейді:

Ақ маңдайда *тұлымым,*
Бірге туған *құлыным,*
Керекке біткен жауырын,
Қолқанатым, құйрығым,
Судан шыққан *сүйрігім,*
Суырылып озған *жүйрігім*
Қозыдай менің *егізім.*

Ал «Қыз Жібек» поэмасында Жайыққа аттанып бара жатқан Төлеген Сансызбайға:

Айналайын қарағым,
Жауға барсам *жарағым,*
Қабырғамда *қанатым,*
Артымдағы *құйрығым*
Жетегімде *жан атым!*—

дейді. Бұл екі үзіндіде де өлең тіріге арнау. Ал Махамбет жоғарыдағы өлеңде Исатайды жоқтап, жоқтау өлең айтып отыр. Батырдың тірі кезіндегі қасиеттерін сипаттай жоқтап отыр.

Қазақ поэзиясында сипаттай мақтау мен сипаттай жоқтау стиль жағынан бөлінбеген. Және өте ертеде туып қалыптасқан бұл үлгі қазақтың батырлық, тұрмыстық жырлары мен азаматтық поэзиясына сол қалпында ауысып отырған. Тіпті профессионал жазба әдебиеттің өзі де осы форманы сол күйінде қабылдаған.

Міне, бұлар — метафора тандау, метафора жасау үшін негіз-сөз тандаулар. Ал бұл тандауларда халық поэзиясында қалыптасқан дәстүр, халықтық ұғым-түсінік дәрежесі, сөзді поэзиялық мақсатта қолдану шеберлігі, поэзиядағы тіл ұстарту мәдениеті дәрежесі жатыр. Ал Махамбеттің метафораны жасауына,

яғни ол қолданған метафоралардың түр ерекшеліктеріне келсек, мұнда Махамбеттік жаңалық жоқ. Ол өзіне дейін туып қалыптасқан метафора түрлерін ғана пайдаланады. Ал Махамбетке дейінгі поэзияда біз Бұхар өлеңдерінде кездесетін метафораларды түр жағынан жіктей айтқандықтан, Махамбет өлеңдерінде бар метафораларды бұлайша талдаудан әдейі тартындық. Әрі академик Қажым Жұмалиевтің Абай поэзиясы тіліне арналған еңбегінде, сол сияқты Б. Хасановтың «Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы» (1966) деген кітабында метафораға түр жағынан жүйелі классификация жасалған.

5. Махамбет поэзиясында стильдік-тілдік тәсіл ретінде жұмсалатын формалар

Халықтың ауызекі сөйлеу тілінде бар, актив тұтыну-да жүрген грамматикалық формалардың бәрі поэзия үшін де қызмет етеді. Бірақ поэзияның сөйлеу тілінен бөлек өзіндік заңдылықтарына орай бұл формаларды пайдалануында ерекшеліктер болады. Яғни поэзия барлық тілдік құралдарды өзгеше бояумен көркемдеп пайдаланады, олардың сөйлеу тіліндегі мағынасына, қызметіне үстеме мағына, үстеме қызмет жүктейді, олардың қалыпты жұмсалыуына да өзгеріс енгізеді: не оларды өте аз пайдаланады, не оларды жиі пайдаланады. Міне, осы тілдік құралдарға үстеме мағына беру, жиі қолданысқа түсіру екінші кезекте көркем поэзияның стильдік-тілдік тәсілінің бір саласы болып табылады. Яғни поэзияны поэзия түрінде танытатын жиындық формалардың құрамдас бір бөлегі болып табылады.

Махамбет өлеңдерінде осындай поэзиялық стильдік-тілдік құрал дәрежесіне көтерілген формалардың бірі — есімшенің *-ған* және *(-па)с, -ар* формалары.

Есімшенің *-ған* формасының поэзияда актив тілдік құрал болуының тарихы өте әріде жатыр. Біз бұл форманың өлең үшін тәсіл-құрал ретінде жұмсалыуын Махмуд Қашғаридің XI ғасырда жазылған сөздігінен кездестіреміз.

М. Қашғари сөздігінде «Кім еді?» (тақырып шартты түрде) деген жоқтау-толғау өлең бар. Мұнда, негізінен, өлген кісінің тірліктегі артықша қасиеттері айтылады.

Эрді ашын татурғағи,
Йавлақ йағығ қатырған,

Бойын тутуб қазырған
Басты өлүм ағтару...

Міне, есімшенің өткен шақтық *-ған* формасымен келетін осы өлең үлгісі кейінгі дәуірде қазақ халқына тән барша жоқтау өлеңдерге ортақ тәсіл болып қойған жоқ, мұның өзі батырлық өлең жырлар мен азаматтық мотивтегі өлеңдер үшін де ортақ тәсіл болды. Біз бұл форманы XV ғасыр мен XIX ғасыр арасындағы қазақ поэзиясынан өте көп кездестіреміз¹⁰.

Махамбет өлеңдерінде *-ған* формасы екі жағдайда өте жиі қолданылады: бірі — өлең жолының аяғында суреттемелік-анықтауыштық, сипаттамалық - баяндауыштық түрде келіп, ұйқастық форма жасауы; екіншісі — өлең жолының ішінде таза суреттемелік-анықтауыштық қызметте келіп, есімшелі тіркес формасын жасауы.

I. Өлең жолының аяғында келіп ұйқастық форма қызметін атқаруы, суреттемелік-анықтауыштық мағынада жұмсалуды;

- (1) Садағына сары жебе салдырған,
Садағының кірісін
- (2) Сары алтынға малдырған
- (3) Тереңнен көзін ойдырған
Сұр жебелі оғына
- (4) Тауықтың жүнін қойдырған,
- (5) Мандайын сары сусар бөрік басқан,
- (6) Жаурынына күшіген жүнді ок
шанышқан,
- (7) Айғайласа белдік байланған,
- (8) Көк шыбығын қанды ауыздай
жалатқан —
Арыстан еді-ау Исатай?
(«Тарланым»).

//Беркініп садақ асынған,
Біріндеп жауды қашырған,
Құйқылжыған құла жирен ат мінген,
Құйрық жалын шарт түйген//
Мен кескекті ердің сойымын
(«Баймағамбетке...»)

II. Өлең жолының аяғында келіп ұйқастық-баяндауыштық форма қызметінде жұмсалады.

¹⁰ *Өмірәлиев К.* XVIII—XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының VI—VII ғасырдағы бастапқы іздері.— «Қазақстан мектебі», 1968, № 9, 64—65-беттер.

Қоғалы көлдер, құм сулар
 Кімдерге қоныс болмаған?
 Саздауға біткен құба тал
 Кімдерге сайғақ болмаған?
 Басына жібек байлаған
 Арулар кімнен қалмаған?
 Тандап мінген тұлпарлар
 Иесін қайда жаяу салмаған?
 Құландар ішпес бұршақ қақ
 Кімдерге шербет болмаған?
 Садағына сары шіркей ұялап,
 Жау іздеген ерлердің
 Қайда басы қалмаған?

-ған формасының бұл жұмсалуы өлеңнің жанрына, түріне қатысты. Өзінің жұмсалуы өлеңнің түрін, жанрын белгілейтін формалар жай қалыпты форма емес, поэтикалық стильдік-тілдік форма болып танылады. Қазақтың фольклорлық әдебиетінде, азаматтық поэзиясында, тұрмыс-салт жырларында есте жоқ ескі дәуірден Абайға дейінгі аралықта бірде-бір жоқтау, жоқтау-мақтау, сипаттау-суреттеу өлеңдері осы -ған формасынсыз жасалмаған. Қазақ поэзиясы тарихында ұлы төңкерістер мен ұлы жаңашылдықтың иесі Абай да өлең үлгілерінің неше алуан қатар тізбегін жасай отырса да, өзінің жоқтау өлеңдерінде ондай жаңашылдыққа бармаған, замандар бойында қалыптасқан өлең үлгісінен аттап өтпеген. Өйткені әрбір форма мазмұнға лайық, онымен бірге бірлікте туады. Әрбір мазмұн өзге мазмұннан өзіндік мазмұн ерекшелігімен ғана бөлектенбейді, әрі формасымен де бөлектенеді. Сіз қияға, өрге салынатын баспалдақты жолды еш уақытта да тегіс жерге салмайсыз және сала да алмайсыз. Баспалдақты жолды (форманы) тауып отырған тегіс жер емес, қия, ор жер. Міне, осы себепті де, қазақта жоқ өлең өлшемін, ұйқас түрлерін жасаған Абай сүйікті ұлы Әбдірахманға арнаған жоқтауын бағы заманнан қалыпты, дәстүрлі формада жазды.

Орынсызды айтпаған,
 Түзу жолдан қайтпаған,
 Жаксылық қылар орында
 Аянып бойын тартпаған,
 Ортасында кәпірдің
 Арамынан татпаған,
 Өмір бойы талпынып,
 Ғылым іздеп жатпаған

Түрленіп «Төре болдым» деп
Есерленіп *шатпаған* ¹¹,—

деген өлеңді Арғын Дәулет ақынның Алыпқаш батырды:

Есіктен қабан *ақыртқан*,
Төріне сұңқар *шақыртқан*,
Қара арғымақ *қатырған*
Қара лашын *қашырған*
Көк бөртені *жайлаған*
Көктілі жылқы *айдаған*
Сары қазы *шайнаған*,
Арыстан деген аң болар,
Асауын ұстап *байлаған* ¹²,—

деп жоқтаған өлеңінен айыра қарауға әсте болмайды. Тек екі кісінің қасиетінде, қасиетін тандап айтуда ғана айырым бар. Екі өлеңді бөлектерлік осылар ғана.

III. Есімшенің *-ған, -ар(-ма -с)* формаларын анықтауыштық үлгіде жиі жұмсау халық поэзиясына тән негізгі бір ерекшелік. Өйткені халық поэзиясында сөз етіліп отырған зат та, қимыл да жалаң аталмай, өзінің қасиетімен, белгісімен қоса аталады. Мұның өзінде де нақтылы зат пен қимылдан гөрі олардың қасиет-белгісіне көбірек көңіл бөлінеді. Ал бұл қасиет-белгі таза сындық формадағы сөздер болып келмейді, әрекетті-суреттеме, әрекетті-сипаттама түріндегі сөздер болып келеді. Айталық:

Саздауға біткен құба тал,
Кімдерге сайғақ болмаған?
Басына жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған?
Тандап мінген тұлпарлар
Иесін қайда жаяу салмаған?—

дегендегі заттық-бастауыш сөздер, *құба тал, арулар, тұлпарлар* аталып қана отыр және олар қимыл-әрекет үстінде аталмай, суреттемелі түрде аталып отыр. Яғни сөздерді әрекетке түсіруден гөрі сипаттап айту көп басым жатыр. Алты жол өлеңде 20 сөз бар, ал оның 2-і ғана (*қалма-ған, жаяу салмаған*) таза қимылдық қасиеттегі сөздер, ал *саздауға біткен, басына жібек байлаған, таңдап мінген* есімшелі үйірме тіркестер анықтауыштық қызметте келген.

¹¹ Құнанбаев Абай (Ибраһим). Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I-том. Алматы, 1957, 185-бет.

¹² Сейфуллин Сәкен (Садуақас). Шығармалары, 6-том. Алматы, 1957, 128-бет.

Міне, есімшенің *-ған* және *-ар* (*-ма, -с*) формаларының суреттемелік, сипаттамалық-анықтауыштық қызметте жиі келіп, поэтикалық, стильдік-тілдік құрал ретінде өлеңнің формасын жасауға актив қатысуы халық поэзиясы сияқты Махамбет поэзиясының да бір ерекшелігі.

*Арғымақтан туған қазанат
Шабуыл салса нанғысыз.
Қазанаттан туған қазмойын
Күніне көз көрім жер шалғысыз.
Айырдан туған жампоз бар
Нарға жүгін салғысыз.
Аруанадан туған мая бар
Асылын айуан десе нанғысыз...*

(«Тайманның ұлы Исатай»)

*Мінкен, мінкен, мінкен ер,
Бұл сықылды неткен ер?!
Көлденең жатқан Жайықтан
Қырқарланып өткен ер
Күн астымен жеткен ер
Айтып, айтпай немене?
Исатайды өлтіртіп,
Серкесінен айрылып,
Сергелдең болған біздің ел.*

(«Мінкен ер»)

Махамбеттің әрекет-қимыл үнделетін өлеңінде де («Баймағамбет сұлтанға...») осы есімшелік (І. Еділді көріп емсеген, Жайықты көріп жемсеген, Таудағы тарлан біз едік; Мен бір шәрға ұстаған қара балта едім; Бөліне көшкен еліңді, Бөріккен қойдай қылармын; 2. Тартынбай сөйлер асылмын; 3. Бойың жетпес биікпін т. б.) мол орын алған.

Ал дидактикалық сарындағы шешендік-толғау өлеңдер үшін стильдік-тілдік ерекшелік болған есімшенің *-ар* формасы бірде үнемі анықтауыштық бағытта келіп ішкі ұйқас жасаса (*жиырып алар күн қайда? Баптап мінер күн қайда? Жау тоқтатар күн қайда?*— «Ұлы арман»), бірде етістік-баяндауыштық бағытта келіп тармақтық ұйқас жасайды. (Қатын қалса *бай табар*, Қарындас қалса *жай табар*— «Шашылу» т. б.), *-ар* формасы мен *-са* формасының жұптығы (Қайыңның басын жел соқса, қайғыда болар анасы.— «Аспандағы боз торғай») кей өлеңінің стильдік-тілдік ерекшелігі боп отырады.

Ақынның осы үлгілес біраз өлеңдері халықтың дидактикалық сарындағы шешендік сөз, шешендік толғау-өлеңдеріне өте жақын, тіпті солармен бірдей болып келіп отырады. Сондықтан да біз оларды «Қазақ поэзиясындағы ортақ мотивті, вариантты өлеңдер» деген тарауда сөз еттік. Ал ақынның бұл формалармен жасалған өзіне тән, төл өлеңдері жоқтың қасы. Олар жоғарыдағылар ғана.

6. Махамбет поэзиясының синтаксистік жүйесі

Поэтикалық тілдің өзіне тән лексикасы болатыны сияқты және олардың қолданылуында жиілік, түйдектік ерекшелік болатыны сияқты, өзіне тән синтаксистік жүйесі де болады. Поэтикалық тілдің синтаксисі, әсіресе жалпы халықтың сөйлеу тілінің синтаксистік нормасын бұзу арқылы жасалатындығымен ерекшеленеді. Бұл бұзу сөйлемнің түрінде де, сөйлемдердің орын тәртібінде де, сөйлемнің баяндауыш формаларында да, сөздердің тіркесуінде де көрінеді. Айталық, үнемі бір типті сөйлем құру, олардың баяндауыш формалары үнемі бір үлгіде болу сөйлеу тіліне (тіпті прозалық әдеби тілге де) тән құбылыс емес, ал поэтикалық тіл үшін бұл қалыпты норма. Айталық Махамбетте:

Ереулі атқа ер *салмай*,
Егеулі найза қолға *алмай*,
Еңку-еңку жер *шалмай*,
Қоңыр салқын төске *алмай*,
Тебінгі терге *шірімей*,
Терлігі майға *ерімей*,—

түрінде, бір өңкей көсемшелі тізбектілікте келетін өлең бар. Ал сөйлеу тілінде не прозалық шығармада дәл осылай сөйлем құруға мүмкін емес, керісінше, сөйлеу тілі үшін осы мүмкін еместер поэтикалық тіл үшін норма болып табылады.

Поэзия музыкалық әуенге құрылатындықтан, ә дегеннен әуен құндағында туатындықтан, барша жеке сөздері де, сөз тіркестері де, сөйлемдері де осы әуен нормасына бағынып, белгілі бір ритм (ырғақ) толқынына бөлінулі болады. Сондықтан да ырғақ толқындары тізбегі сөйлеу тіліндегі тұрақты интонацияға не тізбектердің өзін бөліп жібереді. Ол бұлардың орнын ауыстырып қа-

бірінші кезекте ескерілуі керек, яғни ақын өлеңдері синтаксисі осы өлеңдерді түр жағынан жіктей отырып қарастырылуы керек.

Өлеңнің стильдік-тілдік ерекшелігі мазмұнға қатысты. Мазмұн белгілі формада туады. Айталық, ақынның эпостық ерлік жыр үлгісіне өте жақын «Соғыс» деген өлеңі мен дидактикалық сарындағы шешендік толғау үлгісіндегі «Арғымақтың баласы» деген өлеңі өзінің синтаксистік жүйесі жағынан екі басқа өлеңдер. Бірінші өлең таза іс-әрекетке, қимылға құрылғандықтан, етістікті, етістік-баяндауышты болып келеді. Оның сыртында қимыл-әрекетті баяндауына байланысты, бұл етістік-баяндауыштар шақ және рай, жақ жағынан нақтылық сипатқа ие.

Әскер жиып аттандык,
Бекетай еді тұрағым.
Айғайлап жауға тигенде,
Ағатай, Беріш ұраным.
Бекетай құмға ел қонып,
Байбақты Жүніс аттанды,
Қосылуға дем болып,
... Артымыздан келіп қол жетті,
Аз жетпеді, мол жетті.
Түніменен түйіндік,
Таң атқанша тарандық,
Таң ағарып атқан соң
Төңірек жаққа қарандық...

Осы үзіндіде етістік-баяндауыштар етістіктің барынша динамикалы қасиетке ие ашық рай мен көсемше және ауыспалы, жедел өткен шақ түрінде жасалған. Сол сияқты жақ жағынан да әр алуандас. Ал:

Арғымақтың баласы
Арығынан білдірмес
Арқамнан қосым қалар деп,
Балағы түкті қоңыр қаз
Баттауыққа тоя оттамас,
Сұңқарлар үлгі алар деп...—

деп келетін үзіндіде сөйлем түр жағынан да, баяндауыш формасы жағынан да бір-ақ үлгіде жасалған. Өйткені өлеңде әрекет бірінші кезекте емес, нәтиже, салдар бірінші кезекте. Ал салдар, нәтиже, мақал-мәтелдер сияқты үнемі даяр үлгіні, шартты мағына беретін модельді пайдаланады. Мұның өзі дидактикалық өлеңнің бірден-бір ерекшелігі

Ал енді ақынның атай суреттеуге құрылған өлеңдері өзінің сөйлем түрі, баяндауыш формасы жағынан бұлардан да бөлекше болып келеді. Айталық:

Адыра қалған Нарынның
Теңіз деген *суы бар*.
Жағасына жағалай біткен
Қамыс деген *нуы бар*.
Адыра қалған Нарынның
Жайық деген *суы бар*,
Жағасында *жары бар*,
Қабағында *қары бар*.
Көнбегенді көндірген
Қынама бешпет кидірген
Ортасында Жәңгір деген ханы бар,—

дегенде бірде-бір етістік-баяндауыш жоқ. Ал керісінше, баяндауыштар үнемі қайталап келіп отыратын бір есім (модальдық мәнді) сөзден жасалған. Осыған байланысты сөйлемдер де өзінің түрі жағынан бір тектес. Тіпті бірдейлік өзге сөйлем мүшелерінде де бар: *теңіз деген* (суы), *қамыс деген* (нуы), *Жайық деген* (суы), *Жәңгір деген* (ханы); *жағасында*, *қабағында*, *ортасында* т. б.

Міне, осы айырым-ерекшеліктер Махамбет өлеңдері синтаксисін сөз еткенде оны ақын өлеңдерін түр жағынан жіктей отырып сөз ету керектігін көрсетпек.¹³

Махамбеттің ортақ мотивті дидактикалық сарындағы өлеңдерінің синтаксисі

Қазақ поэзиясында өзінің баяндауыш формасы жағынан, баяндауыш-ұйқасы жағынан бастан-аяқ бір ыңғайлас, бір тұтас болып келу — дидактикалық сарындағы шешендік толғау өлеңдерге тән бірден-бір ерекшелік. Бұл жанрдағы өлеңдерде ұйқас құрайтын тармақ аяғындағы сөз, форма ғана қайталап қоймайды, жол ішілік сөздер де, формалар да қайталанып отырады. Яғни қайталамашылдық, формашылдық — дидактикалық толғау, терме-толғау өлеңдерге тән қасиет.

Махамбеттің дидактикалық сарындағы өлеңдерінің дені ақын өмір сүрген дәуірде болған, соған дейін жасалған дидактикалық-азаматтық өлең үлгісінде туып

¹³ Біз Махамбеттің дидактикалық мазмұнды өлеңдері синтаксисі тілін «Дидактикалық мазмұндағы толғау өлеңдер тілі» деген ілгері тарау материалымен белгілі дәрежеде сәйкес келетіндіктен кірістірмедік.

қана қоймаған, тіпті бұл өлеңдерінің көбі өзіне дейінгі бар нақты өлеңдердің қайта жырлануы деуге де болады. Яғни жекеленген өзіндік жолдар, икемдей қайта айтудан туған редакциялық өзгерістер болмаса, ақынның бұл топтағы өлеңдері — қазақтың ортақ мотивті, вариантты өлеңдер қатарында қаралуға тиіс дерлік өлеңдер.

Әрине, қайта айту, редакциялай жанғырта айту, өзінікі ретінде айту негізінде барынша жалпылық сипат алған өлеңдер тобына соншалықты жақын, тіпті солармен бірдей, егіздің сыңарындай болса да, Махамбеттің бұл өлеңдерін халықтың ортақ мотивті вариантты өлеңдерінің негізінде туған жаңа туынды ретінде қарау керек болады. Айталық:

Ай астында бір көл бар,
Ат шаптырса жеткісіз
Ортасында алуа, шекер бар,
Татқан құлар кеткісіз.
Қарада да қара бар
Хан ұлы басып өткісіз.
Алланың бір күні бар,
Бір жарым ай жеткісіз.
Мұндас ерлер болмаса,
Менің айтқан сөздерім
Құлқына жаман жеткісіз,—

деген өлең екі жағдайдан ақынның өз өлеңі болып танылмақ, біріншіден, ақын бұрын бар сөзге өз сөзін қосып отыр, екіншіден, айту реті жаңа, тілге тиек етілу сәтті жаңа. Бірақ осыған қарамай, модель де, мотив те көне. Махамбет өзі қосқан сөзін де сол көне сөз үлгісінде айтқан.

Бұл топтағы өлеңдерде мынадай ерекшеліктер бар: біріншіден — қайталаудың барынша типтігі, екінші — инверсияның барынша аздығы; үшінші — есім сөздердің мол болып, етістік сөздердің аз болуы, яғни есім сөздердің қайталауы жиі болып отырады.

Ортақ мотивті өлеңдердегі қайталаулар

Махамбеттің дидактикалық шешендік толғау өлеңдеріндегі бірден-бір ерекшелік қайталаудың молдығы. Олар: а) Г р а м м а т и к а л ы қ (баяндауыш-етістік) қ а й т а л а у л а р.

Махамбет өлеңдерінде грамматикалық қайталау

арқылы жол аяғы үйқас баяндауыштар жасалады. Мұндай қайталауларда бір ғана қосымша немесе егізденіп, жұптасып отыратын екі түрлі қосымша қатар қайталап отырады. Бұл қайталаулар әрі сөйлемдердің түр жағынан да қайталауы.

I

Арғымақтан туған қазанат

1 2

Шабуыл салса нанғысыз.

Қазанаттан туған қаз мойын

Күніне көз көрім жер шалғысыз.

Айырдан туған жампоз бір

Нарға жүгін салғысыз.

Аруанадан туған мая бар

Асылын айуан десе нанғысыз.

(«Тайманның ұлы Исатай»)

II

Орай да, борай қар жауса 1

Қалыңға боран борар ма? 2

Қаптай соққан боранда

Қаптама киген тоңар ма? 2

Туырлығы жоқ тұл үйге

1 2

Ту байласаң тұрар ма?

Ту түбіне тұлпар жығылса 1

Шаппаған нәмарт оңар ма? 2

(«Орай да, борай қар жауса»)

III

Жапанға біткен бәйтерек

(Жапырағын байқасаң)

Жайқалмағы желден-ді

(«Түбіндегі балаусасы белден-ді»)

Хан, төренің кешігіп

Кідірмегі елден-ді

Көшіп өтпек сайдан-ды

Шығынды болмақ байдан-ды...

(«Толғау»)

IV

Аймақ, аймақ, аймақ көл

Дария болып шалкымас,

Аяғы төмен аққан соң.

Айдан жарық пәрсе жоқ,
Сәулесі түспес жаһанға
Қараңғы түшек басқан соң...

(«Аймақ көл»)

Міне, осы төрт өлең жалаң *-ғысыз* (I) және *-са* мен *-ар ма?* (II), *-мағы* мен *-ден-ді*, (III), *-ма-с* пен *-қан соң* формаларының қайталануынан ғана тұрады. Бұл грамматикалық параллелизмдер әрі өлеңнің ұйқасын да жасап отыр. Жалпы грамматикалық ұйқасқа құрылу — дидактикалық поэзияның негізгі бір белгісі. Дәлірек айтқанда, грамматикалық параллелизм және осыдан келіп шығатын грамматикалық ұйқастылық дидактикалық өлеңнің өзге поэзия үлгілерінен ерекшеленетін айрықша белгісі. Өйткені дидактикалық поэзияда сөйлемдік қайталау, яғни өлеңнің бір формалы сөйлем үлгісінен ғана жасалуы бірінші кезекте тұрады. Ал формалық ұқсау негізгі роль атқаратын мұндай өлеңдерде ұйқас түрі үнемі баяндауышты болып келеді.

Мұны анығырақ түсіну үшін Абайдың өлеңдерінен салыстырма мысалдар келтірейік:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды//
арман,
Шошымн кейінгі жас//балалар-дан,
Терін сатпай, телміріп көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды//аларман.
(Шығармалары)

Біріншіден, өлеңнің баяндауыш формалары әр түрлі; екіншіден, өлең инверсия заңына құрылғандықтан ұйқасы баяндауыштық-грамматикалық ұйқасқа құрылмай, фонетикалық ұйқасқа құрылған. Ал синтаксистік дәлдік, сөйлемнің бір ғана формада болу заңдылығы негізгі роль ойнайтын дидактикалық поэзияда мұндай фонетикалық ұйқас болмайды.

ә) Лексикалық - анықтауыштық қайталаулар. Махамбеттің бұл топтағы өлеңдерінде (жалпы дидактикалық поэзияға тәндігі сияқты) тармақ (жол) ішілік лексикалық-анықтауыштық қайталауларға, белгілі формадағы анықтауыштық қайталауларға құрылу да негізгі бір ерекшелік.

Арғымақтан туған/ қазанат
Шабуыл салса нанғысыз.
Қазанаттан туған/қазмойын
Күніне көз көрім жер шалғысыз.
Айырдан туған/жампозбар
Нарға жүгін салғысыз...

(«Тайманның ұлы Исатай»)

Саздауға біткен/құба тал
Кімдерге сайғақ болмаған?
Басына жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған?
Тандап мінген/тұлпарлар
Иесін қайда жаяу салмаған.

Бұл есімше формалы анықтауыштық қайталаулар дидактикалық поэзияда өзінің осы үлгіде үнемі қайталауында дидактикалық өлеңнің суреттемелік стильге құрылуына қарыздар. Мұндай өлеңде санамалап келетін объектілер көп болады да, олар әр уақыт есімшелі-суреттемелі анықтауыштармен бірге жүреді.

Пыр-пырлап ұшқан (қасқалдақ)
Көлінде жатып көркеймес,
Ортайса көлдің қоғасы.
Суда жүзген (нән балық)
Шағала құсқа жем болар
Үзілсе көлдің сағасы.
Атадан қалған (сауыттың)
Шығыршығын тот басар,
Жыртыла тозса жағасы.

Осында *қасқалдақ*, *нән балық*, *сауыт* сияқты заттық атаулар айтылып отыр. Ал бұл заттық атауларды жай атау дидактикалық өлеңдерге тән емес. Сондықтан да бұлар үнемі *пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ*, *суда жүзген нән балық*, *атадан қалған сауыт* түрінде ерекшелігімен қоса айтылады. Ал бұл ерекшелігін атауды есімше формасында айту дидактикалық поэзиядағы бірден-бір стильдік-тілдік тәсіл. Яғни жоғарыдағы лексикалық-анықтауыштық қайталау осы тәсілді қайталаудан келіп шыққан.

Махамбеттің дидактикалық өлеңдеріндегі инверсия

Махамбеттің дидактикалық сарындағы өлеңдері жалпы дидактикалық өлеңдер сияқты негізінен ауызекі тіл, сөйлеу тілі заңдылығына өте жақын заңдылықта жасалғандықтан да, бұларда поэзияға тән инверсия заңы үстем

емес. Сондықтан да ақынның біраз өлеңінде сөздер прозалық сөйлемдердегі үлгіде тізіліп келеді.

1	2	
3	4	
5	6	
7	8	9

Арғымақтан туған/қазанат
 Шабуыл салса/нанғысыз.
 Қазанаттан туған/қаз мойын
 Күніне/көз көрім жер/шалғысыз...,—

дегенде прозалық сөйлем заңдылығына қайшы ешқандай ауытқу жоқ. Сол сияқты поэзияға тән ерекшелік — сөйлеу тілі нормасын бұзу тағы жоқ.

Тіпті бұл топтағы өлеңдерде тармақ ішілік сөздер ғана емес, тармақтардың өзі сөйлемдердің ретімен тізіледі.

1	2	3
---	---	---

(1) Жапанға біткен/бәйтерек/
 4 5
 Жапырағын/байқасаң,
 6 7
 (2) Жайқалмағы/желден-ді./
 8 9
 (3) Түбіндегі/балаусасы/белден-ді,—

дегенде сөздер ғана ретімен тұрған жоқ, үш жай сөйлем де өз ретімен тұр. Ал бұларды өлең етіп тұрған — интонация мен сөйлем аяғындағы баяндауыштардың морфологиялық ұйқас жасауы, анықтауыштық тәсілдердің қайталап отыруы.

Әрине, Махамбеттің бұл топтағы өлеңдерінде синтаксистік инверсия, яғни жолдың асты-үстілі ауысуы кездеседі. Оның өзінде де тек белгілі формалармен жасалған баяндауышты сабақтас сөйлемдердің жай сөйлемдері ғана орын ауыстырады.

(Аймақ, аймақ, аймақ көл)

(1) Дария болып шалқымас, (2)
 (2) Аяғы төмен аққан соң. (1)
 (Айдан жарық нәрсе жоқ) (1)
 (1) Сәулесі түспес жаһанға (2)
 (2) Қараңғы түнек басқан соң... (1)

(«Аймақ көл»)

Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ

(1) Көлінде жатып көркеймес (2)
 (2) Ортайса көлдің қоғасы. (1)

(1) Аруана мая күңіренер,	(2)
(2) Бауырынан өлсе баласы.	(1)
Суда жүзген нән балық	
(1) Шағала құсқа жем болар	2
(2) Үзілсе көлдің сағасы.	(1)

Махамбеттің бұл топтағы өлеңдерінде баяндауыштық инверсияға түсуі, яғни ы р г а қ т ы қ и н в е р с и я өте сирек. Бұл тек ұйқастағы формашылдық принципі әлсіреп, лексикалық-фонетикалық принцип бой көрсеткен жерде ғана біршама байқалады.

Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ
 Көлінде жатып, көркеймес,
 2 1
 /Ортайса/көлдің қоғасы./
 Аруана мая күңіренер,
 2 1
 /Бауырынан өлсе/баласы.

Бұл өлеңде *қоғасы*, *баласы* сөздері ұйқас құрауға актив қатысып тұр. Яғни бұл сөздер о баста тілге ұйқас құрау принципінен келіп оралған сөздер. Формашылдықтан шығып, ұйқас құрауда сөздер тандау — поэзияның басты бір ерекшелігі. Өйткені өлеңде сөздерді ұйқас іздеп табады. Сөздер ұйқасты іздеп жатпайды.

Махамбеттің эпостық-ерлік жырларының синтаксисі

Махамбет барынша ішкі монологтың ақыны. Оның күреске, тартысқа қатысты өлеңдерінің дені осы ішкі монологқа құрылған. Сондықтан да Махамбеттің бұл топтағы өлеңдері көбіне лирикалы келеді. Көңіл-күй мен ерлік үн аралас келеді; тіпті кейде ақындық «мен» басым да жатады. Ақындық «мен»-нің Махамбетте басымдығы сонша, «мен»-ді сыртқы дүниемен қатынаста алып, лирикалы көңіл-күй тілін сөйлейтін ақын «мен»-нің өзін сипаттауға да жиі-жиі оралып отырады. Яғни ақын ішкі көңіл-күйі бар «мен» -мен қатар «мен»-ді жалаң суреттеуге де көбірек әуес. Сол сияқты ақында ішкі көңіл-күйді айтатын «мен»-мен қатар, арнай, қарата айтатын «мен» де бар. Бұл «мен» лирикалық герой емес, жауынгер қолбасы. Қерісінше, Махамбетте таза эпостық үлгідегі өлеңдер өте аз.

Осыларға орай ақынның бір топ өлеңін эпостық үлгідегі өлеңдер, «мен»-нің көңіл-күй тілі, «мен»-нің суреттемесі түрінде бөліп-бөліп қарастыруға болады.

Махамбеттің эпостық үлгідегі өлеңі біреу-ақ. Ол — ақынның «Соғыс» деген өлеңі. Ал ақынның қорыта айтуға құрылған монологаы — «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі», «Махамбеттің ханға айтқаны», «Әй, Махамбет, жолдасым» т. б. Ақынның өзге бір топ ұсақ өлеңі, көңіл-күй сазы мен «мен»-нің суреттемесі.

Ақынның бұл топтағы өлеңдері — әрекет әңгіме болатын өлеңдер. Сондықтан да бұлар өзінің лексикалық құрамы жағынан, синтаксистік жүйесі, ұйқас-баяндауышы, ырғақ-екпіні т. б. жағынан ақынның өзге өлеңдерінен бөлекше тұрады.

Махамбеттің «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі» мен «Әй, Махамбет, жолдасым» деген өлеңі жыр үлгісінде айтылған арнау өлең.

Бұл екі өлең де өзінің ұйқасы жағынан ішкі және сыртқы ұйқасқа құрылған. Ішкі және сыртқы ұйқастылық жыр-өлеңге тән бірден-бір белгі. Бірақ қазақтың жыр-өлеңінің көбінде ішкі және сыртқы ұйқастар өлең жолына емес, өлеңнің сөйлем жігіне тәуелді болады. Сондықтан да жыр-өлеңде ұйқас аралық жолдардың санында тұрақтылық болмайды. Ұйқас пен жолдардың шартты түрдегі өлшемі болмайды. Осы себепті де жыр-өлеңнің бір ұйқасты жолдары бірде 3—4 жол болып келсе, бірде 7—8 жол болып келе береді.

Мұның өзі, негізінен, ойды беру бірінші кезекте тұратындығына байланысты. Яғни ой ұйқасқа бағынулы болмай, ұйқас ойға бағынулы болады.

Махамбеттің «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі» — ақынның ең көлемді шығармасы. Өлең мазмұнында ғана емес, құрылымы жағынан да күрделі. Махамбеттің бұл өлеңі — 12 бөлімнен тұрады. Ал бұл бөлімдер жеке-жеке ұйқасқа құрылған.

Сұлтанмен алғашқы жауаптасу сияқты кіріспе бөлім — сұрай арнауға құрылған. Ал II, III, IV бөлімдер — хабарлай баяндау. Ақын сұлтанға тіктеп арнай айтпай, оны бейтарап қалдыра отырып, өздері туралы және өздері не істегені туралы айтады. Өзі туралы айтқан бөлім (II, арагідік III) таныстыру ретінде болғандықтан, «біз пәленше» деген тұрғыда келіп, баяндауышы есім сөзді болып отырады. IV бөлім етістік-баяндауышқа құрылған.

Істелген істер санамалап айтылатындықтан ұйқас та тізбектеліп отырады. Ал ханмен жауаптасу сияқты V, VI, VII бөлімдерде жол буын, ұйқас өлшемінен гөрі ырақ-екпін өлшеміне негізделген. Сондықтан да бұлардағы ұйқас жолға байланысты емес, сөйлемнің аяқталуына байланысты. Ал өлеңнің VIII, IX, XI, XII бөлімінде ақын өзін танытады, не істемекші болғанын баяндайды. Осы себепті де өлеңнің баяндауышы жіктік формада келіп отырады. Ханға тік келе тілдесу сияқты X бөлім бұлардан бір басқа. Мұнда қаратпа сөздер көбірек, сөйлем 3 жақта айтылады.

Бұл өлеңде жол мен сөйлемнің ара қатынасында барынша еркіндік бар. Айталық, I бөлімде 7 сөйлемнен тұратын 15 жол бар. Осы жолдар 5 сыртқы ұйқасқа құрылған. Яғни сөйлем мен ұйқасты жолдардың ара қатынасы жақын да, бұл екеуінің жалпы өлең жолымен ара қатынасы барынша алшақ. Мұның сыртында ұйытқы-ұйқас жолдарға топтанған ұйқассыз жолдар да сан жағынан бірдей келіп отырмайды. Айталық, 1-жол дара ұйқас болса, 2—3-жол бір ұйқасқа топталған, ал 4—7-жолдар бір топталса, 8—10-жол мен 12—15-жол өз алдырына топталған. Демек, бұл топтамдар дара-дара сөйлемдер. Ал әрбір топтам бір-бір сөйлемдік-баяндауыштық ұйқас жолға ие.

Айталық:

1. /Арғымақ дейтін жығылар
Найза бойы жер келсе,
Жабыдайын жалтаңдап;/
Түсер жерін қарай ма?/
/Арғымаққа айдай таға қақтырса/
Кілегей қатқан Еділдің
Көкше мұзынан таяр ма?—/
2. /Исатайдың барында
Қара қазан, сар бала
Қамы үшін қылыш сермедік/
/Шабытымыз келгенде/
Ерегіскен дұшпанды
Шетінен сүйреп жеп едік./

Осы екі үзіндіде де екі ұйқастан бар, ал бұл екі ұйқас екі үзіндідегі сөйлемнің баяндауыш ұйқасы.

Ұйқас пен жолдың ара қатынасында бірлік болмайтындықтан ұйқас ішілік жолдардың сөйлемге қатынасы алуан түрлі бола береді. Айталық, екінші үзіндіде ал-

ғашқы 3 жол бір жай сөйлемнен тұрса, кейінгі 3 жол бір құрмалас сөйлем. Демек, ұйқастас абзац ішіндегі сөйлемдер жүйесінде бірдейлесу тәртібі сақталмаған.

Осы ала-құлалық VI бөлімде тіпті айқын көрінеді.

- (1) Ханнан кегін ала алмай,
Арқаның алпыс екі саласына барғанда,
Айдаһардай арбадың,
Арбадың да қалмадың,
- (2) Қайрат қылар ерің біз болсақ,
Заманымда болған «сұлтаным»,
Бізді жіпсіз байладың.

Осы абзацта түсініктеме ретіндегі 4-жолды (*арбадың да қалмадың*) қоспағанда, 6 жол үш-үштен екі ұйытқы-ұйқас жолға топтасқан. Екі сөйлем де сабақтас сөйлем. Ал біріншісі *-май, -ғанда* формалы бағыныңқы сөйлемді болса, екіншісі *-са(қ)* формалы бағыныңқы сөйлем. Демек, бұлар ұйқассыз жолдар ғана емес, бұлар форма-түр жағынан бөлек-бөлек сөйлем-жолдар да.

Әрине, әрекетті тікелей баяндауға құрылған IV абзацта жол мен сөйлемнің ара қатынасындағы алшақтық жоқтың қасында.

Еділ үшін *егестік*,
Тептер үшін *тебістік*,
Жайық үшін *жандастық*,
Қиғаш үшін *қырылдық*,
Теңдікті малды *бермедік*,
Теңдіксіз малға *көнбедік*,
Ханның кірген ақ орда
Бұзуын ойлап *кеңестік*.
Аламанға *жел бердік*,
Аса жұртты *меңгердік*,
Қара қазақ баласын
Хан ұлына *теңгердік*.

Бұл үзіндіде жол мен сөйлем бірдей. Тек *ханның кірген ақ орда (ны) бұзуын ойлап кеңестік* деген сөйлемнің толықтауышты тобы бір жол аясына сыймай, өз алдына бөлек жол жасаған. Сол сияқты сөйлемдерде де түр жағынан бір тектес, ыңғайлас, сарындас хабарлы жай сөйлемдер тізбектелген.

Міне, жол мен сөйлемнің ара қатынасындағы осы екі ерекшелік өлеңнің өзге абзацтарына да ортақ.

Қазақтың жыр-өлеңдері сияқты Махамбеттің бұл

өлеңінде де жол мен сөйлемнің бірдей шығып отыруында бастауыштың айтылмауы да негізгі роль атқарады.

Жыр-өлеңде бастауыштың айтылмауы — ең басты стильдік-тілдік ерекшелік. Бастауышсыздық өлең жолдарының ырғақ жағынан сыйысуына мүмкіндік береді. Бастауыштың болуы, әсіресе монолог-өлеңде бастауыштың болуы өлең ырғағының үйлесіміне кедергі келтіреді. Демек, ауызша әнмен айтуға құрылып, ырғақ үйлесімі негізгі нәрсе болғандықтан осы ырғаққа қайшы келетіннің бәрінен қашу монологты жыр-өлеңдерге ортақ қасиет.

Өлең арнау сипатындағы монолог болғандықтан, оның тыңдаушыға әсері барынша ескеріледі. Ауызша айтылатын өлеңдерде тыңдаушыға әсер ететін қарудың бірі — қайталаулар.

Қайталаулар өлең жолына ұйқастық әуездік, мағыналық реңк береді. Махамбет өзінің сұлтанға арнауын ассонанстық қайталаумен бастайды.

*Алай ма, сұлтан, алай ма?
Астыма мінген арғымақ
Аяндай түсіп м а р а й ма!
Арғымақ деген жығылғыр...*

Әрине, сұлтанға арнауды дәл осылай аңғартар мазмұны, тиер нысанасы бұлдыр сөздерден бастамай-ақ, өзгеше бастауға да болар. Бірақ тоқ етер төте сөз тыңдаушыны селт еткізіп, елең алдырар үнмен шықпауы мүмкін. Өзіне дейінгі барлық айтушы жырау-ақындар сияқты Махамбет те сөздің алдына бір құлақ бұрау, сөз түзеу сияқты үнді сөз таңдайды. Тіпті дыбыс таңдау ақынды сөзді өзгертуге дейін апарады: ақын *әлей (әлей болсын)* сөзін *алай* түрінде үндендіріп айтады.

Өлеңде осы сияқты дыбыстық қайталауға құрылып, бір үн үйлесімділігіне, үн ұйқасымдылығына түскен жолдар едәуір кездесіп отырады.

1. Еділді көріп емсеген
Жайықты көріп жемсеген
2. Еділ үшін егестік,
Тептер үшін тебістік,
Жайық үшін жандастық
Қиғаш үшін қырылдык
Теңдікті малды бермедік
Теңсіз малға көнбедік.

1	2	3
3. Бөліне көшкен елiндi
1	4	4
- Бөріккен қойдай қылармын
5	2	3
- Жарыла көшкен елiндi
5	4	4
- Жаралы қойдай қылармын.
4. Беркініп садақ асынған,
Біріндеп жауды қашырған.
Құйқылжыған құла жирен ат мінген
Құйрық жалын шарт түйген
5. Шамдансам жығар асаумын
Шамырқансам сынар болатпын.
6. Көтере берме бұтынды
Көптіре берме ұртынды
Күндердің күні болғанда
7. Еділдің бойы ен тоғай
Ел қондырсам деп едім.
Еңсесі биік ақ орда
Еріксіз кірсем деп едім т. б.

Міне, бұлар өленді айтып отырған кезде өзгеше бір сарын әкелетін, ауыз толқыны арқылы ерекше бір әрекетке толы картина жасайтын жолдар. Дыбыстар арқылы жасалған суретті жолдар.

Махамбеттің бұл өлеңінде қайталаудағы негізгі бір ерекшелік — көмекші етістіктің баяндауыш құрамында жиі келіп, қайталап отыруы. Ақын II, III және VII, XI, XII бөлімдерде өткендегі болған тарихты әңгіме етеді. Оны нақтылап айтуға, көтеріңкі стильге ие сөз таңдап айтуға ақынның жағдайы көтермейді. Осы жағдайы көтермейтіндігі өзі айтып отырған өткендегі ісінің нәтижесіздігінен. Сондықтан да олар қазір арман сияқты. Ақын соларды армандап айтады. Осы армандай айтуға ақын *e(di)* көмекші етістігін қару етеді, қызметке жегеді.

Біз бір енеден *бір едік*
Бір енеден *екі едік*
Екеуіміз жүргенде
Бір-бірімізге *ес едік*.

III

Еділді көріп емсеген,
Жайықты көріп жемсеген,
Таудағы тарлан шұбар *біз едік*,

Шабытымыз келгенде,
Ерегіскен дұшпанды
Шегінен сүйреп жеп едік...

VI

Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруаға
Жағасы қорған жай еді-ау...

XI

Мен, мен едім, мен едім
Мен Нарында жүргенде
Еңіреп жүрген ер едім.
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім
Қай қазақтан кем едім.
Бір қазақпен тең едім...
Еділдің бойы ен тоғай
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім.
Еңсесі биік ақ орда
Еріксіз кірсем деп едім.
Керегесін кескілеп
Отын етсем деп едім.

Міне, *е(дік)*, *е(дім)* етістік сөзді жиі қайталау арқылы ақын өзінің атақты монологында ерлікке жалғас байқалып қалып отыратын өксікті сыңайды жіңішкелеп жеткізеді. Демек, *е* етістігінің қайталауы жай бір синтаксистік шарасыздық емес, айтпақты жеткізудің тәсілі, етильдік-тілдік құралы.

Махамбеттің бұл монологында жалпы монологтар сияқты синтаксистік қайталаулар барынша мол. Ақынның моноlogy, баяндау тәсілінде айтылғандықтан, өзінің сөйлем жүйесі жағынан көбіне бір үлгілес келіп отырады. Айталық, монолог сөзде бастауыш *мен* (*я біз*), *сен* *я ол* болып келетіндіктен, баяндауыш та осы жақтық көрсеткіштерде үнемі қайталап отырады.

Еділ үшін (егес) *тік*,
Тептер үшін (тебіс) *тік*,
Жайық үшін (жандас) *тық*,
Қиғаш үшін (қырыл) *дық*,
Теңдікті малды (бер) *медік*,
Теңсіз малға (көн) *бедік*.
Шамырқансам тағы (кет) *ермін*,
Кетпей нешік (ет) *ермін*,
Бұл барғаннан (бар) *армын*,
Қиядан орын (ал) *армын*.

Сөйлемнің бұлай үнемі бір формалы болуын поэзия ғана көтере алады. Ал соның ішінде өлеңнің баяндауышы үнемі жіктік форманың қайталауы арқылы жасалып отыруы монологқа ғана тән.

Бұлардың сыртында қайталап отыратын жіктік формалар өлеңнің ұйқасын да құрап тұр. Осы үзіндіде ұйқас тек формаларда ғана бар, дәлірек айтқанда, формалар қайталап жату арқылы ғана ұйқас жасалып тұр. Болмаса баяндауыш сөздердің өзінде (түбірінде) ешқандай ұйқастылық жоқ.

Махамбетте «мен»-нің суреттемесі ретінде келетін өлеңдер мен жолдар кездеседі.

Боз ағаштан биік мен едім,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан.
Ел құтқарар ер едім
Жандаспай ақыры бір тынбан...

(«Мен едім»)

Беркініп садақ асынған,
Біріндеп жауды қашырған,
Құйқылжыған құла жирен ат мінген
Құйрық жалын шарт түйген
Мен кескекті ердің сойымын.
Кескілеспей басылман.
Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар-намысым қашырман.
Сүйегім тұтам қалғанша
Тартынбай сөйлер асылмын.
Ай, тақсыр-ау, ай тақсыр,
Бойың жетпес биікпін,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан.
Айта келген сөзім бар
Не қылсаң да жасырман...

(«Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі»)

Мен құстан туған құмаймын,
Бір тұлпарға жұбаймын.
Сауырыма қамшы тиген соң,
Шаппай қайтіп шыдармын.
Мен түбін кескен бәйтерек
Толқын соқса құлармын.

(«Мен құстан туған құмаймын»)

Белгілі туған ер едім,
Беліме садақ асынған,
Біріндеп жауды қашырған.
Мен келелі қара бұлтпын,
Келе жаумай ашылман.

Қарсыласқан дұшпанға
Найзағай менен жасылмын.

(«Белгілі туған ер едім»)

Ақында бар осы сипаттас өлеңдер я өлең ішінде кездесіп отыратын бірді-екілі жолдар оның поэзиясын өзіне дейінгі әдебиетпен табыстыратын бір ерекше белгі.

Таң ағарып атқан соң
Төңірек жаққа қарандық
Қарап тұрсаң әр жерден
Жау бір өрттей қайнайды
Қайнағанмен қоймайды
Мылтығын қардай боратып
Жетіп келді қамалға
Қамалды бұзып аларға...
Сонда батыр жөнелді
Жөнелмей батыр не қылсын
Ерсары мен Қалдыбай
Екі арыстан тең өлді

(«Соғыс»)

Сол сияқты бір жолдың соңғы сөзінің келесі жолдың басында қайталауы да қазақ поэзиясындағы көне құбылыс. Махамбетте қайталаудың бұл түрі сирек те болса кездеседі.

Махамбет өлеңдерінде кездесетін қайталаулардың бірсыпырасы — көне поэзияға тән қайталаулар болып келеді. Айталық, өлеңнің алғашқы жолының бір сөздің қайталауынан басталуы осындай қайталау.

Мінкен де, мінкен, мінкен ер
Бұл сықылды неткен ер?

(«Мінкен ер»)

Мұнар да мұнар, мұнар күн
Бұлттан шыққан шұбар күн

(«Мұнар күн»)

Әр айна, билер әр айна
Астыма мінген арғымақ,
Арғымағым жарай ма

(«Әр айна»)

Аймақ, аймақ, аймақ көл
Дария болып шалқымас

(«Аймақ көл»)

Алай ма, сұлтан, алай ма
Астыма мінген арғымақ

«Мінкен ер», «Тарланым», «Мұнар күн»
өлеңдерінің синтаксисі

Махамбеттің «Мінкен ер» мен «Мұнар күн» деген екі өлеңі — өзінің синтаксисі жағынан ерекше, ала бөтен үлгіде туған өлеңдер. Бұл өлеңдер атауыштық, суреттемелі атауыштық стильде туған. Осы себепті де өлең, негізінен, атаулы сөйлемдерден тұрады.

«Мұнар күн» өлеңі тарихи бір «күнді» анықтай атап қана отыр.

Мұнар, мұнар, мұнар күн
Бұлттан шыққан шұбар күн,
Буыршын мұзға тайған күн,
Бура атанға шөккен күн,
Бұлықсып жүрген ерлерден
Бұрынғы бақыт тайған күн,
Қатарланған қара нар
Арқанын қиып алған күн,
Алма мойын аруды
Ат көтіне салған күн,
Бұлайда ерді кескен күн,
Буулы теңді шешкен күн,
Сапырулы сары алтын
Сыпырып судай шашқан күн
Біздің ер Исатай өлген күн
Он сан байтақ бұлген күн...

Өлеңнің «Мұнар, мұнар, мұнар күн» деген бірінші жолы кейінгі жолдардан сөйлемдік құрылыс жағынан бөлекше тұрған жоқ. Бірақ бұл жол жалпылық мәнге ие; ол кейінгі аталмыш көп «күннің» жиынтық, жалпылық, кіріспелік аталуы сияқты. Сондықтан да бірінші жолдан кейін логикалық қос нүкте қойған дұрысырақ. Сонда *буыршын мұзға тайған күн* дегенді *буыршын* (бастауыш), *мұзға* (толықтауыш), *тайған күн* (баяндауыш) түрінде бөлмей, қай күн? деген сұраққа жауап беретін түрде тұтастай бір алу керек болады. Яғни *бүгін қай күн?* деген сұраққа *бүгін сенбі* дегендегідей тұрғыдан қарау керек.

Әрине, Махамбет өлеңінің бастан-аяғында жоғарғы әдісті сақтамаған, жол арасында бастауышты сөйлемдер де кездеседі.

Желпілдеген ала ту
Жиырылып ойға түскен күн,
Жез қарғылы құба арлан
Жез қарғыдан айрылып,
Қорашыл төбет болған күн,—

дегенде бастауыш та, баяндауыш та бар. Бірақ бұлар өлеңнің тұтас желісін бұзып тұрған жоқ. «Сырт көзге» стильдік алалықтай дәрежедегі бөлектік байқала бермейді.

«Мінкен ер» өлеңі «Мұнар күн» өлеңінен біршама өзгешелікке ие. Мұнда кіріспе жол («Мұнар, мұнар, мұнар күн») орнында «Мінкен де, мінкен, мінкен ер» деген жол бар. Бірақ «Мұнар күн» өлеңіндегі «Бұлттан шыққан шұбар күн» деген жолдың орнында келетін келесі жолдар жай атала салмай, өзінің тұтас түсініктеме жолдарымен қоса аталады.

*Мінкен де, мінкен, мінкен ер,
Бұл сықылды неткен ер?
Көлденен жатқан Жайықтан
Құралайдың күнінде
Еркек қойдай бөлініп,
Қырқарланып өткен ер
Күншығыстың астында,
Күнбатыстың тұсында
Қарындасым бар-ды деп,
Қабырғасын сөксе де,
Қанын судай төксе де
Қайыспас қара нар-ды деп,
Мандайынан күн өтіп,
Жаурынынан жел өтіп,
Күн астымен жеткен ер...*

Ақынның «Тарланым» өлеңі де «сөйлемсіз» өлеңдер тобына жатады. Өлеңнің алғашқы:

*Таудан мұнартып ұшқан тарланым,
Саған ұсынсам қолым жетер ме?
Арызым айтсам өтер ме?
Арыстаным көп болды-ау
Саған да менің арманым!—*

деген бес жолы ғана сөйлемдік (сөйлем түрі көрінетін, сөйлем мүшелері бар) үлгіде туған. Ал бұдан кейінгі:

*Қер миығым, кербезім,
Керіскендей шандозым,
Құландай ашы дауыстым,
Құлжадай айбар мүйіздім,
Қырмызыдай ажарлым,
Хиуадай базарлым,
Теңіздей терең ақылдым,
Төбіренбес ауыр мінездім,—*

деп келетін 6—13-жолдар сипаттай айтылған бастауыш сөздер ғана. Мұнда сөйлемнің ізі де жоқ. Бұдан соңғы жолдар тіпті басқаша.

Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған,
Тереңнен көзін ойдырған,
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қойдырған,
Мандайын сары сусар бөрік басқан,
Жауырынына күшіген жүнді оқ шанышқан
Айғайласа белдік байланған,
Астана жұртын айналған,
Атына тұрман болсам деп,
Жұртыма құрбан болсам деп,
Адырнасын ала өгіздей мәңіреткен,
Атқан оғы Еділ — Жайық тең өткен,
Атқанын қардай боратқан,
Көк шыбығын қанды ауыздай жалатқан,—

деген тұтас «өлең» «Арыстан еді-ау Исатай!» деген соңғы жолдың анықтауышы ғана, суреттемелі анықтауышы ғана.

Өлең оқиғаға құрылмаған, ақын өзінің батыр серігі Исатайды еске алып қана отыр, қасиетін қоса еске алып қана отыр. «Не істеді» деп отырған жоқ, не не істегенін айтып отыр. Бұл өзі өткен жай болғандықтан істегені әрекет мазмұнда емес, қасиет («сөйте алған» сипатында) мазмұнда: Исатай солай істеген түрде емес, солай істеген Исатай түрінде айтылып отыр. Яғни бір кезде істегені бұл күнде батырдың қасиетіне айналған.

Махамбеттегі бұл үлгінің тарихы белгілі негізі XV—XVI ғасыр поэзиясында жатыр. XV ғасырға тән «Тоқтамыс толғауының» кейбір үзіктері XVI ғасырға тән «Қазтуған туралы сөз» осы сипаттас.

- (1) Бұдырайған екі шекелі,
- (2) Мұздай үлкен көбелі,
- (3) Қара ұнымы сұлтандайын жүрісті,
- (4) Адырнасы ши жібек оққа кірісті,
- (5) Айдаса қойдың көсемі,
- (6) Сөйлесе қызыл тілдің шешені,
- (7) Ұстаса қашағанның ұзын құрығы
- (8) Қалайлаған қасты орданың сырығы
- (9) Билер өтті, би соңы,
- (10) Би ұлының кенжесі,
- (11) Буыршының бұта шайнар азуы,
- (12) Бұйдайықтың көл жайлаған жалғызы,

- (13) Бұлт болып айды ашқан,
 (14) Мұнар болып күнді ашқан,
 (15) Мұсылман мен қауірдің
 (15) Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
 (16) Сүйінішұлы Қазтуған¹⁴

Жоғарғы 15 жол соңғы 16 жолдың (Сүйінішұлы Қазтуған) анықтауыштары. Тең дәрежелі 16 жолды өлең бір-ақ сөйлем. Соның өзінде де баяндауышты өлең жолы жоқ атауыш сөйлем.

Былай қарағанда:

Айдаса қойдың көсемі
 Сөйлесе қызыл тілдің шешені,—

деп келетін жолдар өз алдына сөйлем сияқты. Бірақ бұл жолдар:

Садағын қырық нарға тарттырған,
 Салтанатын үлде мен бұлде арттырған,
 Тойға келсе ерке еді,
 Басыма керек алтайы қызыл бөрік еді,
 Кеңесімнің бұрышы,
 Кең қарынымның құрышы,
 Кеңестің кең Жамбай.,—

деген үзіндідегі «Кеңесімнің бұрышы, Кең қарынымның құрышы» сияқты ғана жолдар және егіздің сыңарындай ұқсас типтегі жолдар.

Бұл сияқты ерекше сипаттағы сөйлемді өлең жолдарын қазіргі тілдік жүйеге келтіріп, ол мына сияқты үлгіге жақын деудің өзі ғылым жағынан өте ерсі нәрсе болар еді.

Демек, бұлар — әрекетсіз оқиға, жайды, болғанды ғана баяндау, онда да суреттей, атай баяндау.

Махамбеттің терме-толғау өлеңдерінің синтаксисі

Қазақтың азаматтық поэзиясының дені осы толғау өлеңге құрылған. Дидактикалық сарындағы шешендік сөз, шешендік өлең де азаматтық-ерлік сарындағы өлең-

¹⁴ Бұл өлең-жыр бірінші рет «Шайыр» жинағында басылды. Ал, бұл жыр Қазтуғанға телініп, Қазтуған жырау ретінде бірінші рет әдебиетші М. Мағауиннің «Қобыз сарыны» деген кітабында (Алматы, 1969, 15—17-беттер) зерттелді. Автор өте көмескі деректерден тірнектей жинап, тұтас бір дүние жасаған.

дер де толғау түрінде айтылады. Бірақ осыған қарамай, Махамбеттің біраз өлеңін осылай бөліп қарастырсақ, біз бірінші кезекте өлеңнің лексикалық-ұйқас түрін ескердік.¹⁵ Ақынның бұл бөліп қарастыратын біраз өлеңдері өзінің баяндауыш-ұйқасы жағынан өзге өлеңдерінен біршама бөлекшелеу.

Біріншіден, бұл өлеңдер, ақынның дидактикалық сарындағы өлеңдері сияқты арнаулы баяндауыш формаларға құрылмаған, екіншіден, суреттемелі атауыштық үлгідегі өлеңдер сияқты да емес. Бұларда объективтік-лирикалық баяндау бар. Баяндау нақты оқиға желісіне құрылмағандықтан, бейтараптылық, жалпылай арнау басым.

Қазақтың азаматтық поэзиясында терме-толғау өлеңдердің бір парасы бір ұйқасты болып отырады, яғни бір өлең бастан-аяк бір ғана ұйқаста айтылады. Бірақ осыған қарамай, өлең мағыналық жағынан қарайлас дара-дара сөйлемдердің тізбегінен тұрады, яғни өлеңдегі сөйлемдер (жолдар) мағыналас ойға құрылған, дәлірек айтқанда, өзара бір-біріне тәуелді емес, мағыналас ойға құрылған бір тектес сөйлемдер болып келеді. Мұндай дара сөйлемдерді өлең желісінен бөліп алуға келе береді және бұл бөліп алудан өлеңнің тұтастығына нұқсан келмейді.

Міне, бұлар — терме-толғау өлеңдерге тән басты ерекшелік. Ал осы ерекше белгі Махамбеттің «Ұлы арман», «Күн қайда?», «Таудай болған талаптың», «Жалғыздық», «Туған ұлдан не пайда», «Желден де желгір ақ бөкен» сияқты толғау өлеңдеріне де тән.

Тектес, формалас сөйлемдердің тізбегі қайталанып отыратындықтан қайталау (анафора) терме-толғау өлеңге тән айрықша белгі.

1. Терме-толғау өлеңдерде ұйқас-лексика (ұйқастық сөз) қайталап отырады:

Желп-желп еткен ала ту
Жиырып алар күн қайда?
Орама мылтық тарс ұрып,

¹⁵ З. Ахметовтың «Қазақское стихосложение» (Алма-Ата, 1964) деген еңбегіндегі толғау мен терме түр жағынан барынша кең әрі тиянақты талданған. Біз толғауға анықтама беріп, түр жағынан арнайы зерттеп отырмағандықтан, автордың толғау, терме өлең жөніндегі арнайы пікірін де, өзіміздің бұл өлең түрлеріне қатысты пайымдауымызды да бұл арада кірістіре алмадық.

Жауға аттанар күн қайда?
Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда?

(«Ұлы арман»)

Айналайын Ақ Жайық
Ат салмай өтер күн қайда?
Еңсесі биік боз орда
Еңкеймей кірер күн қайда?
Қара бұланның терісін
Етік қылар күн қайда?...

(«Күн қайда»)

2. Толғау өлеңдер бір тектес сөйлемдердің қатар-тіз-
бегінен тұратындықтан, бұларда синтаксистік қайталау
да басты тәсілдің бірі.

Таудай болған талаптың
Назары қайтқан күн болған.
Жібектен бауы көнеріп,
Ақсұңқар ұшқан күн болған
Бағаналы боз орда
Еңкейіңкі күн болған...
Жапанға біткен бәйтерек
Жапырағынан айрылып,
Қу түбір болған күн болған...

(«Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ»)

Бұл өлеңде етістік-баяндауыш қайталап, ұйқас үшін
қызмет атқарып тұр. Тіпті бұл ғана емес, бір тектес сөй-
лемге құрылған толғау өлеңдерде жол, тармақ ішілік
қайталаулардың мол болуы да негізгі ерекшеліктің бірі.

Желп-желп еткен ала ту
Жиырып алар күн қайда?..
Елбең-елбең жүгірген
Ебелек отқа семірген
Арғымақтан туған асылды
Баптап мінер күн қайда?
Айналайын, Ақ Жайық
Ат салмай өтер күн қайда?
Еңсесі биік боз орда
Еңкеймей кірер күн қайда?..
Толғамалы ақ мылтық
Толғап ұстар күн қайда?
Алты құлаш ақ найза
Ұсынып шаншар күн қайда?

Бұл өлеңдерде жол-сөйлемдер сыртқы түр жағынан
ғана бір тектес емес, сөйлем мүшелерінің құрамы жағы-

нан да, олардың жасалу тәсілі жағынан да бір тектес.
Жоғарыдағы үзіндіде, біріншіден:

Жиырып алар...
Баптап мінер
Ар салмай өтер...
Еңкеймей кірер...
Толғап ұстар...
Ұсынып шаншар...,—

түрінде грамматикалық параллелизм ішкі ұйқас жасап
отыр. Екіншіден:

Еңсесі биік...
Толғамалы. . .
Алты құлаш...,—

түріндегі анықтауыштар арқылы мағыналық-қызметтік
параллелизм жасалып тұр. Үшіншіден:

(Айналайын) Ақ Жайық
(Еңсесі биік) боз орда
(Толғамалы) ақ мылтық
(Алты құлаш) ақ найза,—

деген ішкі жолдар әрі лексикалық-грамматикалық параллелизмге (ақ-боз-ақ-ақ), әрі мағыналық-қызметтік параллелизмге құрылған.

Демек, Махамбеттің «Күн қайда?» өлеңі — тұтас күйінде параллелизмге құрылған өлең.

Махамбеттің терме-толғау өлеңдерінде де инверсия өте әлсіз. Әсіресе, жол-тармақ бойында ырғақтық инверсияға түсу өте сирек. Мұның себебі: Махамбеттің терме-толғаулары сөйлем құрылысы жағынан шешендік сөз үлгісіне жақын. Бұлар лексикалық-синтаксистік ұйқасқа құрылатындықтан, сөйлем (жол) ішілік әрі жол аяғы сөздер орын тәртібі жағынан тұрақты келеді, яғни сөйлем мүшелері өзінің орын тәртібі жағынан прозалық сөйлемдерге өте жақын тұрады. Мұның сыртында өлең жолындағы (әрбір сөйлемдегі) объект-зат есімдер көбіне сын есімді, есімшелі тұрақты тіркесте келеді.

Шартты түрде жоғарыда бөліп көрсеткен өлеңдер ішінде бірер өлең ғана («Туған ұлдан не пайда?», «Желден де желгір ақ бөкен») синтаксистік инверсияға түскен.

II | Ақ жұмыртқа сары уыз
 | Әлпештеп қолда өсірген (3)
 | Туған ұлдан не пайда?

I | Қолына найза алмаса, (1)
 | Атаның жолын кумаса (2)

II | Алтын тақты хандардың (2)
 | Хандығынан не пайда?

I | Қаріп пенен қасерге (1)
 | Туралық ісі болмаса

(«Туған ұлдан не пайда»)

Әрине, синтаксистік инверсия ұйқас талабынан туатын нәрсе. Яғни өлеңде синтаксистік инверсияның болуы — сол өлеңнің поэтикалық форма таңдауға бір адым ілгерілеуі. Синтаксистік инверсиялы өлең бұған дейінгі дағдылы дәстүрдің, поэзияда қалыптасқан канондық үлгінің бұзылуы. Бұл сөйлемнің тұрақты орнын сақтап айтудан, формашылдықтан ұйқасқа қарай ауысудың нәтижесі.

Махамбеттің жоғарыдағы өлеңі де ұйқастылықты күшейту мақсатымен осылай құрылған. Болмаса бұл өлеңді:

Қолына найза алмаса,
 Атаның жолын кумаса,
 Ақ жұмыртқа сары уыз
 Әлпештеп қолда өсірген
 Туған ұлдан не пайда?
 Қаріп пенен қасерге
 Туралық ісі болмаса
 Алтын тақты хандардың
 Хандығынан не пайда?—

түрінде де құруға толық болады. Ақын бұлай етпей, жоғарыдағыша құрып, өлеңнің ішкі ұйқасын күшейтіп отыр. Сөйтіп, өлеңнің сөйлемдік байланысын тығыздай түскен.

Біз бұларды айтқанда оны осы топтағы өлеңдерге тән ерекше белгілер, стильдік-тілдік тәсілдер ретінде бөліп атап отырмыз. Болмаса ақынның өзге де өлеңдеріне тән ортақ белгілер бұл топтағы өлеңдерде де бар. Қайталаулар болмау үшін оларды төменде топтап сөз етеміз.

Махамбет көтеріліске дейін көне сөзді көп толғаған үлкен жырау-ақын болған. Бұған Махамбет айтты делінетін ортақ мотивті дидактикалық-философиялық толғаулар анық дәлел. Бұлардың сыртында көне дәуір әдебиетінің ақын өлеңдерінде үнемі кездесіп отыратын үзіктері, осындай мұралық сөздердің қайта айтылған фактілері тағы бар.

Әрине, Махамбет жыраулық салтты қаншалықты ұстап, бұрынғылардан қалған қандай көне сөз үлгілерін айтып жүрді дегенді ақынның өз творчествосынан шығарып қана айтпаса, көлденең деректер мүлде жоқ.¹⁶

Махамбет көтеріліс мақсаты үшін өз жырларын, ақындық өнерін қызметке барынша мол пайдаланғанмен, осы жырға, ақындыққа өте аз оралған. Ол бірде:

Еменнің түбі сары бал,
Еріскен көңіл бәрі бал
Жоғарыдан төмен төгейін
Керегінді теріп ал,—

деп термелей айтқан сөзінде өзін анық бір жырау-ақын салтында көрсетсе, бірде:

Өлең айтып толғандым,
Көкірегімді басарға,—

деп ақындық өнердің, өлең-жырдың құдірет-күшін танытады.

Махамбеттің «Әй, Шонты би!» өлеңі анық ақындық қызметін аз да болса танытады.

Әй, Шонты би, Шонты би!
Домбыра тартсам, келер күй.
Шын ажалың жетпесе,
Ажалдан бұрын өлмессің
Жалаңаш бар да жауға ти!
Әй, Шонты би, Шонты би
Домбыра тартып жырласам,
Жақсылар маған қылар сый.
Тілесем тілек бермессің
Жыласам көзім жасын көрмессің.
Алақандай Нарында
Мүкәммәлім шашылды
Жүр десем оған жүрмессің.
Құр әңгімеден басқа
Еш нәрсені білмессің,—

¹⁶ Біз бұл мәселеге ілгеріде азды-көпті тоқталғалбыз.

деген ақын сөзі үлкен бір келелі отырыстың, алқалай құрған кеңестің, осы кеңесте айтылған ұзақ жырдың соңғы сөзі іспетті. Ақын бұл мәжілісте өз сөзінен көне сөздерге, көне сөздерден өз сөзіне алма-кезек ауысып отырған.

Домбыра тартып жырласам,
Жаксылар маған қылар сый,—

деген жолдар ақынның өз жырларынан гөрі көне жырларды айтуын мегзейді.

Көне сөзді көп жырлаған ақын өз творчествосына жеке сөздерді, сөз келісімдерін солардан мұра етіп пайдаланып қана қоймай, оларда бар стильді де еркін игеріп пайдаланған. Сондай көп мұралық үлгілердің бірі — өлеңнің ырғақтық-синтаксистік жүйесіне қатысты стильдік құбылыс.

Бұл стильдік құбылысты «ырғақтық-синтаксистік құбылыс» деп атауға таза синтаксистік құбылыстардың өлең ырғағына байланысты, өлең ырғағының «тәртіп бұзуына» байланысты көрінуі себепші болып отыр. Яғни көрінуге тиісті кейбір синтаксистік құбылыстар өлеңнің ырғақ жүйесі үстемдігіне байланысты нақты бір реттерде көрінбей қалып отырады. Демек, белгілі бір синтаксистік құбылыстың көрінбеуі олар келетін тіркестің я сөйлемнің өз заңдылығына қатысты емес, өлеңнің ырғақ заңына қатысты.

Біз ілгеріректе, осы еңбектің Бұхар тіліне қатысты бөлімінде ырғақтық-синтаксистік стильдік құбылысқа бір рет тоқталғанбыз. Әрі С. Нұрхановтың қазақ ауыз әдебиеті үлгілері тілінде кездесетін бұл тілдік-стильдік құбылысты арнайы сөз ететін «Қазақ синтаксисіндегі көне құбылыс» деген мақаласында да бар. Сондықтан да Махамбет өлеңдерінде кездесетін бұл тілдік-стильдік құбылысты тарихи сабақтастықта қарастырып жатпай, дара өзін факт ретінде ғана сөз етеміз.

а) Өлең жолы аяғындағы сөзде келуге тиісті ілік септік қосымшасының айтылмауы:

Ханның кірген ақ орда [—]
Бұзу-ын ойлап кеңестік (54)

Исатайдың барында
Қара қазан сары бала [—]

Қам-ы үшін қылыш сермедік (53)

Қатарланған қара нар [—]

Арқан-ын қиып алған күн (13)

Менің атым — Махамбет
Жасқұстағы Жәңгірхан [—]

Іс-інен болдым құса-дерт (61)

Тіпті бұл тілдік-стильдік құбылыс бұлайша өлең ішіндегі жеке жолдарда кездесіп қана қоймайды, кейбір өлеңнің тұтас жолдары осы үлгіде келеді.

Аспандағы *бозторғай* [—]
Бозанда болар *ұя-сы*.
Бозанның түбін су алса,
Қайғыда болар ана-сы.
Қара лашын, *ақ түйғын* [—]
Қайында болар *ұя-сы*,
Қайыңның басын жел соқса,
Қайғыда болар анасы.
Айналмастың *Алатау* [—]

Баурында болар *сая-сы* (40)

ә) Тәуелді формадағы табыс септігінің айтылмауы.

Ханның киген кіреуке [—]
Үстіме кисем деп едім (58)

Бұл құбылыс ақын өлеңінде сирек келгенмен, қазақтың эпостық жырларында жиі кездесіп отырады.

Қараманмен екеуі
Көбіктінің көп жылқы [сы-н]
Және сүзіп жөнелді¹⁷

б) Өлең жолы аяғындағы сөзге келуге тиісті табыс, барыс, шығыс септік қосымшаларының айтылмауы.

Хан сарқыты — сары *бал* [—]

Сұраусыз *ішсем* деп едім (58)

Арқада жатқан *ақ киік* [—]

Атып алып, етін жеп,
Ішіп қандым сорпасын:

¹⁷ С. Нұрхановтың жоғарыда аталған мақаласынан алынды. «Қазақстан мектебі», 1968, № 2, 71-бет.

Сапырулы сары быладан
Еште бір жерде кемі жоқ (45)
Алалы жылқы, ақтылы қой [—]
Андыған бөрі жемей ме
Иесі ұйықтан жатқан соң (30)
Желп-желп еткен ала ту [—]
Жиырып алар күн қайда? (15)
Сандық толы сары алтын [—]
Сапырып судай шашқан күн (13)
Еңсесі биік ақ орда [—]
Еріксіз кірсем деп едім (58)¹⁸

Бұл сияқты құбылыс ақынның «Күн қайда?» деген өлеңінде негізгі бір тәсіл ретінде көрінеді.

Айналдым Ақ Жайық [—]
Ат салдай өтер күн қайда?
Еңсесі биік боз орда [—]
Еңкеймей кірер күн қайда?
Қара бұланның терісін
Етік қылар күн қайда?
Толғамалы ақ мылтық [—]
Толғап ұстар күн қайда?
Алты құлаш ақ найза [—]
Ұсынып шаншар күн қайда?
Садақ толған сай кез оқ [—]
Масағынан өткізіп,
Басын қолға жеткізіп
Созып тартар күн қайда?

Осы өлең жолдарының бәрінде де ырғақтық кідіріс, ырғақтық екпін бар. Ал бұл ырғақ екпіні белгілі бір синтаксистік тұлғалардың қызметін атқарып тұр.

Махамбетте моделі дәл осы сияқты, бірақ жол аяғындағы сөздер екінші жолдың үнемі бастауышы болып отыратын өлең жолдары да кездесіп отырады.

Маң-маң басқан сары атан
Маңғыстап шығар өрісте (63)
Қиқулап ұшқан қырғауыл
Күнінде құлай да басып еткісіз (44)

Желп-желп еткен ала ту
Жапырылып ойға түскен күн

¹⁸ Осы келтірілген мысалдардың біразы (54, 58, 64-беттерден алынған мысалдар) ақынның «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзінде» кездескен жолдар. Мұнда толық заңдылық бар. Махамбет өзінің бұл өлеңінде көне жырларға тән айту үлгісін молырақ пайдаланған. Оқушы еңбектің ілгергі беттерінен бұл жайлы да толығырақ мәлімет ала алады.

Жасыл ала үйрек қоңыр қаз
Жайқай ұшқан көлде жоқ
Балдағы алтын ақ болат
Салайын десем қында жоқ (45)

Ақынның кейбір өлеңдері, тұтас жолдар осы үлгіде туған.

Арғымақтан туған қазанат
Шабуыл салса нанғысыз.
Қазанаттан туған қазмойын
Күніне көз көрім жер шалғысыз...

(«Тайманның ұлы Исатай»)

Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ
Көлінде жатып көркеймес
Ортайса көлдің қоғасы...
Суда жүзген нән балық
Шағала құсқа жем болар
Үзілсе көлдің сағасы

(«Пыр-пырлап ұшқан қасқалдақ»)

Бағаналы боз орда
Еңкейіңкі күн болған...
Жапанға біткен бәйтерек
Жапырағынан айрылып,
Қу түбір болған күн болған

(«Таудай болған талаптың...»)

Мұндай ырғақтық, синтаксистік құбылыс ақынның суреттеу, суреттей, атай баяндау түріндегі өлеңдеріне көбірек тән.

Махамбет өлеңдеріндегі инверсия

Инверсия, яғни өлең жолындағы сөздердің дағдылы орнының ауысуы, негізінен, ырғақ пен ұйқасқа қатысты. Әрине, ұйқасқа құрылмайтын өлең болмайды, ұйқас өлеңнің бірінші белгісі. Бірақ, осыған қарамай, ұйқасқа құрылған поэзия үлгілерінің көбінде инверсиялану, сөздердің орын алмастыруы байқала бермейді.

дықтан да қазірше бұл екеуінің инверсияға қатысын дара күйінде ғана айтуға болар. Соның өзінде де мұны өлең құрылысы заңдылықтарып дәлірек айтқанда, ырғақ пен ұйқас туралы пікірді жүйелі зерттеу негізінде емес, нақты өлеңдердегі белгілерді қарадай тану негізінде ғана айтуға болар.

Инверсиялы өлеңдерде я жолдарда ұйқас, негізінен, фонетикалық ұйқасқа құрылады. Яғни өлең тармақтары прозалық сөйлем жүйесімен құрылмай, ырғақ жігіне бөлініп, әуендік үйлесім құрады. Дәлірек айтқанда, тармақ ішіндегі белгілі бір сөздер ұйқастық позицияға шығады да, қалған сөздер осы ұйқас ыңғайымен тармақ ішілік әуездік үйлесіммен қайта құрылады. Осы себепті де инверсия — өлеңнің прозадан поэзияға қарай тағы да жақындай түсуін көрсететін бір белгі.

Өйткені инверсия бұзу — прозаға (сөйлеу тіліне) тән сөйлем жүйесіндегі сөздердің орын тәртібін бұзу. Сөйлеу тіліне, прозалық тілге тән заңдылықтар қаншалықты мол бұзылса, поэзиялық тіл соншалықты жүйелене, сұрыптала, жасала түседі. «Итак, если поэзия намерена выполнить стоящую перед ней задачу, она не должна бояться никаких экспериментов, никакой деформации литературной нормы, в том случае, если с их помощью она сможет показать язык с совершенно новой стороны»¹⁹.

Біз ілгеріректегі дәстүрге қатысты поэзия үлгілерін талдағанда оларда инверсияның қаншалықты көрінетініне я көрінбейтініне әр кез баса назар аударып отырдық. Себебі инверсия поэзия дамуының бір көрінісі. Өлең жолдарының я жол ішілік сөздердің инверсияға түсуінің дәрежесі — поэзияға тән ырғақ пен ұйқастың дамуының, мәдениеттенуінің дәрежесі. Ұйқастылық пен ырғақтылық — өлең техникасындағы күрделілік, мәдениеттілік, яғни искустволық.

Махамбет осы инверсияда өзіне дейінгі жырау-ақындардан бір адым ілгерілеу жасады. Оның өлеңдерінде инверсия едәуір дәрежеде орын алған.

Махамбет өлеңдерінде кездесетін инверсияны сипатына қарай екі топқа бөліп қарауға болады. Бірінші —

¹⁹ *Мухаржовский Я.* Литературный язык и поэтический язык.— «Пражский лингвистический кружок». Сборник статей. М., 1967, с. 427.

белгілі бір өлеңнің ішіндегі жеке жолдарда кездесетін инверсия; екінші — жеке өлеңдердің тұтастай инверсияға құрылуы.

Әрине, Махамбет өзіне дейінгі авторы белгілі я белгісіз өлеңдерде негізгі тілдік-көркемдік белгі ретінде байқала бермейтін тәсіл — инверсияны қолданды десек те, мұның өзін ақын поэзиясындағы негізгі система деуге әсте болмайды. Оның көп өлеңдерінде инверсия тіпті кездеспейді. Айталық, Махамбеттің көлем жағынан да, мазмұн жағынан да күрделі шығармасы «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі» болса, осының өзінде инверсиялы жолдар өте сирек.

//Алай ма, сұлтан алай ма!//
//Астыма мінген арғымақ
Аяндай түсіп марай ма?//
//Арғымақ деген жығылар/
Найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалтандап/
Түсер жерін қарай ма?//
//Арғымақ атқа айдай таға қақтырса,
Кілегей қатқан Еділдің/
Көкше мұзынан таяр ма?//
//Ата ұлының баласы
Асыл ерге малың бер,//
//Малың бер де, басың қос,//
//Басыңа тарлық түскенде,
Ардақтаған әділ жанын аяр ма?//

деген 15 жол үзіндіде бірде-бір инверсия жоқ. Бұл өлеңнің басқа жолдары да осы сияқты. Тек:

Кешегі Исатайдың барында
Алақандай Нарында

2 1

Басушы едім құлаштай
Жәбір беріп, жала етсен,

2 1

Былғанған басым/ыласқа-ай.

(2) Көргім келмес деп едім,

(1) Өз еркімнен бетінді-ай!

(4) Есігіңнің алдына

(4) Ұрмай-соқпай келтірген

(4) Арманың бар ма құдайға

(3) Мынау Махамбет сынды жетімді!—

деген жолдарда ғана инверсия бар.

Міне, осындай жолдар басқа өлеңдерден де қадау-қадау кездесіп отырады.

2 1
2 Талай жүрдік/далада
1 Әділ жаннан түңіліп.

(«Шегініс»)

Күн жадына қарасам,
Жадыны оның **Құралай**.
Аспанды борай қар жауып,
2 1
/Аштырмайды/көзімді/
2 1
/Қақтырмайды/кірпікті/
3 (2) 1 2 (1)
/Соғады/боран/**сабалай**.

(«Исатайдың атынан жауабы»)

Алдияр тақсыр **ханымыз**
Исатай батыр кеткелі

1
/Кеміді/біздің **сәніміз**./
2
/Арыстан еді-ау/Исатай/
3 1 2
/Нетесің/тақсыр/**табалап**,/
1 4
//Құрттайымда/өсіп ем/
2 3
Бауырында/**паналап**,/
3 4
//Алдымда/асқар тау еді
2
Соңына ерсем/**ағалап**//

(«Махамбеттің ханға айтқаны»)

Міне, тағы бірнеше өлеңнің ішінде осы сияқты инверсиялы жолдар бар. Әрине, ол өлеңдердің де әрі жоғарыдағы өлеңдердің де өзге жолдарында инверсия жоқ, қалған жолдардың ұйқастары да басқаша болып келеді.

Махамбеттің «Қызғыш құс», «Туған ұлдан не пайда?», «Көшер еді-ау біздің ел», «Арғымақтың баласы», «Тар қамау» тағы осылар сияқты үш-төрт өлеңі бастан-аяқ ұйқасты инверсияға құрылған. Бұл өлеңдерде әрі тармақтық (тармақ ішілік), әрі синтаксистік (тармақ аралық) инверсия қатар кездесіп отырады.

Айталық ақынның:

Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос.
Исатайдан айрылып,

Жалғыздықпен болдым дос.
Ау, қызғыш құс, қызғыш!
Ел қорыған мен едім,
Мен де айрылдым елімнен;
Көл қорыған сен едің
Сен де айрылдың көліңнен.

- (1) Аспанда ұшқан қызғыш құс,
- (2) Сені көлден айырған —
- (3) Лашын құстың тепкіні
- (4) Мені елден айырған —
- (5) Хан Жәңгірдің екпіні.
- (6) Айтып, айтпай немеңе?
- (7) Құсалықпен өтті ғой
- (8) Махамбеттің көп күні!—

деген атақты өлеңінде үш абзац үш түрлі ұйқаспен (*мойның бос — болдым дос; елімнен — көліңнен; тепкіні — екпіні — көп күні*) келеді. Ал үш ұйқас та фонетикалық ұйқас түрінде құрылған. Осында *мойның бос* қалыпты (заңды) тіркесім, ал бұған ұйқастыру үшін ақын *дос болдым* тіркесін инверсияға түсірген. Ал үшінші абзацта алғашқы 5 жолда жол аралық инверсия жоқ. Әрине, 2—5 жолдарды 2—3, 4—5 түрінде емес, 3—2, 5—4 түрінде де құруға болады. Бірақ бұл инверсияға қатысты икемділік емес, синтаксистік жүйеге қатысты ерекшелік. Егер *сен мені қорқытқан, мені қорқытқан сен* деген сөз тәртібінен инверсияны іздеу қандай қиын болса, бұл жолдардан инверсия іздеу де сондай қиын. Бірақ бұл абзацта басқа жолдарда инверсия бар. Ол — 7—8 жолдардағы синтаксистік инверсия. Негізінде *Махамбеттің көп күні құсалықпен өтті ғой* түрінде келетін сөйлем

Құсалықпен өтті ғой
Махамбеттің көп күні —

түрінде құрылып, жоғарыдағы жолдармен ұйқасқа келген. Бұндағы *көп күні* — инверсиялы ұйқас. Былайша айтқанда, ұйқас шарты жоғары екі жолды инверсияға түсіріп тұр.

Ұйқас принципі өлең жолдарын инверсияға түсіріп не жол ішілік сөздерді инверсияға түсіріп қана қоймайды, ұйқас принципі сөздерді таңдатады да. Өйткені, өлең белгілі бір ырғақ ағымында туады. Жол бойындағы ырғақ ағымы іштей толқын-толқынды ішкі ағымдарға бөлінулі болады. Осы ішкі ырғақ ағымы өзінің ырғақ аясына

сыятын сөз я сөздер тобын таңдайды. Яғни сөздер өзінің қалыпты тәртібімен емес, ырғақ ағымы талабымен құралып шығады. Тіпті ырғақ ағымының өз әуез үйлесімі сөздерді өзіне сәйкестендіріп тізеді. Сонда өлеңдегі сөздердің орналасу тәртібі — әуез үйлесімі тәртібі, дәлірек айтқанда, сөздердің музыка нотасына түсуі. Өйткені өлең ә дегенде-ақ белгілі бір ырғақ құндағында, ырғақ аясында туады. Жоғарылы-төменді дыбыстар тоғыспайынша ырғақ шықпайды. Өлеңнің ырғақты болуы екпін жағынан жоғары-төменді, ұзақтығы жағынан шағын я созылмалы болуы, белгілі бір дыбыс үйлесіміндегі сөздерді тоғыстыруға байланысты. Музыкада дыбыстар нотаға түсетіні сияқты сөздер өлеңде ырғақ үйлесімімен орналасады. Демек, сөздердің қалыпты тіркесім тәртібі сақталатын жерде ырғақ барынша аз қатысады. Ал ырғақ аз қатысқан жерде өлеңде үн, әуез жағынан күрделілік болмайды. Үн мен әуезде күрделілік болмаған кезде сөздердің орын тәртібінде өзгерістер аз болады.

Айталық:

Көшер еді-ау біздің ел
 Сонау Еділден бергі тұрған жер дейін
 Қонар еді-ау сіздің ел
 Арқада қоныс шөлдейін,—

дегенді ешқашан бір ырғаққа келтірмей оқи алмайсыз. Бұл жолдар белгілі бір ырғаққа ие. Осы себепті де буын санының бірдейлігіне қарамай, ұйқасының ұқсастығына қарамай, тіпті тармақтарының дәлдігіне қарамай атақты Нұржан ақынның төмендегі екі өлеңі екі түрлі ырғақпен оқылады (айтылады):

2 1 4 3
 //Талаптың/талаптанып/таттық/дәмін//
 5 1 2 3 4
 //Ойлайды/рас әркім/жастық қамын.//
 3 1 2 4
 //Өтініш/сізге салған/тыңдалмаса,//
 5 1 2 3 4
 //Кетірдің/онда, қалқам/құрбың сәнін//,—

деген өлең жолын:

//Бастан өтіп/бара жатыр/балалық,/
 //Өтпей тұрып,/сайран-сауық/құралық.
 //Жарылмаған/жаңа қауыз/балапан//
 //Жауабыңа/хатты жазып/сыналық//,—

1. Кітап «XV—XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» деп аталғанмен, осы дәуірлерге тән сөз үлгілері түгел қамтылған жоқ. XV ғ. «Сыпыра толғауы», «Тоқтамыс толғауы», «Едіге толғауы» сияқты циклді толғаулар әрі «Қазтуған туралы сөз», «Орақ — Мамай жыры», «Шалкиіз өлендері» т. б. сөз үлгілері жанр, стиль мәселесінде айтылса да, оларға арналған нақты тілдік талдаулар кітаптың көлемі, т. б. шартты себептермен монографияда берілген жоқ; Бұхар алдындағы әрі ұлы жыраумен тұстас ақындар, сол сияқты Махамбетпен тұстас, одан кейінірек шыққан ақындар шығармасы көтерген тақырыбы, идеясы, әрі жанр, тіл жағынан азаматтық поэзияның бұл екі алыбынан көп төмен тұрғандықтан, өзіндік ерекше ала бөтен шеберліктері көрінеу тұрмағандықтан, әрі оларды сөз ету — екі ақын-жырау шығармасында айтылған жайды көп ретте қайталау болатындықтан, оның сыртында шешендік-толғау өлеңдер, ортақ мотивті варианттас өлеңдер сөз болған орайда бұл дәуірде туған көп өлең үлгілері талдауға алынғандықтан, әрі Бұхар мен Махамбет поэзиясына, оның тіліне жасалған талдау осы екі сөз ұстасы жасаған дәуір поэзиясын, оның тілін тануға толық жауап берер-ау деген оймен өзге аты белгілі біраз ақын-жырау өлеңдері тілін сөз еткен жоқпыз; XIX ғасырдың 40-жылдары шыққан Дулат пен Шортанбай сияқты сөз шеберлері поэзиясы тілі туралы зерттеу енгізілген жоқ, айта кету керек, Дулат поэзиясы тілі туралы зерттеусіз XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы тілі — Абайға дейінгі дәуір поэзиясы тілі туралы соңғы тұжы-

рым пікір айтуға әсте болмайды. Жалпы Абайға дейінгі қазақ поэзиясы тілі — Абай шығармалары тілінің өзекті бір саласы — Дулат шығармалары тілі арқылы ғана анық танылмақ.

2. «Поэзия тілі» өте кең ауқымды ұғымға ие. Отандық филология ғылымында да әрі қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында поэзия тіліне келу тәсілдері әр алуан: «поэзия тілі» нені қамтиды, «поэзия тілі» деген ұғымға нелер кіреді, «поэзия тілі» деген ұғым шеңберінде зерттеуге алынатын объектілер нелерден тұрады деген мәселеде әр ұдай бағыт бар. Сондықтан да өз алдына жеке ғылым саласы ретінде поэтикалық тілдің дәлді системасы жасала қойған жоқ.

Біз қазақ поэзиясы тілін қазіргі таңда нелерді зерттеу объектісі ете отырып танытуға болар еді дегенде поэзияға тән бірсыпыра категорияларды тандап алдық та, XV—XIX ғасыр поэзиясында осы категориялардың көріну сипатын ғана сөз еттік. Жұмыстың көлемі дегенді ескеріп, кей ретте поэзияға тән осы категориялардың Бұхар, я Махамбеттің тұтас шығармаларында емес, олардың бір не екі өлеңінде көріну сипатын ғана кірістіре алдық. Бұл ақындар поэзиясы стилі мен тілін жасауға қатысқан бірсыпыра көркемдегіш тәсілдерді — дәлірек айтқанда осы көркемдегіш тәсілдер тұрғысынан келіп жүргізілген талдауларды кітапқа енгізе алмадық. Осындай олқылықтарға байланысты, әрі басқа да кем-кетіктерге орай айтылар сын-ескертпелерге ортақ мәселенің болашағына қам жей айтылған пікірлерге алдын ала рахметімізді арнаймыз.

<i>Кіріспе.</i> Қазақ поэзиясы тілінің жалпы мәселелері	3
<i>Бірінші тарау.</i> Қазақ поэзиясының XV ғасырға дейінгі арналары	27
<i>Екінші тарау.</i> Көне дәуір мен қазақ поэзиясы арасындағы дәстүр, стиль, форма бірлігі	58
1. VIII—XI ғасыр ескерткіштеріндегі мақалдар мен қазақ поэзиясындағы дидактикалық-шешендік толғау өлеңдердің бірлігі	59
2. XI ғасыр ескерткіштеріндегі ауызша поэзия үлгілері мен қазақ поэзиясы арасындағы байланыс белгілері	64
3. XIII ғасырдағы ауызша поэзия үлгілері	79
4. Алтын Орда құрамында болған халықтарға ортақ поэзия	84
<i>Үшінші тарау.</i> XV—XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясының авторсыз үлгілерінің стильдік, тілдік ерекшеліктері	103
1. XV—XIX ғасыр поэзиясына тән ортақ мотив пен варианттылық	111
2. Ортақ мотивті вариантты толғау-өлеңдердің мақал-мәтелдермен стиль, тіл жағынан бірлігі	126
<i>Төртінші тарау.</i> Бұхар жырау поэзиясының тілі	
1. Бұхар өлеңдерінің текстологиясы	140
2. Бұхар поэзиясы тілінің лексикалық құрамы	149
3. Бұхар поэзиясының грамматикасы жайлы	159
4. Бұхар поэзиясында сөздердің мағыналық қолданысы жайлы	164
<i>Бесінші тарау.</i> Махамбет поэзиясының тілі	
1. Махамбет поэзиясының өзіне дейінгі дәуірдегі поэзия үлгілерімен байланысы	169
2. Махамбет поэзиясы тілінің лексикасы	181
3. Махамбет поэзиясындағы сөз тіркестері мен фразеология, халықтық дәстүрлі сөз орамдары, тұрақты сөйлемдер, афоризмдер	196
	269

4. Махамбет поэзиясында сөздердің стильдік-мағыналық қолданысы	209
5. Махамбет поэзиясында стильдік-тілдік тәсіл ретінде жұмсалатын формалар	224
6. Махамбет поэзиясының синтаксистік жүйесі	229
Махамбеттің ортақ мотивті дидактикалық сарындағы өлеңдерінің синтаксисі	232
Ортақ мотивті өлеңдердегі қайталаулар	233
Махамбеттің дидактикалық өлеңдеріндегі инверсия	236
Махамбеттің эпостық-ерлік жырларының синтаксисі	238
«Мінкен ер», «Тарланым», «Мұнар күн» өлеңдерінің синтаксисі	247
Махамбеттің терме-толғау өлеңдерінің синтаксисі	250
Махамбет өлеңдеріндегі ырғақтық-синтаксистік ерекшелік	: 255
Махамбет өлеңдеріндегі инверсия	: 259
<i>Қорытынды</i>	: 267

ҚУЛМАТ ОМИРАЛИЕВ
ЯЗЫҚ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ XV—XIX в.в.

(на каз. яз.)

*Утверждено к печати Ученым советом Института языкознания
Академии наук Казахской ССР*

Редактор *С. Айтмухамбетова*
Худож. редактор *И. Д. Суцких*
Техн. редактор *З. П. Ророкина*
Корректоры *М. А. Кубашева, А. Досымбекова*

* * *

Сдано в набор 12/XII 1976 г. Подписано к печати 16/IV 1976 г.
Формат 84×108^{1/32}. Бумага № 1. Усл. печ. л. 14,3.
Уч.-изд. л. 16. Тираж 2100. УГ01074.
Зак. 197. Цена 1 р. 84 к.

* * *

Издательство «Наука» Казахской ССР.
Типография издательства «Наука» Казахской ССР.
Адрес издательства и типографии: 480021, г. Алма-Ата,
ул. Шевченко, 28.

10.847